

Vrije Universiteit Brussel

Stephanie Sierou Aarten

Faculteit der Letteren en Wijsbegeerte,
studiegebied Kunstwetenschappen en
Archeologie

Holland Neutraal

Een onderzoek naar de totstandkoming, receptie en vertoning van de Nederlandse leger en vloot film gedurende de eerste wereldoorlog, aan de hand van kranten, opiniebladen, en filmvakbladen

Promotor: Prof. Dr. Luc Deneulin

Proeve ingediend voor het behalen van de graad van Master in de Kunstwetenschappen en Archeologie

Academiejaar 2014-2015
Eerste zitting

Holland Neutraal

Een onderzoek naar de totstandkoming, receptie en vertoning van de Nederlandse leger en vloot film gedurende de eerste wereldoorlog, aan de hand van kranten, opiniebladen, en filmvakbladen.

Neutral Holland

An investigation into the formation, reception and screening of the Dutch army and fleet movie during the first world war, according to newspapers, magazines, and film journals.

Ik verklaar plechtig dat ik de masterproef *Holland Neutraal*.
Een onderzoek naar de totstandkoming, receptie en vertoning van de Nederlandse leger en vloot film gedurende de eerste wereldoorlog, aan de hand van kranten, opiniebladen, en filmvakbladen, zelf heb geschreven.

Ik ben op de hoogte van de regels i.v.m plagiaat en heb erop toegezien om deze toe te passen in deze masterproef.

Datum

Naam + handtekening

Samenvatting

De Nederlandse regeringsfilm *Holland Neutraal* werd in januari 1917 voor het eerst in de Nederlandse bioscoopzalen vertoond. De film diende ter promotie van Nederlands leger en vloot, en geeft door middel van korte scènes, ondersteund door tussentitels en teksten, een beeld van de bezigheden van de verschillende afdelingen van leger en vloot tijdens de eerste wereldoorlog weer. Voor zover bekend was de *leger en vloot film* de eerste poging van de Nederlandse regering om via bewegend beeld de bevolking, en een eventueel buitenlands publiek, te bereiken.

Over de leger en vloot film bestaat tot op heden nog weinig literatuur.

Naast de film zelf, die is gerestaureerd en online gezet door Nederlands filminstituut *Eye*, vormen kranten, tijdschriften en vakbladen voor dit onderzoek naar de totstandkoming en receptie van de film een belangrijke bron van informatie. Zij waren (en zijn tot op zekere hoogte nog steeds) de primaire communicatiemiddelen voor de filmwereld om haar publiek te bereiken, doormiddel van persberichten over de voortgang van de film, de première, recensies, advertenties, en filmprogramma's van grote en kleinere bioscopen ontstaat een beeld over de context van een film.

In welke context kwam de leger en vloot film tot stand, hoe werd zij door de Nederlandse en koloniale pers ontvangen, en hoe werd zij door het Nederlandse publiek bekeken?

In het eerste deel van deze scriptie wordt aan de hand van een literatuuronderzoek een (film)historisch kader geschetst van Nederland tijdens de eerste wereldoorlog.

Het Nederlandse leger was gedurende vier jaren gemobiliseerd, maar hoefde nauwelijks in actie te komen. Door verval ontstonden er opstootjes, die het imago dat het leger onder de Nederlandse bevolking had geen goed deden. De Nederlandse regering voelde een noodzaak om de publieke opinie ten opzichte van het leger, en het moraal onder de militairen zelf, te verbeteren.

Film blijkt tijdens deze periode in Nederland in toenemende mate een zeer populair en laagdrempelig medium. De succesvolle vertoning van de Britse regeringsfilm *Britain Prepared* in Nederland blijkt voor het Nederlandse ministerie van Oorlog gediend te hebben als directe inspiratie voor het laten maken van een Nederlandse promotiefilm voor leger en vloot. Aan de hand van overeenkomsten en verschillen tussen de twee regeringsfilms wordt er in deze scriptie gekeken van welke cinematografische middelen de Nederlandse leger en vloot film gebruik maakte.

Recensenten waren lovend over de technische en creatieve prestatie die de eerste regeringsfilm leverde, maar zij waren inhoudelijk meer verdeeld. Vanuit socialistische hoek bestond er scherpe kritiek op de leger en vloot film, welke als militaristisch werd gezien. Een recensent van het Bataviaasch Nieuwsblad schreef een vernietigende recensie op rijm, in de *Nieuwe Amsterdammer* verschenen karikaturen die het ministerie van oorlog en de legerleiding beschuldigden van schaduwspel en het opblazen van de werkelijkheid.

Ook over de oorspronkelijkheid van sportscènes in de film en het beter voordoen van de vermogens van het leger dan deze in werkelijkheid zouden zijn, ontstond er discussie in de media.

Het vierde deel van de scriptie bekijkt ten slotte de vertoning van de leger en vloot film aan een breder nationaal en koloniaal publiek. Aan de hand van de verzameling aankondigingen en advertenties uit een groot aantal Nederlandse kranten, opinie en vakbladen kan worden gesteld dat de leger en vloot film landelijk in bioscopen werd vertoond, en dat zij zeer waarschijnlijk door een breed Nederlands en koloniaal publiek werd bekeken.

English abstract

"Holland Neutraal" (Neutral Holland) (1917) is, to the extent known, the first film made by the Dutch ministry of war. During World War I, the Netherlands were Neutral. Yet the Dutch army was mobilized during the four years of war threat. This led to boredom, dissatisfaction, and eventually even riots among Dutch soldiers. The governmental film *Holland Neutraal* had to promote the Dutch army and fleet, and boost moral among Dutch citizens and soldiers, and possibly also abroad.

In what context was this film about army and fleet created, how was it reviewed by the Dutch and colonial press, and how was the film received by the Dutch public? This research focuses on the reception of, and news items about, the film in 1917 and 1918 in Dutch and colonial newspapers, and (film)magazines.

Trefwoorden: regeringsfilm, eerste wereldoorlog, leger, marine, neutraliteit, Nederland, recensies, filmvertoning, Nederlands koningshuis.

Keywords: governmentfilm, first world war, army, navy, neutrality, Netherlands, reviews, cinema, communication, Dutch Royal family.

Inhoudtafel

0. INLEIDING	8
0.1 HOLLAND NEUTRAAL – DE LEGER EN VLOOT FILM.	8
0.2 LITERATUUR	9
0.2.1 LITERATUUR OVER DE LEGER EN VLOOT FILM	9
0.2.2 LITERATUUR OVER DE NEDERLANDSE FILMWERELD TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG	10
0.2.3 LITERATUUR OVER ECONOMISCHE EN FILMECONOMISCHE OMSTANDIGHEDEN IN NEDERLAND GEDURENDE DE EERSTE WERELDOORLOG	11
0.3 BRONNEN ONDERZOEK	12
0.3.1 KRANTEN, TIJDSCHRIFTEN EN VAKBLADEN ALS INFORMATIEBRON OVER VROEGE FILM	12
0.3.2 ARCHIEF ONDERZOEK	13
0.3.2.1 KRANTEN EN TIJDSCHRIFTEN	14
0.3.2.2 FILMVAKBLADEN	14
0.4 DOEL VAN DE STUDIE, PROBLEEMSTELLING EN ONDERZOEKSVRAGEN.	14
0.4.1 PROBLEEMSTELLING	15
0.4.1.1 DEELVRAGEN	15
0.5 WAT IS PROPAGANDA?	16
0.5.1 DEFINITIE PROPAGANDA	16
0.5.1.1 <i>PROPAGANDA AND PERSUASION</i> (2006)	16
0.5.1.2 VERSCHIL WITTE, ZWARTE EN GRIJZE PROPAGANDA	17
0.5.1.3 COMMUNICATIE	18
0.5.1.4 <i>'INFORMATIVE COMMUNICATION'</i>	18
0.5.1.5 VERSCHIL TUSSEN PROPAGANDA EN INFORMATIEVE COMMUNICATIE	19
0.5.1.6 ANKERS	19
0.5.2 PROPAGANDA IN FILM	20
1.0 HISTORISCH KADER	21
1.1 NEDERLAND GEDURENDE DE EERSTE WERELDOORLOG	21
1.1.1 ECONOMIE	21
1.1.2 NOT	22
1.1.2.1 ISOLATIE	23
1.2 SITUATIE VAN NEDERLANDSE FILM EN BIOSCOPEN TIJDENS EERSTE WERELDOORLOG	23
1.2.1 TOENAME VAN BIOSCOOPBEZOEK IN NEDERLAND TIJDENS DE EERSTE WERELDOORLOG	24
1.3 NEDERLANDS LEGER EN VLOOT GEDURENDE DE EERSTE WERELDOORLOG	26
1.3.1 NEUTRALITEIT	26
1.3.1.1 VERVELING EN SLECHTE OMSTANDIGHEDEN	27
1.3.1.1.1 MILITAIRE HUISVLIJT TENTOONSTELLING	27
1.3.1.1.2 MISSSTANDEN IN <i>HET VOLK</i> .	27
1.3.1.1.3 MUITERIJ IN KAMP HARKAMP	28
1.3.1.1.4 OPSOMMING VAN KLACHTEN IN DAGBLAD HET VOLK	29
1.3.1.1.5 ALERTE 31 MAART 1916	31
1.3.1.1.6 CONCLUSIE	34
2.0 DE LEGER EN VLOOT FILM	35
2.1 ANALYSE VAN DE LEGER EN VLOOT FILM	35
2.1.1 FORMELE ASPECTEN VAN DE LEGER EN VLOOT FILM	36
2.1.2 OPDRACHT	37

2.1.3 BUITENLANDSE AMBITIE	38
2.1.3.1 FILMLOCATIES LEGER EN VLOOT FILM	38
2.1.4 BEGELEIDENDE MUZIEK	39
2.1.4.1 PROGRAMMA IN <i>FILMA MUZIEKBIJLAGE</i>	40
2.1.5 KONINKLIJKE PREMIÈRE VAN DE LEGER EN VLOOT FILM	41
2.1.5.1 HET KONINGSHUIS ALS VERBINDENDE FACTOR	42
2.2 BRITAIN PREPAIRED EN DE LEGER EN VLOOT FILM: OVEREENKOMSTEN EN VERSCHILLEN.	43
2.2.1 VERTONING VAN DE BRITSE REGERINGSFILM <i>BRITAIN PREPAIRED</i> IN NEDERLAND.	44
2.2.2 ANGST VOOR SPIONAGE	44
2.2.2.1 CHARLES URBAN EN BRITAIN PREPAIRED	45
2.2.3 ANALYSE BRITAIN PREPAIRED	46
2.2.4 INHOUD <i>BRITAIN PREPAIRED</i> AAN DE HAND VAN TWAALF DELEN.	47
2.2.5 VERTONING VAN DE BRITSE REGERINGSFILM <i>BRITAIN PREPAIRED</i> IN NEDERLAND.	49
2.2.6 VERSCHILLEN TUSSEN DE NEDERLANDSE LEGER EN VLOOT FILM EN <i>BRITAIN PREPAIRED</i> .	49
2.2.7 BESPREKING VliegTUIG SCÈNES <i>BRITAIN PREPAIRED</i> EN DE NEDERLANDSE LEGER EN VLOOT FILM.	50
2.2.7.1 BRITAIN PREPAIRED	50
2.2.7.2 NEDERLANDSE LEGER EN VLOOT FILM	51
2.2.7.3 CONCLUSIE	52
<u>3.0 RECENSIES OVER DE LEGER EN VLOOT FILM IN DE NEDERLANDSE GESCHREVEN PERS</u>	53
<hr/>	
3.1 KRANTEN	53
3.1.3 ZUILEN NEDERLANDSE KRANTEN EN OPINIEBLADEN	54
3.1.4 OPLAGECIJFERS KRANTEN EN OPINIEBLADEN	54
3.1.4.1 DE NEDERLANDSE PERS EN HET NEUTRALITEITSSTANDPUNT	55
3.2 RECEPTIE VAN DE LEGER EN VLOOT FILM IN NEDERLANDSE EN KOLONIALE KRANTEN EN OPINIEBLADEN (1917, 1918)	56
3.2.1 FILMVAKBLADEN	56
3.2.2 KRANTEN EN OPINIEBLADEN	57
3.2.3 SAMENVATTING	66
3.2.3.1 CULTURELE MOBILISATIE	67
3.2.3.2 LEGER EN VLOOT FILM RECENSIES EN CULTURELE MOBILISATIE	68
3.2.3.3 RECENSIE <i>BATAVIAASCH NIEUWSBLAD</i> ALS UITZONDERING	69
3.2.4 KRITIEK OP DE LEGER EN VLOOT FILM VAN SOCIALISTISCHE ZIJDE	69
3.2.4.1 KRITIEK IN LEEUWARDEN NA BEZOEK VAN DE FILM DOOR SCHOOLKINDEREN	70
3.2.4.2 DEMONSTRATIE TEGEN DE LEGER EN VLOOT FILM DOOR ANTIMILITARISTEN IN AMSTERDAM	70
3.2.4.3 GEEN KANS OM TIJDENS VERTONING VAN DE FILM TE DEMONSTREREN IN ENSCHEDE	70
3.2.5 SOCIALISME EN PACIFISME	71
3.2.5.1 DIENSTWEIGERINGMANIFEST	72
3.2.5.2 CONCLUSIE	73
3.3 ARTIKELN VAN KAPITEIN E.H VAN DEN AKKER IN <i>DE NIEUWE AMSTERDAMMER</i>.	74
3.3.1 KARIKATUUR VAN DE LEGER EN VLOOT FILM IN DE NIEUWE AMSTERDAMMER	75
3.3.2 DISCUSSIE OVER DE JUISTHEID VAN SPORTSCÈNES IN DE LEGER EN VLOOT FILM	76
3.3.2.1 BESCHULDIGINGEN IN DE HAAGSCHE POST	76
3.3.2.2 REVUE DER SPORTEN UIT KRITIEK OP DE ARTIKELN VAN KAPITEIN E.H VAN DEN AKKER	77
3.3.2.3 OPEN BRIEF VAN KAPITEIN E.H VAN DEN AKKER IN DE AVONDPOST	77
3.3.2.4 REACTIE OP DE OPEN BRIEF IN DE REVUE DER SPORTEN	78
3.4 TOEGANKELIJKHEID VAN DE LEGER EN VLOOT FILM	80
3.4.1 KOSTEN VAN DE LEGER EN VLOOT FILM	80
3.4.2 ENTREEPRIJZEN	81
3.4.3 ADVERTENTIES EN AANKONDIGINGEN VAN DE LEGER EN VLOOT FILM	82
3.4.3.1 FILMVAKBLADEN	82
3.4.3.2 REGULIERE PERS	83

4.0 BEZOEK EN VERTONING VAN LEGER EN VLOOT FILM: PUBLIEKE VERTONING.	83
4.1 TABEL VERTONING LEGER EN VLOOT FILM	85
4.1.1 SPECIALE VOORSTELLINGEN EN VERLENGING VAN SPEELDATA.	89
4.1.2 VOORSTELLINGEN VOOR SPECIALE GROEPEN	90
4.1.2.1 OUDEREN IN AMSTERDAM	90
4.1.2.1 GEMOBILISEERDE MILITAIREN	90
4.1.2.2 LEDEN VAN DE EERSTE EN TWEEDE KAMER.	91
4.1.2.3 SCHOOLKINDEREN	91
4.1.2.3.1 HET BIOSCOOPGEVAAR	91
5.0 BESLUIT VAN HET ONDERZOEK	93
5.1 HERHALING VAN DE PROBLEEMSTELLING	93
CONCLUSIE	94
5.2.1 KRITISCH COMMENTAAR	98
5.2.2 AANBEVELING VOOR VERDER ONDERZOEK	98
BIBLIOGRAFIE	99
BIJLAGEN	106
1. CHRONOLOGISCHE WEERGAVE VAN DE LEGER EN VLOOT FILM AAN DE HAND VAN TUSSENTITELS.	106
LIJST VAN AFBEELDINGEN.	117

0. Inleiding

In 2014 is het begin van de eerste wereldoorlog honderd jaar geleden. Ook is het 97 jaar geleden dat de Nederlandse regering naar aanleiding hiervan voor het eerst officieel haar bevolking wilde bereiken via bewegend beeld, door het uitbrengen van een promotiefilm voor leger en vloot. Dit was, voor zover bekend, voor de Nederlandse regering de eerste stap in een medium dat bijna honderd jaar later is uitgegroeid tot de dominante manier van informatieverstopping. In een tijd waarin wij *Youtube en Twitter* letterlijk in onze broekzak hebben, is het bewegende beeld immers dichterbij en toegankelijker dan ooit.

De eerste wereldoorlog wordt gezien als de eerste periode waarin diverse partijen cinema gingen inzetten om de publieke opinie te beïnvloeden. In oorlogsvoerende landen, vooral Groot Brittannië, maar ook Duitsland, is het gebruik van filmpropaganda uitgebreid onderzocht. De Britse publieke omroep, de *BBC*, heeft bijvoorbeeld een complete themapagina ter beschikking over de Britse regeringsfilm: *The Battle of the Somme* (1916). *The Battle of the Somme* is dan ook een film die nog steeds te boek staat als een van de meest bezochte Britse films ooit, met naar schatting twintig miljoen Britten die de film, toen zij in 1916 in de bioscopen werd vertoond, hebben bekeken. Dit betrof, zo staat er op de site van *bbc i wonder* te lezen, de helft van het totale aantal inwoners van Groot Brittannië in 1916.¹

Hoe was de situatie in het neutrale Nederland? Wat bewoog een regering die bewust koos voor een neutraliteitspolitiek tot het vervaardigen van een film ter promotie van leger en vloot? Waarom koos zij voor het voor haar tot dan toe onbekende communicatiemiddel film, en hoe probeerde zij haar doelstellingen door middel van de film over te brengen, waar en aan wie werd zij vertoond, en hoe werd de film door het beoogde publiek ontvangen? Op deze vragen tracht deze scriptie een antwoord te vinden.

0.1 Holland Neutraal – de leger en vloot film.

De film, met de officiële titel *Holland Neutraal* welke in deze scriptie onderwerp is van onderzoek, wordt in bronnen en literatuur tevens aangeduid als ‘*de leger en vlootfilm*.’ In bronnen omstreeks de totstandkoming van de film in 1916 en 1917 wordt ook meer dan eens de titel ‘*de regeringsfilm*’ gebruikt. Om eventuele toekomstige onduidelijkheden te voorkomen is ervoor gekozen om gedurende deze scriptie voor de besproken film de titel ‘*leger en vloot film*’ aan te houden.

---

¹ BBC, *BBC-iwonder- why was the Battle of the Somme film bigger than Star Wars?* (online), 2014, <http://www.bbc.co.uk/guides/zc3dhyc>, (01-10-2014).

0.2 Literatuur

Literatuur over het onderwerp van de vroege Nederlandse film en bioscoopwereld blijkt niet zeer omvangrijk, maar de onderzoeken en essays die over het onderwerp zijn geschreven schetsen desalniettemin een vrij gedetailleerd beeld van de situatie.

0.2.1 Literatuur over de leger en vloot film

Voor deze scriptie zijn er twee werken gevonden over de Nederlandse film en bioscoopwereld tijdens de eerste wereldoorlog, waarin ook daadwerkelijk de Nederlandse leger en vloot film uitgebreid wordt behandeld.

De tekst die filmhistoricus Bert Hogenkamp over de Nederlandse regeringsfilm heeft geschreven in zijn werk over de Nederlandse documentairefilm tot 1940: *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940*², fungeert als het literatuur-startpunt voor dit onderzoek.

Ook wijdt Hogenkamp in zijn essay *De documentairefilm in opkomst* in het boek *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, een deel aan de leger en vloot film.³ Deze twee standaardwerken over de vroege Nederlandse film, meer specifiek de periode tussen 1900 en 1940, zijn vrij kort na elkaar uitgekomen, respectievelijk in 1988, en 1986.

In 1949 is er ter gelegenheid van het vijftig jarig jubileum als filmmaker van de maker van de leger en vloot film, Willy Mullens (1880-1952), op 27 september 1949 een biografie uitgekomen, opgesteld door L.A Rademaker, oud redacteur van de krant *Het Vaderland*, over Mullens leven als filmmaker en bioscopeigenaar, waarin tevens kort aan de leger en vloot film wordt gerefereerd.⁴

Tussen het jaar 1917 dat de film uitkwam, het gouden jubileum in 1949, de twee werken van Bert Hogenkamp in 1986 en 1988, en het moment waarop deze paper is geschreven in 2014, lijken zich dus gaten te bevinden in de literatuur die de leger en vlootfilm tot onderwerp heeft.

In haar academisch proefschrift *Film als kunst, reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895-1940* onderzoekt Ansje van Beusekom de Nederlandse publieke opinie ten opzichte van film als kunst. Hierin wordt ook kort de leger en vloot film genoemd, in verband met de tijdens de eerste wereldoorlog heersende opvattingen van de Nederlandse filmers, die de film zouden roemen om haar gebruik van het 'Hollands' landschap, en 'snelle afwisseling.'⁵

Paul Moeyens, die het boek ' *Buiten schot, Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918*' schreef over de algemene situatie van Nederland gedurende de eerste wereldoorlog, behandelt ook zeer kort de leger en vloot film, welke hij in verband brengt

---

² Bert HOGENKAMP, *De Nederlandse documentaire film 1920-1940*, Amsterdam, Audiovisueel Archief van de Stichting Film en Wetenschap, Van Gennep, 1988, p. 9,10,11.

³ Bert HOGENKAMP, "De documentaire film in opkomst", in: Karel DIBBETS & Frank van der MADEN (eds), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, Weesp, Het Wereldvenster, 1986, p. 145-182.

⁴ L.A RADEMAKER, *1899 1949, Gouden jubileum van Willy Mullens en 50 Jaar Cinematografie in Nederland*, s.l, 1949, p. 6.

⁵ Ansje VAN BEUSEKOM, *Film als kunst, reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895-1940*, Amsterdam, bibl. Vrije Universiteit Amsterdam, 1998, p. 112.

met mobiele bioscopen van de legerorganisatie *O en O*, een organisatie opgericht voor educatie en ontspanning van gemobiliseerde militairen, die tevens propaganda van leger en vloot onder de burgerbevolking tot doel had.⁶

In de overige voor deze scriptie bestudeerde essays over Nederlandse film tijdens de eerste wereldoorlog, wordt de leger en vloot film niet concreet genoemd.

Dat de film in de onderzochte literatuur over de vroege Nederlandse film en de eerste wereldoorlog in Nederland slechts zeer kort tot niet wordt aangehaald is opmerkelijk, omdat zij naast dat zij breed geadverteerd werd in kranten en tijdschriften, ook, voor zover bekend, de eerste Nederlandse regeringsfilm was, en dus in dit opzicht niet alleen van filmhistorische, maar ook van politiekhistorische waarde zou kunnen zijn, en daarom op zijn minst een plek zou moeten hebben in een opsomming van Nederlandse films tijdens de periode van de eerste wereldoorlog.

0.2.2 Literatuur over de Nederlandse filmwereld tijdens de eerste wereldoorlog

Er bestaat dus weinig literatuur over de leger en vloot film in het bijzonder. Over de vroege Nederlandse filmwereld in een algemeen opzicht bestaat er echter meer literatuur.

Filmwetenschapper Ivo Blom zet de filmwereld zoals deze tijdens de eerste wereldoorlog in Nederland en deels ook in Europa was, uitgebreid uiteen. Twee werken van Blom over Nederlandse film gedurende de eerste wereldoorlog, zullen voor deze scriptie worden gebruikt.

In zijn proefschrift *Pionierswerk, Jean Desmet en de vroege Nederlandse filmhandel en bioscoopexploitatie*⁷ (2000) ligt vooral het zwaartepunt bij film distributie, vertoning, en bedrijven die een connectie hebben met het filmbedrijf van ondernemer Jean Desmet. Blom schetst hierin tevens een gedetailleerd beeld van film en bioscoopbedrijven ten tijde van de eerste wereldoorlog, de tijd van de productie en vertoning van de leger en vloot film. Een tweede artikel van Blom: *Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda in Nederland tijdens de eerste wereldoorlog* uit 2001, steunt veelal op informatie uit het eerder genoemde proefschrift, en behandelt de filmwereld in Nederland tijdens de eerste wereldoorlog meer in het algemeen.⁸ Wederom valt de afwezigheid van de Nederlandse leger en vloot film op in dit overzicht. Dit terwijl de vertoning en receptie van Duitse en Britse propagandafilms, en ook de maker van de leger en vlootfilm, Willy Mullens, wel aan bod komen.

---

⁶ Paul Moeyes, *Buiten schot, Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918*, Amsterdam, Arbeiderspers, p. 188, 189.

⁷ Ivo BLOM, *Pionierswerk, Jean Desmet en de vroege Nederlandse filmhandel en bioscoopexploitatie*, Amsterdam, In eigen beheer, 2000.

⁸ Ivo BLOM, "Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog", in: Hans BINNEVELD & Johannes BINNEVELD, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de eerste wereldoorlog*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2001.

0.2.3 Literatuur over economische en filmeconomische omstandigheden in Nederland gedurende de eerste wereldoorlog

Om de receptie en vertoning van de leger en vloot film in een bredere context te kunnen plaatsten is gebruik gemaakt van zowel over het onderwerp bestaande literatuur, als van historische bronnen als krantenartikelen.

Voor economische omstandigheden is voor literatuur gekeken naar zowel filmhistorisch als economisch-historisch onderzoek.

Voor Nederlandse filmeconomische omstandigheden is er gebruikgemaakt van het werk van filmwetenschapper Ivo Blom, die voor zijn proefschrift over film distributeur Jan Desmet, de Nederlandse film en bioscoopwereld gedurende het begin van de twintigste eeuw in economisch en sociaal opzicht in kaart heeft gebracht.

Voor de algemene economische situatie van Nederland tijdens de eerste wereldoorlog is er gebruik gemaakt van het economisch-historisch werk van Hein A.M Klemann:

*“Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918.”*⁹ In dit onderzoek naar economische ontwikkeling door isolement, zet hij de economische situatie van Nederland tijdens de eerste wereldoorlog uiteen.

Ook het werk van auteur Paul Moeyens, die het boek *‘buiten schot, Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918’* (2001) schreef, waarin hij vrijwel alle aspecten van de Nederlandse situatie beschrijft, is voor de politieke en militaire situatie geraadpleegd.¹⁰

Historicus Ismee Tames betreft in haar boek *Oorlog voor onze gedachten. Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat 1914-1918* de term *culturele mobilisatie* op de eerste wereldoorlog in Nederland.¹¹ Zij onderzoekt hoe een elite van intellectuelen het bredere publiek dusdanig beïnvloedden via publicatie van allerlei uitingen van nationalisme en neutraliteit, dat er gesproken kan worden van een *culturele mobilisatie*, een bereidheid van de bevolking om deel te nemen aan de oorlog door middel van het inzetten van culturele middelen ter overtuiging.

In haar boek geeft Ismee Tames aan dat het ook interessant zou zijn om te kijken hoe meer populaire cultuur ten tijde van de eerste wereldoorlog uiting gaf aan een neutrale identiteit.¹²

---

⁹ Hein A.M KLEMANN, “Ontwikkeling door isolement, Nederlandse economie 1914-1918” in: Martin KRAAIJESTEIN & Paul SCHULTEN (eds), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de eerste wereldoorlog*, Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2007, p. 271-309.

¹⁰ Paul MOEYES, *Buiten schot, Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 2001.

¹¹ Ismee TAMES, *“Oorlog voor onze gedachten”, Oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2006, p. 23, 24.

¹² Ismee TAMES, *op. cit.*, p. 269.

0.3 Bronnen onderzoek

Hoewel de afwezigheid van uitgebreide literatuur over de leger en vloot film de kans biedt om dit 'gat' in de Nederlandse filmgeschiedenis op te vullen, schept het gebrek aan literatuur ook een afhankelijkheid van nieuw bronnen onderzoek.

Voor dit onderzoek zal de *leger en vloot film* worden gebruikt als historische bron. 'Bronnen,' zo schrijft Marc Boone in *Historici en hun metier* (2011) 'zijn ofwel voorwerpen (artefacten) die 'uit' het verleden tot ons gekomen zijn, ofwel getuigenissen 'over' het verleden.'¹³

De leger en vloot film is bewaard gebleven en gerestaureerd, en in het bezit van Nederlands filmmuseum Eye. In deze hoedanigheid is zij in haar geheel te bekijken op de site van het Nederlands filmmuseum.¹⁴

Digitalisering biedt de kans om een vroege film veelvuldig af te spelen, te pauzeren, en te analyseren, zonder hiervoor te moeten reizen of afhankelijk te moeten zijn van derden om met afspeelapparatuur om te gaan, etc.

Om de bredere context van de leger en vloot film te kunnen bekijken zal er tevens gebruik worden gemaakt van recensies, nieuwsberichten en advertenties die er in Nederland in januari, februari en maart 1917, en in de (voormalige) Nederlandse koloniën Indonesië en Suriname in december 1917 en januari 1918 verschenen in kranten, tijdschriften en vakbladen.

'Bewust gecreeerde bronnen,' zo schrijft Marc Boone, 'kunnen zowel een objectief als een subjectief relaas bieden, en zijn vaak bedoeld om tijdgenoot en historicus een of ander voor te houden. Maar ook het zeer subjectieve bestanddeel van een kroniek of een liefdesbrief is waardevol, omdat het ons niet zo zeer de feiten als wel de opinies en de gevoelens van de auteur onthult.'¹⁵

0.3.1 Kranten, tijdschriften en vakbladen als informatiebron over vroege film

Boone schrijft, dat voor de reconstructie van feiten, zowel als de meer subjectieve ideeën, de onderzoeker kritisch tegenover de bron moet staan. 'Om de bron naar haar juiste waarde te schatten moeten we uiteraard haar inhoud en vorm kritisch bekijken, maar ook de ontstaanscontext.'¹⁶

In kranten, tijdschriften en vakbladen verschenen zowel aankondigingen van films door distributiebedrijven, advertenties en agenda's van bioscopen, als recensies en meer

---

¹³ Marc BOONE, *Historici en hun metier. Een inleiding tot de historische kritiek*, Gent, Academia Press, 2011, p. 1.

¹⁴ Filmmuseum Eye, *Leger- en vlootfilm* (online), <https://www.eyefilm.nl/en/collection/film-history/movie/leger-en-vlootfilm>, (31-10-2014)

¹⁵ Marc BOONE, *op. cit.*, p. 4.

¹⁶ Marc BOONE, *op. cit.*, p. 4.

algemene nieuwsberichten omtrent het bezoek en de receptie van films. Ook diverse discussies en aankondigingen betreffende filmvertoning en bioscopen werden besproken in reguliere dagbladen en tijdschriften.

Zij zijn voor het onderzoek naar de vroege Nederlandse film, en meer in het bijzonder de leger en vloot film, een bron van informatie, en ook voor dit onderzoek zullen zij veelvuldig worden geraadpleegd.

Filmrecensies in kranten en tijdschriften worden voor deze paper aan de hand van bovenstaande definities beschouwd als bronnen die *subjectief* zijn, maar die desalniettemin waardevolle informatie kunnen verschaffen over de publieke *opinie* die er ten tijde van de vertoning van de leger en vloot film heerste.

Een tweede categorie teksten die in kranten en tijdschriften is teruggevonden, zijn de *nieuwsberichten*. Zij geven veelal informatie over de totstandkoming en de bredere context van de film, zoals bijvoorbeeld een verslag van de proefvertoning, aankondiging van de Koninklijke première, of bericht over protesten tijdens voorstellingen. Deze nieuwsberichten worden in eerste instantie als *objectief* gepresenteerd, zij lijken feiten weer te geven, maar ook hier is de kleur van de krant waarin zij staan van belang voor de selectie en publicatie van deze nieuwsfeiten. Zo zijn berichten over protesten tegen de film vooral terug te vinden in socialistisch gekleurde dagbladen.

Volgens Marc Boone moeten veel kranten en tijdschriften tot pakweg begin jaren '80 van de twintigste eeuw nog gezien worden als gekleurde spreekbuizen voor een bepaalde politieke of sociale ideologie.¹⁷ Zij kunnen daardoor onderhevig zijn aan '*propaganda*.' '*..dit laatste kan gebeuren via de rechtstreeks methode van de politieke hoofdartikels of op indirecte schijnbaar objectieve wijze door adequate selectie van de feiten in de gewone nieuwsberichten.*'¹⁸ Een krant, met andere woorden, mag dus niet slechts worden gezien als een informatiedrager, maar is gekoppeld aan een of meerdere visies en ideologieën die deel uitmaken van het tijdbeeld. Een krant als informatiebron gebruiken kan dus het gevaar opleveren dat de verkregen informatie subjectief, of zelfs onjuist is.

Een recensie over de leger en vloot film kan worden gezien als een *opzettelijke getuigenis*. Bij een opzettelijke getuigenis, zo stelt Boone, is er vrijwel altijd sprake van een bepaald '*engagement*.'¹⁹

0.3.2 Archief onderzoek

Voor dit onderzoek is er op twee manieren gebruik gemaakt van archieven. Allereerst was het voor het raadplegen van filmvakbladen en literatuur nodig om diverse bibliotheken en archieven te bezoeken.

Het grootste deel van de geraadpleegde historische werken zijn echter geraadpleegd via de online database *Delpher.nl*. Deze Nederlandse internetsite fungeert als een online nationaal archief voor kranten, tijdschriften, radiofragmenten en boeken die in de 17^e, 18^e, 19^e en 20^e eeuw zijn uitgebracht. Op de site staat te lezen dat *Delpher* is ontwikkeld

---

¹⁷ Marc BOONE, *op. cit.*, p. 29.

¹⁸ Marc BOONE, *op. cit.*, p. 29.

¹⁹ Marc BOONE, *op. cit.*, p. 128

door de Koninklijke bibliotheek, in samenwerking met het Meertens-instituut, en de universiteitsbibliotheken van Amsterdam, Groningen, Utrecht, en Leiden.²⁰

0.3.2.1 Kranten en tijdschriften

Een brede, nationale online database maakt het mogelijk om een uitgebreid onderzoek te plegen in zowel landelijke als lokale en koloniale kranten en tijdschriften. Hierdoor is het mogelijk om een brede selectie van Nederlandse en koloniale kranten en tijdschriften uit het jaar 1917 te maken die de *leger en vlootfilm* tot onderwerp hebben in hun recensies en andere artikelen.

Dit onderzoek maakt op twee manieren gebruik van de selectie berichten in kranten en tijdschriften: Zo zijn er voor kwantitatief onderzoek advertenties verzameld van lokale vertoning van de film en entreprijzen, om aan de hand van de aan of afwezigheid ervan uitspraken te kunnen doen over al dan niet landelijk bezoek van de film en bijvoorbeeld factoren als toegankelijkheid en populariteit van de film.

Ten tweede is er inhoudelijk gekeken naar nieuwsberichten, persberichten, recensies en advertenties, om zo een beeld te krijgen over de receptie en totstandkoming van de film, aan de hand van opgeschreven meningen, observaties, nieuwsfeiten, etc.

0.3.2.2 Filmvakbladen

Nederlandse filmvakbladen waren nog schaars in de jaren '10. In 1912 verscheen *De Bioscoopcourant*. Dit was een blad dat zich zoals haar buitenlandse voorgangers specifiek richtte op de filmindustrie, en opkwam voor diens belangen. '*de Kinematograaf*' verscheen in 1913 voor het eerst. Dit tijdschrift richtte zich ook op de filmwereld, en stond bekend als meer kritisch. Beide bladen hebben naast reclame en diverse korte persberichten ook een eigen recensie over de leger en vloot film gepubliceerd.²¹ Deze zullen voor dit onderzoek worden geraadpleegd.

0.4 Doel van de studie, probleemstelling en onderzoeksvragen.

Doelstelling

Deze scriptie wil een bijdrage leveren aan filmhistorisch onderzoek naar de vroege Nederlandse film, en Nederland tijdens de eerste wereldoorlog. Over de leger en vloot film is, zoals eerder beschreven, nog weinig literatuur bekend. Ook de eerste wereldoorlog is, in tegenstelling tot in België, geen tijdsperiode die in Nederland een brede bekendheid geniet. Door onderzoek naar de leger en vloot film en de publieke opinie hieromtrent ten tijde van de eerste wereldoorlog, wil deze paper een toevoeging zijn aan (film) historisch onderzoek dat deze periode van de Nederlandse geschiedenis belicht.

---

²⁰ Koninklijke Bibliotheek, *Delpher* (online), 11-03-2014, <http://www.delpher.nl/> (11-10-2014)

²¹ Eye filmmuseum, *vakpers en fan magazines* (online), 2014, <https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/artikel/vakpers-en-fan-magazines>, (31-05-2014).

0.4.1 Probleemstelling

De Nederlandse leger en vloot film *Holland Neutraal* was, zover bekend is bij schrijven van deze paper, de eerste poging van de Nederlandse regering om te communiceren met haar burgers door middel van film.

In welke context kwam de leger en vloot film tot stand, hoe werd zij door de Nederlandse en koloniale pers ontvangen, en hoe werd zij door het Nederlandse publiek bekeken?

0.4.1.1 Deelvragen

De scriptie zal bestaan uit vier luiken, die elk een deelvraag zullen onderzoeken, waarna er aan de hand van het beantwoorden van deze deelvragen gekomen zal worden tot een conclusie.

Het eerste luik zal een historisch kader schetsen van Nederland gedurende de eerste wereldoorlog. Dit kader zal worden opgedeeld in twee hoofdstukken, die elk een aspect behandelen dat van belang is om de leger en vloot film in een bredere maatschappelijke en economische context te kunnen plaatsen.

In het eerste hoofdstuk zal er worden gekeken naar de situatie van film en bioscopen gedurende de eerste wereldoorlog in Nederland, om zo een beeld te krijgen van de populariteit en toegankelijkheid van het medium film. In het tweede hoofdstuk zal er worden ingegaan op de situatie van Nederlands leger en vloot gedurende de eerste wereldoorlog, om zo een beeld te krijgen over het onderwerp dat in de leger en vloot film centraal staat, en de motivatie om een promotiefilm te maken.

-Hoe kwam de leger en vloot film tot stand, wat was haar inspiratiebron?

Het tweede luik zal de leger en vloot film zelf behandelen, en kijken naar zowel de formele als inhoudelijke aspecten van de film. Dit zal worden gedaan aan de hand van een filmanalyse. Tevens zal de totstandkoming van de film worden besproken aan de hand van persberichten, en hierover bestaande literatuur. Door de leger en vloot film te vergelijken met de Britse regeringsfilm *Britain Prepared* zal worden getracht om tot een uitspraak te komen over de cinematografische aspecten van de leger en vloot film.

- Hoe werd de leger en vloot film ontvangen door recensenten van Nederlandse en koloniale kranten en opiniebladen?

Het derde luik zal recensies over de leger en vloot film behandelen. Aan de hand van een analyse van recensies in kranten, opiniebladen en vakbladen zal er worden gekeken hoe de Nederlandse geschreven pers de leger en vloot film omschreef, en hoe zij de film beoordeelden.

- Waar werd de film vertoond, voor wie was zij toegankelijk, en hoe werd zij ontvangen door een breder publiek?

Het vierde luik zal ten slotte kijken naar de bredere publieke vertoning van de leger en vloot film in Nederland en haar toenmalige koloniën. In dit deel van de scriptie zal er aan de hand van advertenties en aankondigingen in vakbladen, kranten en opiniebladen getracht worden om een overzicht te verkrijgen over waar de leger en vloot film in Nederland en haar koloniën werd vertoond, en wie haar doelgroep waren.

0.5 Wat is propaganda?

In literatuur, en verwijzingen naar de leger en vloot film op bijvoorbeeld internetsites, wordt deze veelal aangeduid als een *propagandafilm*.²²

Vooraleerst een *propagandafilm* te kunnen onderzoeken, moet er worden vastgesteld wat de term *propaganda* precies inhoudt.

De term *propaganda* is aan vele interpretaties onderhevig.

0.5.1 definitie propaganda

Het *Oxford Dictionary* definieert *propaganda* als volgt:

1. (MASS NOUN) Information, especially of a biased or misleading nature, used to promote a political cause or point of view.
2. (Propaganda) A committee of cardinals of the Roman Catholic Church responsible for foreign missions, founded in 1622 by pope Gregory XV²³

Het Nederlandse *van Dale* woordenboek geeft er de volgende definitie aan:

pro·pa·gan·da (de; v(m))

1

alles wat wordt gedaan om aanhangers te winnen: *propaganda maken*²⁴

0.5.1.1 Propaganda and persuasion (2006)

Garth Jowett en Victoria O'donnell schreven het werk *Propaganda and persuasion* (2006). Hierin zetten zij het begrip *propaganda* en het verschil tussen de begrippen '*propaganda*' en '*persuasion*' stapsgewijs uiteen. Volgens Jowett en O'donnell is *propaganda* een vorm van communicatie die een reactie wil uitlokken die strookt met het doel dat de propagandist hiermee beoogt.

Overtuiging daarentegen, '*persuasion*,' is interactief, en wil zowel de behoeften van de overtuigde, als de '*overtuiger*' bevredigen.

---

²² NPO geschiedenis, HOLLAND NEUTRAAL: *De leger en vloot film uit 1917, de propagandafilm waarmee Nederland neutraal wilde blijven* (online), 27-03-2014, <http://www.npogeschiedenis.nl/nieuws/2007/december/HOLLAND-NEUTRAAL-De-leger-en-vlootfilm-uit-1917.html>, (09-10-2014).

²³ Oxford University Press, *propaganda: Definition of propaganda in Oxford dictionary (British & World English)* (online), 2014, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/propaganda>, (12-09-2014).

²⁴ Van Dale Uitgevers, *Betekenis: 'propaganda'* (online), 2014, <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=propaganda+&lang=nn#.VEZRE67i-t8>, (12-09-2014).

Veranderingen van gedrag en de publieke opinie kunnen door propaganda worden beïnvloed.²⁵

Over propaganda ten opzichte van historisch onderzoek stellen Jowett en O'donnell:

*'To study propaganda as history is to examine the practices of propagandists as events and the subsequent events as possible effects of propaganda.'*²⁶

Het motief van de propagandist is aldus Jowett en O'donnell gericht op het eigen gewin, het motief is *'selfish.'* Het voordeel voor de propagandist is bij propaganda altijd de doelstelling. Het publiek, bijvoorbeeld een bevolking van een land in oorlog, wordt bovendien ontmoedigd om zelf vragen te stellen, en buiten de door de propagandist gecommuniceerde informatie zelf informatie te vergaren.²⁷

Propaganda, zo stellen Jowett en O'donnell, vindt plaats via de communicatiemiddelen die er binnen een bepaald tijds kader ter beschikking van de propagandist staan.²⁸

Volgens Jowett en O'donnell zijn er vele vormen van propaganda. Vaak echter, draait het om een vorm van *'activated ideology.'* Propaganda kan *'agitative'* zijn, activerend, en het publiek willen opjutten met een significante gedragsverandering tot gevolg, of het kan *'integrative'* zijn, en haar publiek juist meer meegaand willen maken.²⁹

0.5.1.2 Verschil witte, zwarte en grijze propaganda

Jowett en O'donnell beschrijven in hun werk drie categorieën waarin propaganda kan worden ingedeeld. Zij doen dit aan de hand van haar *bron* en de *juistheid van gegevens*. Aan de hand hiervan kan propaganda worden ingedeeld onder de zogenaamde *witte, zwarte, of grijze* propaganda.

Witte propaganda komt aldus Jowett en O'donnell van een gemakkelijk traceerbare bron, en de informatie die hierbij wordt gecommuniceerd is meestal feitelijk juist te noemen. Witte propaganda wil aldus Jowett en O'donnell een geloofwaardigheid of een krediet opbouwen bij haar publiek, bijvoorbeeld omdat dit in de toekomst nuttig zou kunnen zijn voor de propagandist. Onder witte propaganda scharen zij bijvoorbeeld nationale feestdagen, of grote internationale sportevenementen waar nationale teams bij worden aangemoedigd.³⁰

Zwarte propaganda daarentegen, komt aldus Jowett en O'donnell van een bron die ofwel vals is, ofwel zeer moeilijk te traceren, en is verantwoordelijk voor het doelbewust verspreiden van onjuiste informatie:

*'Black propaganda is the 'big lie,' including all types of creative deceit.'*³¹

---

²⁵ Garth S. JOWETT, Victoria O'DONNELL, *Propaganda and persuasion*, Los Angeles – Londen – New Delhi – Singapore – Washington DC, Sage publications.inc, 2012 (5 ed.) p. 1.

²⁶ *Idem*, p. 1.

²⁷ *Idem*, p. 14.

²⁸ *Idem* p. 15.

²⁹ *Idem*, p. 17.

³⁰ *Idem*, p. 15.

³¹ *Ibidem*.

Grijze propaganda identificeren Jowett en O'donnell tot slot als het schaduwgebied tussen witte en zwarte propaganda in. Haar bron kan wel of niet worden vastgesteld, en de juistheid van de informatie is vaak moeilijk vast te stellen:

*'The source may or may not be correctly identified, and the accuracy of the information is uncertain.'*³²

Propaganda hoeft dus volgens Jowett en O'donnell niet per definitie onjuiste informatie te verspreiden, maar de verspreide informatie heeft wel altijd tot doel om de propagandist te dienen:

*' Propaganda thus runs the gamut from truth to deception. It is, at the same time, always value and ideology laden. The means may vary from a mild slanting of information to outright deception, but the ends are always predetermined to favor the propagandist.'*³³

0.5.1.3 Communicatie

Bij het bestuderen van communicatie is het aldus Jowett en O'donnell van belang om zowel de boodschap als de reactie erop te bestuderen. Deze reactie kan een antwoord zijn, of zij kan bijvoorbeeld worden gezien als een effect dat op het beoogde publiek plaatsheeft. Communicatie moet bovendien in de context in waar zij voorkomt worden geplaatst, evenals het culturele en sociale kader van de tijd waarin zij plaatsvindt.³⁴

0.5.1.4 'informative communication'

Communicatie die informeren tot doel heeft wordt door Jowett en O'donnell als volgt gedefinieerd:

' Communication has been defined as a process of exchange in which sender and receiver, either through mediated or nonmediated means, create, acquire, transmit, and use information. When the information is used to accomplish a purpose of sharing, explaining, or instructing, this is considered to be informative communication.

Informatie die via deze 'informatieve communicatie' wordt doorgegeven, heeft als kenmerk dat zij vaak onderwerpen betreft die veelal boven discussie staan. Wanneer de informatie als betwistbaar wordt gezien door de afzender dan wel de ontvanger, zal deze minder snel als *informatie* worden opgevat. Informatieve communicatie onderscheidt zich van andere vormen van communicatie, doordat zij wederzijds begrip wil bewerkstellen ten opzichte van feiten die als juist worden gezien, en ideeën die zijn gebaseerd op feiten.

---

³² *Idem*, p. 20.

³³ *Idem*, p. 27.

³⁴ *Idem*, p. 30.

0.5.1.5 Verschil tussen propaganda en informatieve communicatie

Volgens Jowett en O'donnell maakt propaganda ook gebruik van deze door hen gedefinieerde *'informative communication.'* Echter, zo stellen Jowett en O'donnell, verschilt propaganda in haar doelstelling. Propaganda heeft namelijk geen wederzijds begrip tot doel, maar wil zij een boodschap verkondigen die in het belang van de propagandist is, en die niet perse ook de ontvanger ten goede komt. Witte propaganda heeft bijvoorbeeld alleen tot doel om haar ontvanger(s) over een specifieke ideologie te informeren, die van de propagandist. Ook zwarte en grijze propaganda maken van informatieve communicatie gebruik, hier kan informatie zelfs compleet verzonnen zijn.³⁵ Ook filmhistoricus Richard Taylor schrijft in zijn boek *Film propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany* over het onderscheid tussen *informatie* en *propaganda*. *Informatie*, zo stelt Taylor, geeft mogelijkheden, terwijl *propaganda* ze vertelt hoe ontvangers die mogelijkheden moeten gebruiken.³⁶

*'This does not mean, however, that all interested or value-loaded transmission of ideas must necessarily be classified as 'propaganda.' It is, after all, almost inevitable that any system of education will transmit the values of the society of which it is an integral part. But education is concerned with opening minds, 'propaganda' with closing them. Therein lies the vital difference, for education will ultimately lead its audience to question the values upon which it is itself based, whereas 'propaganda' aims only to make its audience accept those values, and sometimes to act upon the acceptance as well.'*³⁷

0.5.1.6 Ankers

Degene die het overtuigen van een doelgroep als doelstelling heeft, moet deze doelgroep goed kennen om haar succesvol te kunnen overtuigen. Personen, als individu en als groep, hebben zogenaamde *'ankers,'* waar de propagandist gebruik van moet maken. *'Ankers'* zijn aldus Jowett en O'donnell, zaken waarin een doelgroep reeds van overtuigd is. Dit gegeven is veelal een startpunt waaraan nieuwe informatie wordt opgehangen. Ankers zijn bijvoorbeeld bepaalde denkbeelden, normen en waarden, of religie.

De nieuwe informatie, waarmee de *overtuiger* of *propagandist* een verandering in het denken en vooral het handelen van de ontvanger wil bewerkstelligen, wordt aan dit al bestaande anker opgehangen. Personen zien namelijk, zo stellen Jowett en O'donnell, verandering vaak als een negatief gegeven en zullen daardoor verandering eerder tegenhouden dan omarmen. Door nieuwe informatie te koppelen aan al bestaande opvattingen, kan verandering in het doen en denken van een persoon of een groep gemakkelijker worden bewerkstelligd.³⁸

'A persuader who is well prepared knows the audience. Anchors can be discovered from knowledge of the audience members' affiliation with groups as well as from insight into

---

³⁵ Garth S. JOWETT, Victoria O'DONNELL, *op. cit.*, p. 31.

³⁶ Richard TAYLOR, *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*, Londen-New York, I.B. Tauris & Co Ltd, 1979 -1998, p. 12.

³⁷ *Idem*, p. 12, 13.

³⁸ Garth S. JOWETT, Victoria O'DONNELL, *op. cit.*, p. 34.

*their beliefs, values, attitudes and behaviors. Because these categories constitute important attributes of the audience, they can be used to motivate the audience to accept the purpose of the persuader.*³⁹

0.5.2 Propaganda in film

In zijn boek *'film propaganda, soviet Russia and nazi Germany'* (1979) zet filmhistoricus Richard Taylor uiteen waarom het medium film zich zo goed lijkt te lenen voor *propaganda*. Taylor stelt namelijk, dat van alle media die doorgaans onder *massamedia* worden verstaan, de film het meest een medium is dat zich ook daadwerkelijk tot een *massa* richt. Radio, tv, kranten, etc, richten zich volgens Taylor weliswaar op een brede groep, maar bereiken het subject vaak als individu. Immers, de krant wordt doorgaans thuis gelezen, evenals tv en radio vaak in huiselijke kring tot de beschouwer komen. De film echter, althans in haar vroegere jaren, wordt vertoond in een bioscoop, waarbij de kijker vrijwel nooit alleen zit. De kijker is hier onderdeel van een groep, een *massa*. Het opgaan in een groep zorgt volgens Taylor niet alleen voor individuele emoties, maar de kijker wordt ook vooral vatbaar voor de emoties die worden geuit in de rest van de groep, vergelijkbaar met publiek in een theater, of bij een sportwedstrijd, en is hierdoor aldus Taylor voor propagandisten makkelijk te sturen.

Ten tweede, stelt Taylor, was de stomme film een puur visueel medium waardoor deze een zeer breed publiek kon aanspreken dat niet gebonden was aan taal. Door deze visuele communicatie, concludeert Taylor, doet film in veel mindere mate een beroep van het *'intellect'* van het publiek, en spreekt zij primair de *'emotie'* aan. Hierdoor is film zeer toegankelijk voor allerlei verschillende groepen in een samenleving. Film werkt volgens Taylor op een *'primitief en onderbewust niveau.'* Doordat de cinema allerlei groepen in de samenleving tegelijk kon aanspreken, had zij volgens Taylor het potentieel om samenlevingen samen te binden en kon zij bijvoorbeeld door politieke groepen worden gebruikt om nationaalsocialistische ideeën te verspreiden ten tijde van de tweede wereldoorlog.

Cinema werd volgens Taylor gedurende de jaren 20 gezien als het eerste *'universele massamedium.'* Door haar visuele basis was zij niet gebonden aan taal, en men was in staat om op mechanische wijze kopieën te maken van films, waardoor in theorie een wereldwijd publiek dezelfde film zou kunnen gaan zien.

Ook de productie van film, door de hoge kosten een gelimiteerde industrie, was volgens Taylor voordelig voor de propagandist: door het beperkte aantal locaties was het mogelijk om strikte controle over het productieproces te behouden. Tegelijk, stelt hij, waren de hoge kosten en beperkte productie ook een belemmering voor brede verspreiding en vertoning.⁴⁰

---

³⁹*Idem*, p. 37.

⁴⁰ Richard TAYLOR, *op. cit.*, p. 16, 17.

1.0 historisch kader

1.1 Nederland gedurende de eerste wereldoorlog

Nederland was gedurende de eerste wereldoorlog neutraal. In tegenstelling tot haar buurland België werd zij niet door de oorlogsvoerende landen betreden en Nederland kon dan ook, zij het met een aantal spannende momenten, de neutraliteit tot het einde van de oorlog in 1918, behouden.⁴¹ De Nederlandse bevolking bleef het oorlogsleed in vergelijking met die van haar omringende landen, dan ook redelijk bespaard. Het was echter niet zo dat er helemaal geen invloed van de wereldoorlog merkbaar was. Vanuit Groot-Brittannië werden er bijvoorbeeld strenge regels opgelegd betreffende de import en export van goederen in Nederland, en waren er meer dan eens geruchten dat Duitsland dan wel Groot-Brittannië Nederlands grondgebied zouden betreden, waardoor de neutraliteit potentieel zou kunnen worden geschonden. In dit hoofdstuk zal nader in worden gegaan op de economische situatie van Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog, waarna er meer specifiek zal worden gekeken de situatie voor film en bioscopen, om een beeld te krijgen onder welke omstandigheden en in welke context de Nederlandse leger en vloot film tot stand kwam, werd vertoond, en werd ontvangen.

1.1.1 Economie

Het feit dat Nederland omklemd werd door grootmachten Duitsland, Frankrijk en Groot-Brittannië deed de Nederlandse regering besluiten tot een neutraliteitspolitiek om een evenwicht tussen de Europese machten te behouden, en om de eigen handelsbelangen te beschermen. Volgens auteur Paul Moeyens, die in zijn boek *Buiten Schot, Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918* de situatie van Nederland tijdens de eerste wereldoorlog op diverse gebieden uiteen zet, had Nederland, in tegenstelling tot buurland België, nog geen grote industrie aan het begin van de eerste wereldoorlog, en had zij hierdoor een economische achterstand. Nederland was voor haar inkomen vooral afhankelijk van import. Zo was de Nederlandse voedselproductie ontoereikend om het land te kunnen voorzien, en was ook de industrie grotendeels afhankelijk van grondstoffen uit het buitenland.⁴²

Volgens Moeyens was vooral Duitsland een belangrijk land voor de Nederlandse economie. Door de Duitse import en export die er via de Rotterdamse haven plaatsvond, kon de Nederlandse stad uitgroeien tot een bloeiende economie. Hierbij merkt Moeyens de onderlinge afhankelijkheid op die zich gedurende het begin van de twintigste eeuw ontwikkelde tussen Nederland en Duitsland: Dankzij de Rotterdamse haven kon Duitsland deelnemen aan de wereldwijde economie, en dankzij de Duitse handel kon de Nederlandse economie groeien.⁴³

In zijn essay *Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918* beschrijft auteur Hein A.M. Klemann hoe Nederland een belangrijk afzetland was voor Duitsland. De rivier de Rijn en de Rotterdamse haven verbonden Nederland met het Duitse Ruhrgebied. Dit gebied was in de vijftig jaren voor de oorlog uitgegroeid tot het

---

⁴¹ Paul MOEYES, op.cit, p. 5.6.

⁴² *Idem*, p. 8, 9.

⁴³ *Idem*, p. 10.

belangrijkste industriële centrum van Europa.⁴⁴ Het economisch belang dat Duitsland bij Nederland had, was aldus Klemann te groot om op de proef te stellen. Duitsland erkende en respecteerde dus volgens hem de Nederlandse neutraliteit vooral uit economische overwegingen.⁴⁵

Vanaf 1917 gingen oorlogsvoerende landen zich qua economie richten op de bevoorrading van het front. Een centrale doelstelling hierbij was het treffen van de economie van de oorlogsvijand. Ook Nederland werd hier, ondanks haar neutraliteit, door getroffen. Voorheen samenwerkende economieën gingen zich naar binnen richten, waardoor de positie van de juist zeer open Nederlandse economie werd bedreigd. Europese landen gingen voor hun eigen, nationale markt produceren. De Nederlandse economie raakte op deze manier steeds meer geïsoleerd, en op zichzelf aangewezen. In 1917 maakten de duikbootoorlog en een overzeese handelsblokkade van de geallieerden de aanvoer van goederen van en naar Nederland vrijwel onmogelijk, de controles van de geallieerden op de aanvoer werden steeds strenger, de bevoorrading van zeezijde “*droogde op*.”⁴⁶

1.1.2 NOT

De Nederlandse regering in Den Haag kon aldus Klemann alleen de Nederlandse overzeese handel redden door aan de blokkerende Britten te garanderen dat geen van de aangevoerde producten voor vijand Duitsland bestemd zouden zijn. Hier bevond de Nederlandse regering zich echter in een onmogelijke situatie. Een garantie voor de Britten zou op haar beurt immers weer leiden tot een “*gevaarlijk*” conflict met de Duitse overheid. Gevaarlijk in die zin, zo schrijft Klemann, omdat de Duitse overheid immers juist de Nederlandse neutraliteit respecteerde door de economische belangen die zij bij Nederland als doorvoerland had. Dat de Duitse houding zou kunnen veranderen als die belangen werden tegengewerkt, liet het binnenvallen van het oorspronkelijk neutrale buurland België wel zien.⁴⁷

Een oplossing voor het dilemma van de Nederlandse overheid kwam uiteindelijk van de handelaren zelf. De *Commissie voor den Nederlandsche Handel*, onder leiding van voorzitter C.J.K van Aalst, president van de grootste bankinstelling: *de Nederlandsche Handel-Maatschappij*, richtte de naamloze vennootschap *NOT* op. *De Nederlandse Overzee Trust Maatschappij*. De NOT opereerde los van de overheid, en kon de Britten de garanties voor import geven die zij eisten. Zo kregen de Britten alsnog het monopolie op de overzeese handel van het neutrale Nederland, zonder dat Duitsland hiertegen kon protesteren.⁴⁸

---

⁴⁴ Hein A.M Klemann, “Ontwikkeling door isolement. De Nederlandse economie 1914-1918”, in: Martin Kraaijestijn, Paul Schulten (eds.), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de eerste wereldoorlog*, Soesterberg, Aspekt, 2007, p. 371.

⁴⁵ *Idem*, p. 372.

⁴⁶ Hein A.M Klemann, *op. cit.*, p. 372.

⁴⁷ *Idem*, p. 374.

⁴⁸ *Idem*, p. 274.

1.1.2.1 Isolatie

Desondanks raakte de Nederlandse economie tijdens de oorlogsjaren steeds meer geïsoleerd. Dit had een veranderde productie tot gevolg. Het economisch isolement veroorzaakte kansen voor binnenlandse industrie. Volgens Klemann kwamen bedrijven die sterk afhankelijk waren van de import van grondstoffen, zoals de textielindustrie, in moeilijkheden, maar konden de scheepsbouw, mijnen, drukkerijen etc, hun productie juist uitbreiden door het gebrek aan buitenlandse concurrentie. Hierin waren volgens Klemann twee ontwikkelingen te onderscheiden: er was ofwel sprake van spontane uitbreiding en/of modernisering van productie die ontstond door dat buitenlandse concurrentie wegviel, zoals bijvoorbeeld het geval was in de scheepsbouw. Daarnaast waren er ook een aantal sectoren die voorzagen in basisproducten als staal en steenkool, waarin de overheid actief ingreep. Door de vermindering van export door de oorlogsvoerende landen was het de Nederlandse overheid duidelijk geworden hoe kwetsbaar Nederland was zonder een sterke steenkool en staal productie, en hoogovens. Ook nam de Nederlandse overheid maatregelen om de kartelvorming door buitenlandse bedrijven op de Nederlandse markt terug te dringen.⁴⁹

1.2 Situatie van Nederlandse film en bioscopen tijdens eerste wereldoorlog

Eenzelfde ontwikkeling die Klemann in zijn essay beschrijft voor de Nederlandse industrie in het algemeen, lijkt ook meer specifiek de Nederlandse filmindustrie te hebben doorgemaakt. Historicus Ivo Blom noemt de eerste wereldoorlog voor de Nederlandse film en bioscoop dan ook *'een periode van problemen en kansen.'* De import van buitenlandse films werd geremd, maar de nationale filmproductie werd er juist door gestimuleerd.⁵⁰ Vanaf april 1915 kwam de import van films en filmmapparatuur onder de NOT te vallen. Volgens Blom moesten Nederlandse ondernemingen een bankgarantie aan de NOT afgeven ter waarde van de films die zij importeerden. In maart 1916 verbood Engeland alle filmexport ongeacht de bestemming, tenzij de films voorzien waren van speciale vergunningen, zoals in het geval van Nederland die van de NOT. Ook kolennood had volgens Blom in 1917 een effect op de filmhandel. Hierdoor werd het treinverkeer beperkt, zodat films wederom minder makkelijk verspreid konden worden. Door deze aanvoerproblemen ontstond er in de Nederlandse filmtheaters een gebrek aan nieuwe films. Volgens Blom waren films die in deze periode van verminderd aanbod werden geprolongeerd, dan ook niet per definitie de meest succesvolle en populaire films: er waren simpelweg te weinig nieuwe films om het programma mee aan te vullen. Door isolement bespeurt Blom ook een positief effect: de opkomst van de Nederlandse nationale filmindustrie werd door het gebrek aan buitenlandse concurrentie gestimuleerd.⁵¹

---

⁴⁹ *Idem*, p. 283.

⁵⁰ Ivo BLOM, "Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog", in: Hans BINNEVELD, Johannes BINNENVELD, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de eerste wereldoorlog*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2001, p. 129.

⁵¹ Ivo BLOM, *Pionierswerk, Jean Desmet en de vroege Nederlandse filmhandel en bioscoopexploitatie*, Amsterdam, In eigen beheer, 2000, p. 222.

1.2.1 Toename van bioscoopbezoek in Nederland tijdens de eerste wereldoorlog

Katholiek dagblad *de Tijd* publiceert in 1914 cijfers over bioscopen in Nederland, die zouden zijn opgesteld tijdens een bijeenkomst van bioscopeigenaren. Hier wordt vermeld dat er zich in Amsterdam in 1914 vijftientig bioscooptheaters zouden bevinden. In Rotterdam waren dit er veertien. In totaal zouden zich er in Nederland 225 vaste bioscopen bevinden, reisbioscopen werden bij deze telling niet meegerekend. In Amsterdam zouden zo'n 1500 personen werkzaam zijn in de bioscoopwereld en aanverwante sectoren. In Nederland zouden dit in totaal rond de 7 a 8 duizend personen zijn. Verder vermeldt het artikel dat de uitgaven die Amsterdamse bioscopen aan de huur van films besteden per week neer zouden komen op fl. 11.250, de lonen kwamen in totaal neer op 7 miljoen gulden per jaar. Het kapitaal dat in de bioscopen werd gestoken zou in de honderdduizenden guldens lopen. De bioscopeigenaren concludeerden dan ook dat Nederlanders veel geld besteedden in hun bioscopen, wat volgens hen (uiteraard) alleen maar voordelen kon opleveren.⁵²

Uit cijfers die het Nederlandse filmblad *de Kinematograaf* op 23 november 1917 publiceert blijkt:

'In Amsterdam werd door bioscopen ontvangen in januari 1916 fl. 79.087,36,- 1917 95.291.20,- in December 1916 fl. 114.641.80, waaronder 3000 toegangskaarten die meer dan fl. 1. Kosten.

In Rotterdam werd van 1 maart 1916 tot elf februari 1917 voor het bezoek van openbare vermakelijkheden aan toegangsgelden door het publiek uitgegeven rond fl. 1. 731. 000 Ruw geschat werd in 'Gravenhage in 1916 fl. 2 ¼ miljoen aan entree voor publieke vermakelijkheden besteed. Over het tweede halfjaar van 1915 trokken de verschillende vermakelijkheden de volgende aantallen bezoekers: bioscopen 819.361, sportwedstrijden 90.530, toneelvoorstellingen 659.470, zang-en muziek-uitvoeringen 178.772, circus 62.983 Het aantal bioscoopbezoeken van 1 januari tot 1 juli bedroeg te Utrecht in 1914 238.909, 1915: 271.462, 1916 304.817, In Groningen resp. 131.273, 130.694 en 148.140'⁵³

De toename van bioscoopbezoek tijdens de oorlogsjaren is volgens filmhistoricus Karel Dibbets opvallend te noemen, omdat er naarmate de oorlogsjaren vorderden, ook in Nederland wel degelijk steeds meer schaarste ontstond, en er in de grote steden vanaf 1917 zelfs honger werd geleden.⁵⁴ Zo ontstond in Amsterdam in 1917 de aardappeloproer:

'De aardappel-opstootjes in verschillende deelen van Amsterdam dragen een ernstig karakter. De politie is de toestand niet meester, op Kattenburg noch op de handelskade. Een militaire macht kwam uit Haarlem aan. Lichters en goederen-wagons werden geplunderd. Een persoon werd dood geschoten, zes menschen werden gewond. De dok-

---

⁵² 'Bioscope gevaar', *De Tijd*, 11-04-1914, p. 6.

⁵³ 'Schrijven wij elders in dit nummer..' *De Kinematograaf*, 23-11-1917, p. 3360.

⁵⁴ Karel DIBBETS, "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen", in: Karel DIBBETS, Frank VAN DER MADEN (eds.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, Weesp, Het Wereldvenster, p. 232.

*arbeiders staken als protest tegen den aardappelen-nood. Zij eischen voldoende aardappelvoorraden. In eene conferentie met de Ministers Cort van der Linden en Posthuma, werden normale voorraden toegezegd.*⁵⁵

De bioscopen leken dus, afgezien van distributieproblemen en de aanlevering van nieuwe film, niet veel onder de oorlogsellende te lijden, in tegendeel, zij beleefden zeer goede jaren.⁵⁶ De hogere film verhuurkosten, volgens Dibbets een gevolg van de schaarste, werden doorberekend in de bioscoopkaartjes.⁵⁷

Het Nederlandse publiek werd volgens Blom getrokken door de nieuwe langere speelfilms met Europese en Nederlandse, steracteurs. Rond 1916 brak volgens Blom ook de zogenaamde 'serial' door, dit waren veelal detectives en actiefilms die, zoals de titel al enigszins doet vermoeden, verdeeld waren over meerdere afleveringen. Ook geeft Blom aan dat er meerdere oorlogsjournals verschenen in de Nederlandse bioscopen.⁵⁸

De toeloop van Nederlandse bioscoopbezoekers nam volgens de cijfers in *de Kinematograaf* flink toe tijdens de oorlogsjaren. 'Gaat men hier misschien troost en kracht zoeken?'⁵⁹ vraagt het filmblad zich af.

Ivo Blom schrijft in zijn proefschrift over film distributeur Jan Desmet dat de eerste wereldoorlog in ieder geval zorgde voor twee nieuwe bezoekersgroepen in de Nederlandse bioscopen, namelijk: Belgische vluchtelingen, en gemobiliseerde soldaten.⁶⁰ België had tot aan de eerste wereldoorlog, in tegenstelling tot Nederland, dan ook een bloeiende film en bioscoopcultuur.

Zo schrijft het blad *de Kinematograaf* op 23 januari 1917:

*Op een bevolking van 8 miljoen menschen bestaan er 635 bioscooptheaters. In Brussel alleen met 718.000 inwoners komen 115 bioscoop-theaters voor. Parijs met 3 miljoen inwoners telt 200 bioscopen. New York met 5 miljoen inwoners heeft er 470, Berlijn 400.'*⁶¹

Het aantal bioscopen in België was verhoudingsgewijs, zeker in vergelijking met Nederland, dan ook zeer hoog te noemen.

---

⁵⁵ "De aardappelproer", *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 07-07-1917, p. 2.

⁵⁶ Karel DIBBETS, *op. cit.*, p. 232.

⁵⁷ *Idem*, p. 232.

⁵⁸ Ivo BLOM, "Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog", in: Hans BINNEVELD, Johannes BINNEVELD, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de eerste wereldoorlog*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2001, p. 134.

⁵⁹ "Schrijven wij elders..", *De Kinematograaf*, 23-11-1917, p. 3360.

⁶⁰ Ivo BLOM, "Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog", in: Hans BINNEVELD, Johannes BINNEVELD, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de eerste wereldoorlog*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2001, p. 131.

⁶¹ "Duitschland.", *De Kinematograaf*, 23-11-1917, p. 3360.

In Nederland ontstond er volgens Ivo Blom een amusementscircuit voor de vluchtelingen en het gemobiliseerde leger, groepen die relatief weinig te besteden hadden. Militairen waren aldus Blom, vooral in de grensstreek, tijdens de eerste wereldoorlog een belangrijke doelgroep voor bioscoopbedrijven.⁶²

1.3 Nederlands leger en vloot gedurende de eerste wereldoorlog

*'Ja, de Hollander is geen paradesoldaat; hij loopt graag met een open jas, zijn pet scheef op zijn hoofd, zijn handen in zijn zakken, voor uiterlijk vertoon voelt hij niet veel, vandaar, dat een Nederlandsche troep niet altijd een martiaal figuur maakt.'*⁶³

In dit hoofdstuk zal worden stilgestaan bij de situatie van het Nederlandse leger gedurende de oorlogsjaren.

1.3.1 Neutraliteit

Nederland nam tijdens de eerste wereldoorlog, in tegenstelling tot haar buurlanden, een neutrale positie in en kon deze (al dan niet door de belangen van Groot Britannië en Duitsland hierbij), handhaven tot aan het einde van de oorlog. Op 31 juli 1914 werd echter wel de mobilisatie van het Nederlandse leger afgekondigd, zodat, mocht er een situatie ontstaan die dit vereiste, Nederlands grondgebied verdedigd kon worden.⁶⁴

De Nederlandse krijgsmacht kreeg naarmate de oorlogsjaren vorderden te maken met een groeiend probleem. Gemobiliseerde Nederlandse soldaten hadden weinig te doen, en moesten relatief ver van huis verblijven in 'onaangename' voorzieningen. Al snel sloeg, zo schrijft Paul Moeyens, de verveling toe.⁶⁵

Er werden speciale avond programma's georganiseerd voor militairen waarmee ze hun overvloedige vrije tijd nuttig konden besteden, maar meerdere opstootjes en zelfs een uitbraak van muiterij in kamp *Harskamp* in 1918 zorgden ervoor dat het Nederlandse leger een imago kreeg dat in vele artikelen als 'lui' werd omschreven. Niet uit onwil, zo stond er dikwijls vermeld, maar omdat er simpelweg te weinig te doen was voor de langdurig gemobiliseerde militairen.⁶⁶

De bevoegdheid die het Nederlandse leger had, was in vergelijking met landen in staat van oorlog zoals Frankrijk, waar bijna het hele land in staat van beleg was verklaard, niet erg groot. De minister van Oorlog, Nicolaas Bosboom (1855-1937), maakte veelal de beslissingen, en opperbevelhebber Cornelis Jacobus Snijders (1852-1939) had daarbij vaak het nakijken.⁶⁷ Dit gezag van de overheid boven de legerleiding leidde er volgens Paul Moeyens dikwijls toe dat er niet zo direct of hard kon worden ingegrepen bij muiterijen en ongehoorzaamheden binnen de troepen, waar dit in het buitenland wel gebruikelijk was. Daar werden soldaten voor muiterij geëxecuteerd, of lang gevangen gezet. Nederland was niet in staat van oorlog, en het leger moest dan ook

---

⁶² Ivo BLOM, *Pionierswerk, Jean Desmet en de vroege Nederlandse filmhandel en bioscoopexploitatie*, Amsterdam, In eigen beheer, 2000, 218, 219.

⁶³ E.H VAN DEN AKKER, "Leger en Vlootfilm", *De Nieuwe Amsterdammer*, 10-02-1917.

⁶⁴ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 66.

⁶⁵ *Idem.*, p. 141.

⁶⁶ *Idem.*, p. 182-183.

⁶⁷ *Idem.*, p. 180-181.

gewoon gehoorzamen aan de Nederlandse wet, wat leidde tot en hoop bureaucratie en langzame beslissingen.⁶⁸

1.3.1.1 Verveling en slechte omstandigheden

Het Nederlandse leger had gedurende de oorlogsjaren in toenemende mate te lijden onder verveling, en soldaten mopperden over slechte verlofregelingen. Deze onvrede leidde meer dan eens tot opstootjes en ongehoorzaamheid van militairen.⁶⁹ Er werd een afdeling in het leven geroepen om verveling in het leger te bestrijden. In september 1914 wordt een Centrale Commissie voor *Ontwikkeling en Ontspanning der Gemobiliseerde Troepen* opgericht. De doelstelling was als volgt: de avonduren van de militairen door *'verpozing en ontwikkeling te korten.'* Tevens moest de commissie de populariteit van het leger onder de Nederlandse bevolking bevorderen. Vooral sportdemonstraties zouden volgens Paul Moeyens populair zijn onder de bevolking.⁷⁰

1.3.1.1.1 Militaire huisvlijt tentoonstelling

In 1918 werd er bijvoorbeeld een officiële militaire huisvlijt tentoonstelling georganiseerd in Den Haag, waar de resultaten van alle inspanningen werden getoond aan het publiek.

'Hoe de soldaat bezig te houden?' begint het artikel over de algemene tentoonstelling.

*'De moordende verveling van de uit hun omgeving gerukte mannen moet wel leiden tot verslapping en versuffing. Een van de middelen die met gunstig resultaat zijn aangewend om het gemobiliseerde leger aan het werk te houden is de bevordering van de huisvlijt.'*⁷¹

Er werden tentoonstellingen georganiseerd en prijzen voor de beste werken beschikbaar gesteld. In de dierentuin van Den Haag werden de regionale prijswinnaars en uitblinkers tentoongesteld. Het algemeen handelsblad haastte zich te zeggen dat dit niet zomaar voorbeelden van nijverheid waren, maar dat de bezoeker er rekening mee moest houden dat dit de nijverheid was van het leger, *'ons leger.'* Er stond van alles tentoongesteld, van schilderwerk en pastellen die volgens de krant niet zouden misstaan op een echte schildertentoonstelling, tot houtsnijwerk, knoopwerken, en zelfs een ledikant en een handgemaakte pruik. Ook zouden er militairen daadwerkelijk aanwezig zijn om de verschillende ambachten te demonstreren. Onder de topstukken bevond zich onder meer een schaalmodel van het marineschip *de Zeven Provinciën*.⁷²

1.3.1.2 Misstanden in *Het Volk*.

Socialistisch dagblad *Het Volk* berichtte veel over misstanden binnen het Nederlandse leger. Klagende militairen, mouterijen, en drankmisbruik sierden de voorpagina's van de

---

⁶⁸ *Idem.*, p. 170-171.

⁶⁹ *Idem.*, p. 180-181.

⁷⁰ *Idem.*, p. 185-186.

⁷¹ *Idem.*, p. 183-184.

⁷² "Centrale Militaire Huisvlijt tentoonstelling", *Nieuwe Amsterdamsche Courant Algemeen Handelsblad*, 12-06-1918, p. 5.

krant. Keer op keer zouden gemobiliseerde militairen te maken krijgen met allerlei 'grievens,' misstanden en regelingen waar zij de dupe van werden. Zo verschijnt er in 1917 een artikel over drankmisbruik door gemobiliseerde manschappen, die door verveling of verkeerde voorbeelden naar de fles zouden grijpen. Dit tot zorg van de *drankwet-inspectie*, die aldus de krant concludeerde dat er met de 'reddingsarbeid' niet gewacht kon worden tot na de mobilisatie. Daarom werd hiervoor een speciale commissie opgericht, die via de 'nationale commissie tegen het alcoholisme' orde op zaken moest stellen binnen het leger.

*'Het niets doen en het geregeld gebruik van alcoholhoudende dranken, zullen hunne uitwerking op de veerkracht der jongelui niet misstaan.'*⁷³

1.3.1.3 Mouterij in kamp Harskamp

De dienstplichtige militairen in Harskamp waren zo ontevreden over het weinige voedsel en de in hun ogen slechte verlofregeling, dat zij in oktober 1918 de kantines plunderden en de barakken op het complex in brand staken. De rook die boven het complex uit rees deed de bewoners van omringende dorpen met angst toekijken, zo schreef de *Nieuwe Apeldoornsche Courant*:

*'Een toeval bracht ons in aanraking met een soldaat, die gejaagd vertelde van mouterij, brandende barakken en geplunderde cantines. Telefonische navraag in Hoenderloo bevestigde dit verhaal. De telefonische verbinding met de Harskamp was verbroken.'*⁷⁴

De opstandige militairen op het kamp schoten met scherp, maar, zo schrijft de krant, gelukkig waren de Drentenaren erg slechte schutters en viel op het kritieke moment bovendien het elektrische licht uit, waardoor er niemand werd geraakt.⁷⁵ Na de recente *Oktober revolutie* in Rusland, bestond er bij de Nederlandse regering angst dat de mouterijen een revolutionaire oorsprong zouden hebben. De minister van oorlog, Bosboom, stelde een onderzoek in, waaruit echter bleek dat niet revolutionaire denkbeelden, maar het karige eten en de verlofregeling de druppel waren geweest die de emmer had doen overlopen.⁷⁶

Naar aanleiding van de mouterij braken er ook elders in het land, weliswaar kleinere, protesten uit onder militairen. Zo gingen in Vlissingen een honderd militairen de straat op terwijl ze 'honger' scandeerden, en 'socialistische en oproerige' liederen zongen, ondersteund door de lokale jeugd. Er werden ruiten ingeslagen bij de commandant, een officierenverblijf, en enkele burgerhuizen. De politie had 'onder bevel van een inspecteur krachtig opgetreden, en had na gedane sommatie herhaaldelijk met de blanke sabel gechargeerd. De politie werd daarbij geassisteerd door

---

⁷³ 'Drankmisbruik onder gemobiliseerden', *Het Volk*, 26-04-1917, p. 6.

⁷⁴ Andreas K. Horlings, 100 jaar Apeldoornsche Courant: Mouterij in Harskamp in 1918 (online), 2014, <http://members.upc.nl/a.horlings/harskamp.html>, (11-09-2014).

⁷⁵ Andreas K. Horlings, 100 jaar Apeldoornsche Courant: Mouterij in Harskamp in 1918 (online), 2014, <http://members.upc.nl/a.horlings/harskamp.html>, (11-09-2014).

⁷⁶ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 417-418.

*een patrouille veld artillerie onder bevel van een luitenant, die met hun paarden de manifestanten uiteen dreven.*⁷⁷

Ook in Utrecht dreigde er opstand uit te breken en trokken de militairen in optocht naar officierenverblijven, boos omdat ze te weinig te eten zouden krijgen, maar na overleg met hun leidinggevendenden, die hen uitlegden dat ook de burgerbevolking nou eenmaal weinig te eten had, keerden de militairen weer terug naar hun werkzaamheden.⁷⁸

1.3.1.4 Opsomming van klachten in dagblad Het Volk

Volgens socialistisch dagblad *Het Volk* was de verbazing die er bestond over het uitbreken van de muiterij onterecht. Volgens de krant was het zelfs wonderlijk dat een opstand nog zo lang was uitgebleven.

‘De grieven der soldaten zijn er zeer vele. Ze zijn niet alle van even ernstigen aard. Vele ervan zou men kunnen bestempelen met den naam van beuzelachtigheden. Maar men moet bedenken, dat ook beuzelachtigheden voor iemand, die niet veel anders te doen heeft dan aan deze beuzelachtigheden te denken, in diens geest den omvang van zware grieven kunnen aannemen.’

Volgens de krant zou het leger vol zitten met dienstplichtigen die hun dienst als niets anders dan een verplichting zagen die hen van thuis weghield, en die daardoor *‘de pest aan den heelen dienst hebben.’*

De krant noemt vervolgens in het artikel de meest gehoorde klachten van gemobiliseerde militairen: soldaten werden vaak relatief ver van huis geplaatst, Amsterdammers werden in Zuid Brabant geplaatst, Friezen zaten in Haarlem, Overijsselaars in Brabant en Zeeland. Dit was vooral voor de oudere soldaten een zware beproeving, omdat zij door deze afstanden volgens de krant nog maar een keer in de zes weken bij hun gezin konden zijn. Volgens *Het Volk* leefde deze klacht onder alle rangen van het leger.

Ook schrijft de krant over klachten over de manier waarop discipline werd uitgeoefend in het leger. *‘Jonge broekies’* zouden worden opgeleid tot reserveofficier, en kregen de macht over oudere gemobiliseerde soldaten, *‘mannen, die gezinnen achterlieten.’* De onzekerheid van deze jonge officieren, die het gevoel zouden hebben de situatie niet aan te kunnen, zou leiden tot het toevlucht nemen *‘tot het systeem van de sterke vuist, van de onaantastbaarheid en de onfeilbaarheid.’*

Zo werd volgens de krant de jonge officier gescheiden van de rest van de groep, en ontstond er wantrouwen en minachting. Er waren natuurlijk ook positieve uitzonderingen volgens de krant, maar die gaven helaas de doorslag niet. *‘Men moet gehoord hebben hoezeer er ,gekankerd’ wordt, om dit te kunnen inzien.’*

Verder zou volgens de krant het strafsysteem niet deugen. Het zou dagelijks aanleiding geven tot conflicten, *‘die alweer opgelost worden door de macht van de sterke vuist.’* De gewone soldaat zou zich niet gehoord en verongelijkt voelen door zijn superieuren, en het geloof in hun rechtvaardigheid hebben verloren. *‘En alweer komt het tot mokken en stil gekanker onder elkaar, waardoor de geest nog meer bedorven wordt.’* In combinatie

⁷⁷ “Relletjes te Vlissingen.”, Nieuwe Tilburgsche Courant, 30-10-1918, p. 2.

⁷⁸ Andreas K. Horlings, 100 jaar Apeldoornsche Courant: Muiterij in Harskamp in 1918 (online), 2014, <http://members.upc.nl/a.horlings/harskamp.html>, (11-09-2014).

met totale afzondering in de kampen, eenzaamheid, het aangewezen zijn op elkaar, verveling, gebrek aan bezigheid, was het volgens de krant dan ook niet verbazingwekkend dat het uiteindelijk tot opstanden was gekomen.

De kantines, waar de soldaten van hun soldij zelf hun maaltijden moesten kopen, zouden zelfs tot een *'gehaat instituut'* zijn geworden. De maatschappijen verantwoordelijk voor het voedsel in de kantines zouden winst willen maken op de verkoop van het voedsel, terwijl het volgens de krant toch hun taak hoorde te zijn om *'men allerlei dagdagelijksche behoeften en versnaperingen te verschaffen tegen zoo gering mogelijken prijs.'* Ook zou de hoeveelheid voedsel die de militairen kregen te weinig zijn om goed te kunnen functioneren.

'Het brood is goed, maar als men 's zomers om vijf uur opstaat en niets krijgt dan dit brood, om dan om zeven uur op marsch te gaan tot na den middag, dan is dit brood onvoldoende voedsel: velen, van de jongeren vooral, gaan met een leegen broodzak op marsch. Kan men de soldaten niet voldoende voeden, dat men dan niet meer zulke zware prestaties van hen eische.'

Hier kwam nog bij dat de regering, vlak na een aankondiging dat de lasten van de mobilisatie zouden worden verlicht, wat volgens de krant door soldaten werd opgevat als een gedeeltelijke mobilisatie, de verloven had ingehouden.

Dit alles bij elkaar, in combinatie met tientallen andere klachten, zou volgens de krant *'nu eindelijk de bom doen barsten.'*

De krant schreef de oproer ten eerste af te keuren, maar riep ook op tot nuance in het veroordelen van de ongeregelheden:

*'Laat men niet te lichtvaardig oordeelen over den geest en het uiterlijk van den troep door een leugenachtig voorbereide inspectie en door opgezweept feestelijkheden als legerdagen en dergelijke fraaiigheden. En laat het onderzoek naar dit betreuenswaardig oproer van hooger hand vooral niet eenzijdig geleid worden. Laat men nauwkeurig wikken en wegen, bij wie de verantwoordelijkheid er voor berust: bij hen, die de barakken verbrandden, of bij hen, die dit niet wisten te voorkomen'*⁷⁹

Het imago van met name het Nederlandse leger, leek dus gedurende de eerste wereldoorlog zowel onder de burgerbevolking als onder de militairen zelf, niet bijzonder positief. Kapitein van den Akker, belast met de regie van de leger en vloot film, beschreef de onmin van het Nederlandse volk voor het leger op zijn eigen manier:

*'In dit opzicht zijn wij Hollanders nog niet veel veranderd vergeleken met onze voorvaderen uit 't midden der 17^e eeuw. Ik houd niet van citaten, maar een enkel teekenend trekje wil ik u niet onthouden uit den brief van De Witt aan Pieter de Groot van 30 Oct. 1670: „Want de aerdt der Hollanders is soodanigh, gelijk UEd. Mede ten beste bekend is, dat als haer de noodt ende periculen niet seer claer voor oogen comen, zij geensins gedisponeert connen worden om naar behooren te vigileeren voor haer eijgen securiteyt.' Ja, als de gevaren ons klaar voor de oogen staan dan is ons volk bereid om mannen en miljoenen te geven om zijn kostbaar stukje land, dat het zelf gemaakt heeft uit zee en moeras, te verdedigen. De tegenwoordige oorlog echter eischt een deugdelijke organisatie met mannen en materieel en vooral reserves van beide, wat alleen door nauwgezette vredesvoorbereiding mogelijk is.'*⁸⁰

---

⁷⁹ 'De Mouterij in de Harskamp', *Het Volk*, 30-10-1918, p. 1.

⁸⁰ E.H VAN DEN AKKER, "Leger en Vlootfilm", *De Nieuwe Amsterdammer*, 10-02-1917

Dat het Nederlandse volk klaarblijkelijk een concrete oorlogsdreiging moest ervaren voor het haar krijgsmacht steun en erkenning wilde geven, lijkt geen op zichzelf staande gedachtegang van kapitein van den Akker te zijn, hiervan getuigt ook mogelijk de zogenaamde 'maart alerte' van 1916.

1.3.1.5 Alerte 31 maart 1916

Op 30 maart 1916 stuurde de Nederlandse gezant in Duitsland, baron Gevers, een telegram naar de tweede kamer dat tot een hoop onrust zou leiden. De Duitse minister van buitenlandse zaken had hem namelijk medegedeeld dat er in Groot Brittannië een landingspoging werd voorbereid. Er zou sprake van zijn dat de Geallieerde manschappen aan de linkeroever van de Westerschelde aan land wilden gaan, en er zou van Duitse kant worden gevreesd dat de Nederlandse strijdkrachten niet voldoende toereikend waren om een eventuele aanval af te weren. Wanneer de Duitse stellingen in België hierdoor gevaar zouden lopen zou Duitsland niet anders kunnen dan ingrijpen, zelfs als dit ten koste zou gaan van de Nederlandse neutraliteit. Het dreigement werd door de ministerraad zeer serieus genomen.⁸¹

De toenmalige minister van Oorlog, Bosboom, schrijft in zijn memoires:

'Wat moest er door ons op de mededeeling van Duitse zijde worden geantwoord? Vanzelfsprekend zouden den minister van buitenlandsche zaken bij voorbaat het gebruikelijke protest te Berlijn tegen mogelijke schending onzer onzijdigheid worden ingediend ; maar –zo luidde diens vraag- konden we niet op eenigerlei wijze aan dat protest klem bijzetten, door een daad aantonen, dat het ons ernst zou zijn met ons verweer tegen inbreuken op ons recht; zouden wij zoo niet kunnen bereiken dat men zich nog eens zou bedenken voor men er toe over ging onze grenzen als niet bestaande te beschouwen?'

*'Het eenige middel om wat nadruk aan ons protest te geven, zag ik in het stopzetten der verloven. Van militair standpunt was ook dit niet noodzakelijk; de grens-bewakingsdienst kon met de beschikbare sterkte worden uitgevoerd en de versterking der onderdeelen, door den terugkeer der verlofganger te verkrijgen, zou toch niet voldoende zijn om de gevechtskracht der bezetting van Zeeuwsch Vlaanderen, opgewassen te maken tegen een sterke overmacht.'*⁸²

Alle bestaande militaire verloven werden ingetrokken. Dit had alleen betrekking op de algemene verloven. De bijzondere verloven bleven volgens de minister wel gehandhaafd, omdat dit de Nederlandse economie ten goede zou komen.⁸³ In diverse kranten werden er persberichten geplaatst, waarin werd aangegeven dat de verloven van soldaten die nog met verlof moesten gaan voorlopig zouden worden opgeschort en dat er ook voorlopig geen nieuwe verloven werden verleend. Dit gold niet voor militairen die al met verlof waren (zij hoefden niet terug te keren), er werden dus

---

⁸¹ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 166-167.

⁸² Nicolaas BOSBOOM, "Feuilleton. 31 maart 1916", *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-09-1923, p. 9.

⁸³ Nicolaas BOSBOOM, "Feuilleton. 31 maart 1916", *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-09-1923, p. 9.

geen militairen teruggeroepen. Ook de landweermannen, die met klein verlof waren, hoefden niet terug te keren.⁸⁴

De bekendmaking van het intrekken van de verloven veroorzaakte de volgende dag echter opschudding onder de bevolking. Verschillende geruchten over een Brits ultimatum deden de ronde, maar de Nederlandse regering liet niets los.⁸⁵

Pieter Jelles Troelstra, voorman van de socialistische partij SDAP, schrijft hierover later in zijn memoires:

*' 31 maart 1916 meldden de bladen onverwachts, dat de militaire verloven niet meer zouden worden verleend; dit kon voor het publiek niet anders betekenen, dan dat oorlogsgevaar aanwezig was. De regering trachtte de ongerustheid te sussen, doch bepaalde zich tot zoo vage algemeenheden, dat allerlei tegenstrijdige geruchten over de oorzaak van deze 'alerte' moesten blijven lopen. '*⁸⁶

Op 31 april schrijft *Dagblad van het Noorden* naar aanleiding van een drukbezet telegraafkantoor dat veel regeringstelegrammen zei te moeten verwerken:

*' 'Of men zich nu hierover, ook in verband met het telegram uit Den Haag over conferenties, het intrekken van verloven en het a.s comite generaal der Tweede Kamer al direct ongerust moet maken? We gelooven niet, dat daarvoor reden is. Zoolang er nog sprake is alleen van voorlopige inhouding van verloven en nog niet van intrekking der reeds verleende verloven, heeft men waarschijnlijk slechts te doen met een voorloopigen voorzorgsmaatregel, die nog geen dadelijke ongerustheid behoeft te wekken. '*⁸⁷

Over het intrekken van de verloven werd echter druk gespeculeerd in de pers. Zo zou de avondpost in zijn avondeditie schrijven dat Engeland doortocht voor haar troepen geëist zou hebben. Het nieuws zou volgens *de Tijd* druk worden besproken 'op straat' en 'in koffiehuizen,' de stemming onder het publiek was volgens het dagblad 'geagiteerd.'⁸⁸

Op 2 april echter, had gezant Gevers opnieuw een ontmoeting met de Duitse minister van buitenlandse zaken, die hem dit keer vertelde dat de informatie over een ophanden zijnde Britse aanval, mogelijk toch niet zo betrouwbaar was als in eerste instantie werd gedacht.⁸⁹ Het hierop willen intrekken van het stopzetten van de verloven door minister Bosboom, stuitte echter op weerstand van de ministerraad.

Op 4 april vond er in de tweede kamer een geheime vergadering plaats, op verzoek van de regering, waarin de genomen maatregel besproken werd.

Troelstra schrijft:

---

⁸⁴ 'Nederland en de oorlog. De toestand.', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 01-04-1916, p. 1.

⁸⁵ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 168-169.

⁸⁶ DBNL, Gedenkschriften. *Deel IV. Storm* (online), 2007, http://www.dbnl.org/tekst/troe002gede04_01/troe002gede04_01_0004.php?q=alerte, (27-07-2014).

⁸⁷ 'Groningen, 31 maart.', *Nieuwsblad van het Noorden*, 31-03-1916, p. 3.

⁸⁸ 'De onrust' *De Tijd*, 01-04-1916, p. 2.

⁸⁹ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 170.

*'In een geheime zitting der kamer kregen wij wat meer te hooren, maar het publiek wist eigenlijk niets. Deze onnoodige en van wantrouwen getuigende geslotenheid tegenover het volk moet de regeering als een politieke fout worden aangerekend.'*⁹⁰

Wanneer nu ineens de verloven niet meer zouden worden stopgezet zou de kamer ongetwijfeld vragen gaan stellen over of het 'gevaar' inmiddels was geweken of niet, en dan zou duidelijk worden dat de maatregel was genomen op 'diplomatieke strekking' in plaats van 'militaire noodzaak,'

De militaire verloven bleven dus ingetrokken. Ondertussen liep de ontevredenheid hierover binnen het Nederlandse leger steeds verder op.

Minister Bosboom schrijft over de weigering op zijn verzoek om de ingetrokken verloven weer terug te draaien:

'Men zag in mijn voorstel blijkbaar een laakbare neiging tot toegeven aan den geest van ontvredenheid in het leger, een zwakheid in strijd met een gezonde krijgstucht. Men schein niet te beseffen, dat in de gegeven omstandigheden het mensch-kundiger was den te duchten exodus te voorkomen dan dien gelaten af te wachten, te meer daar het zeer wel mogelijk was aan de opheffing der schorsing een zoodanig karakter te geven, dat elke schijn van handelen onder pressie vermeden werd. Slechts noode gaf ik aan het verlangen mijner ambtgenooten hoor, om de schorsing alsnog te bestendigen.'

*Met de Paaschdagen verlieten duizenden militairen zonder vergunning hunne korpsen, waarbij als eenige lichtzijde viel op te merken dat het groote meerendeel der overtreders bestond uit jonge mannen, die nog slechts zeer kort onder de wapenen stonden. Gevolg was uiteraard een terecht repressief optreden van de militaire autoriteit middels zware straffen wegens het begane plichtsverzuim.'*⁹¹

Volgens minister Bosboom moest er een oplossing worden bedacht, waarbij de verloven weer konden worden ingesteld, zonder dat de regering hierover een verklaring hoefde af te leggen. De minister vond naar eigen zeggen die uitweg door op 1 juni een landweerploeg die afgelost diende te worden te laten wachten tot 10 juni, waardoor de 'frontsterkte' zou toenemen, en het volgens de minister logischerwijs weer mogelijk werd om verloven te verlenen.

*'Feitelijk werd nu door die voorhands achterblijvende landweerlichting het offer gebracht, waardoor de schijn werd gered.'*⁹²

De daad van de Nederlandse regering om de intrekking van de verloven te blijven handhaven nadat de concrete dreiging was geweken, moet volgens Paul Moeyes 'niet

---

⁹⁰ DBNL, *Gedenkschriften. Deel IV. Storm (online)*, 2007, http://www.dbnl.org/tekst/troe002gede04_01/troe002gede04_01_0004.php?q=alerte, (27-07-2014).

⁹¹ Nicolaas BOSBOOM, "Feuilleton. 31 maart 1916", *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-09-1923, p. 9.

⁹² Nicolaas BOSBOOM, "Feuilleton. 31 maart 1916", *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-09-1923, p. 9.

gezien worden als een daad van een regering die bang is in de Kamer gezichtsverlies te lijden., zo schrijft hij in zijn boek.⁹³

Het nadeel van de militaire onvrede en de desertie wogen volgens hem namelijk niet op tegen het politieke voordeel dat ermee te behalen viel. De Nederlandse bevolking leed volgens Moeyens naarmate de oorlog vorderde namelijk aan een door hem beschreven toenemende *'mobilisatiemoetheid'*, waar de regering steeds meer mee te stellen kreeg, ook in de tweede kamer. *'De roep om een beperkte demobilisatie was geregeld te horen.'*⁹⁴ Echter door de alerte van 31 maart waren *'volk en volksvertegenwoordiging'* dusdanig geschrokken, dat de positie en de neutraliteitshandhaving van de regering hierdoor werden versterkt. Bovendien, stelt Moeyens:

*'De problemen die deze handelwijze in het leger teweegbracht, waren niet de verantwoordelijkheid van de regering. Daar mocht de opperbevelhebber zich mee bezighouden.'*⁹⁵

1.3.1.6 conclusie

De *maart alerte* van 1916 is in deze scriptie opgenomen omdat zij als aanwijzing kan worden gezien dat er onder de Nederlandse regering mogelijk een noodzaak werd bevonden om over te gaan tot het sturen van de publieke opinie ten gunste van leger en vloot. Ook de organisatie *O en O* had volgens Paul Moeyes 'propaganda voor leger en vloot onder de bevolking tot doel.'⁹⁶ Hieronder viel volgens Moeyens ook de leger en vloot film.

Kijkende naar bovenstaande redenering van Kapitein E.H van den Akker en de conclusie die Moeyes aan de hand van de gebeurtenissen in zijn boek trekt, lijkt de *maart alerte* van 1916 aan te sluiten bij de opvatting dat de Nederlandse bevolking klaarblijkelijk een concrete dreiging moest ervaren alvorens zij haar krijgsmacht ging waarderen.

Tegelijk impliceert de redenering van Paul Moeyes dat de regering bereid was om van de situatie gebruik te maken, door een dreiging te impliceren en het gerucht hierover in stand te houden nadat deze was afgenomen.

---

⁹³ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 169.

⁹⁴ *Idem.*, p. 170.

⁹⁵ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 168-171.

⁹⁶ *Idem.*, p. 191.

2.0 De leger en vloot film

2.1 Analyse van de leger en vloot film

Om een goed beeld te kunnen krijgen van de film die in dit essay centraal zal staan, is het noodzakelijk om hiervan een goede filmanalyse te geven. De beschrijving van een film betreft echter altijd, zoals het niet anders is met andere kunstvormen, een vertaling. Bewegend beeld, zeker wanneer het zoals in dit specifieke geval een drie uur durende documentaire betreft, voegt bovendien nog het element van de chronologische opeenvolging van beelden toe, wat een volledige algemene beschrijving tot een uitdaging maakt. Voor de beschrijving van de leger en vlootfilm voor dit essay is gekozen om in de bijlage een lijst toe te voegen met een chronologische volgorde van gebeurtenissen, steeds tussen twee tussentitels in, die nauwkeurig zullen worden beschreven aan de hand van een tijds kader. Dit zodat de lezer ook zonder het daadwerkelijk bekijken van de film aan de hand van de chronologische beschrijving handvaten heeft waaraan de onderstaande informatie over de film kan worden opgehangen.

Voor deze beschrijving is gebruikgemaakt van de in 1993 door het Nederlands filmmuseum gerestaureerde film. Bij het digitaal afspelen van de film verschijnt de volgende tekst:

' Deze eerste Nederlandsche Regeeringsfilm is in 1993 door het Nederlands filmmuseum gerestaureerd op basis van origineel nitraat materiaal aanwezig in de archieven van het Nederlands filmmuseum en de rijksvoorlichtingsdienst met behulp van nog bestaande titellijsten. Restauratie: Ine van Dooren.'

De leger en vloot film is in zijn geheel digitaal te vinden op de website van het Nederlands filmmuseum *Eye*.⁹⁷ Tevens is de leger en vloot film terug te vinden op de site van NPO (Nederlandse Publieke Omroep) geschiedenis. Hier is de film in delen te zien met originele engelstalige tussentitels.⁹⁸

---

⁹⁷ Eye filminstituut Nederland, *film in Nederland, leger en vlootfilm* (online), 03-10-2011, www.filminnederland.nl/film/leger-envlootfilm, (02-05-2014).

⁹⁸ NPO geschiedenis, Holland Neutraal, de leger en vloot film, deel 1 (online), (2014), <http://www.npogeschiedenis.nl/speler.program.7100444.html>, (05-06-2014).

2.1.1 formele aspecten van de leger en vloot film

De film lengte van de leger en vlootfilm bedraagt in totaal 3000 meter, de gedigitaliseerde versie van Nederlands filmmuseum *Eye* duurt 2 uur en 45 minuten. De film bestaat uit elkaar afwisselende korte scènes met in ieder van deze scènes een bepaald thema dat centraal staat. Over het algemeen duren deze scènes niet langer dan twee minuten.⁹⁹

De scènes worden van elkaar gescheiden door middel van tussentitels bestaande uit een zwarte achtergrond met daarop witte letters. De teksten worden omkaderd door een witte lijst die onder de tekst de naam van de firma *Alberts Frères* in sierletters weergeeft. Bovenin het kader staat tevens het wapen van de staat der Nederlanden: een schild gedragen door twee leeuwen met daaronder de tekst '*je maintiendrai.*' Deze tussentitels geven op korte en bondige wijze weer wat er in de aankomende of voorgaande scene te zien is, of leveren commentaar op hetgeen er wordt vertoond. De opnames zijn monochroom gekleurd, sommige beelden hebben een sepia kleurfilter, andere opnamen zijn in zwart wit.

De film is op te delen in twee aparte delen: een leger, en een vlootdeel. Beide delen hebben hun eigen openingstitel waardoor ze duidelijk van elkaar zijn te onderscheiden. Door de Surinaamse bioscoop *Thalia* te Paramaribo, werden deze delen bijvoorbeeld apart van elkaar vertoond.¹⁰⁰

Meer gebruikelijk was het echter om de twee delen na elkaar als gehele voorstelling af te spelen, zoals dit ook gebeurde bij de Koninklijke première van de film in Den Haag.¹⁰¹

Het deel *leger* en het deel *vloot* kunnen op hun beurt weer worden opgedeeld in onderstaande thematische hoofdstukken:

Leger	Vloot
Opening	Opening
Rekruten	Kweekschool voor zeevaart
Legeroefeningen	Defilé door koningin Wilhelmina
Rode kruis	H.M Holland
Productie en distributie van voedsel en benodigdheden	Aanval van torpedoboten
Koninklijke militaire academie	Mijnen
Textiel verwerking in distributie	Torpedo's
Mijnen	Onderzeeërs
Cavalerie, wielrenners, mitrailleurs	Praktijk aan boord H.M Hertog Hendrik
Postduiven	
Handgranaten	
Kustverdediging	
Veld artillerie	
Munitiefabriek	

⁹⁹ Eye filminstituut Nederland, *film in Nederland, leger en vlootfilm* (online), 03-10-2011, www.filminnederland.nl/film/leger-envlootfilm, (02-05-2014).

¹⁰⁰ 'Ned. Leger en Vlootfilm', *De Surinamer*, 09-12-1917 p. 2.

¹⁰¹ "Nederland en de oorlog, Regeeringsfilm Leger en Vloot.", *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10-01-1917, p. 1.

Uitrustingen	
Anti luchtvaartgeschut	
Reizend mobilisatie toneelgezelschap	
Luchtvaart	
Pontonbruggen	
Motorrijders	
Gevechtssituaties	
Troepenbezichtiging	

De duur van het legerdeel van de film is aanzienlijk langer dan dat van het vlootdeel, wat zich laat vertalen in het aantal hoofdstukken. De opnamen voor de vloot beslaan grofweg een derde van de gehele documentaire.

Voor beide afzonderlijke delen is een speciale opname gemaakt ter introductie, die rekruten laat zien die met hun lichamen de letters van de titels van de twee delen, respectievelijk *Holland Neutraal* voor aanvang van het legerdeel en *Onze vloot* voor aanvang van het vlootdeel, vormen (fig. 1).

2.1.2 Opdracht

De opdracht voor het realiseren van de leger en vloot film kwam in augustus 1916 van het Nederlandse ministerie van Oorlog. De toenmalig minister van oorlog, Nicolaas Bosboom (1855-1939) gaf de opdracht tot het vervaardigen van de film aan de Haagsche firma *Alberts Frères*. Zij zouden bij het maken van de film geassisteerd worden door kapitein van de generale staf van het Nederlandse leger, E.H van den Akker. In een persbericht in dagblad *De Telegraaf* van augustus 1916 staat te lezen dat de opperbevelhebber, generaal Snijders, een order aan de autoriteiten van land en zeemacht zou hebben verzonden. In deze order werd medegedeeld dat de minister van oorlog toestemming had verleend voor het maken van de leger en vloot film, waarin het reilen en zeilen van de Nederlandse strijdmacht in beeld zou moeten worden gebracht. De Nederlandse leger en vloot film zou zijn bestemd om in binnen en buitenland te worden vertoond.¹⁰²

De opnames geschieden door de firma *Alberts Frères* onder leiding van kapitein van den Akker. Hij schreef tevens dat alle opnamen, 'met het oog op alles wat daartoe in aanmerking komt,' alvorens vertoning gecensureerd zouden worden door een militaire commissie, welke door van den Akker zou worden aangewezen. Hij wees er ook op dat door het gesloten contract van de firma *Alberts Frères* met het rijk, er aan niemand anders vergund mocht worden om filmopnamen te maken 'in den geest van de hierboven bedoelde.'¹⁰³ Tevens kreeg filmmaker Willy Mullens het exclusief exploitatierecht van de leger en vloot film, welke hij liet distribueren door de *HAP filmcompagnie*, een bedrijf waar Mullens ook voor andere films mee samenwerkte.¹⁰⁴

¹⁰² 'Leger en Vlootfilm.', *De Telegraaf*, 09-08-1916, p. 8.

¹⁰³ 'Leger en Vlootfilm.', *De Telegraaf*, 09-08-1916, p. 8.

¹⁰⁴ "Onze legerfilm.', *Algemeen handelsblad*, 07-01-1917, p. 5.

De firma *Alberts Frères*, in het speciaal filmmaker en bioscopeigenaar Willy Mullens, filmde legeroefeningen die vaak speciaal voor de opnamen van de documentaire werden gehouden.¹⁰⁵ Dit ondanks de weersomstandigheden, zo schreef het *Algemeen Handelsblad* op 7 Januari 1917, die hiervoor lang niet altijd 'optimaal' waren te noemen.¹⁰⁶ Aan de autoriteiten van de land en zeemacht werd door opperbevelhebber Snijders verzocht om alle toestemming te verlenen aan de officieren die belast waren met de filmbezigheden en hen, vergezeld van een 'fotograaf' toegang te verlenen tot 'alle binnen de termen van opnamen vallende verdedigingswerken, stellingen, schepen, militaire gebouwen en terreinen.'¹⁰⁷

2.1.3 Buitenlandse ambitie

Volgens filmhistoricus Bert Hogenkamp, die in zijn boek *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940* de leger en vloot film nader bespreekt, moet deze bekeken worden tegen de achtergrond van vergelijkbare propagandafilms uit Duitsland, Frankrijk, Groot Britannië of de Verenigde Staten. In een artikel gepubliceerd in katholiek dagblad *De Tijd* van 7 juli 1916 wordt in ieder geval de ambitie uitgesproken om de film ook in het buitenland te tonen: 'De film is bestemd om, behalve in Nederland en zijn koloniën ook in het buitenland te worden vertoond.'¹⁰⁸

In haar proefschrift *Film als kunst, reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895-1940*, Merkt auteur Ansje van Beusekom bovendien op dat films ten tijde van de eerste wereldoorlog, waaronder de leger en vloot film om het veelvuldig in beeld brengen van Nederlands landschap werd geroemd, omdat 'Hollands landschap' een aantrekkingskracht zou uitoefenen op buitenlands publiek.¹⁰⁹

Engelse filmtitels, zoals te zien in de leger en vloot film weergegeven op de website van *Geschiedenis 24*, pleiten voor Bert Hogenkamp voor buitenlandse vertoning van de leger en vloot film.¹¹⁰

2.1.3.1 filmlocaties leger en vloot film

Het filmen voor de leger en vloot film nam volgens dagblad *De Avondpost* zo'n vier maanden in beslag waarin veel werd gereisd en rondgetrokken binnen Nederland. Er werd voor de leger en vlootfilm onder andere gefilmd in Noord Holland, Brabant, Utrecht en Zeeland. Ook werden maritieme inrichtingen in Den Helder en Vlissingen gefilmd. Dit leverde volgens dagblad *De Avondpost* in totaal zeventuizend meter aan film op, waarvan drieduizend meter bestemd was voor vertoning aan het publiek.¹¹¹

---

¹⁰⁵ Bert HOGENKAMP, *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940*, Amsterdam, van Gennep, 1988, p.10.

¹⁰⁶ 'Onze legerfilm.', *Algemeen Handelsblad*, 07-01-1917, p. 5.

¹⁰⁷ 'Leger en Vlootfilm.', *De Telegraaf*, 09-08-1916, p. 8.

¹⁰⁸ 'De Ned. Leger-film.', *De Tijd*, 07-08-1916, p. 5.

¹⁰⁹ Ansje VAN BEUSEKOM, *op. cit.*, p. 113.

¹¹⁰ Bert HOGENKAMP, *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940*, Amsterdam, van Gennep, 1988, p. 11.

¹¹¹ 'Recensie' *De Avondpost*, 10-01-1917 p. 6.

2.1.4 Begeleidende muziek

De leger en vlootfilm was geen geluidsfilm, muziek werd al dan niet ter plekke toegevoegd in de bioscopen en theaters waar de film draaide. Soms werd bij vertoning ook gebruik gemaakt van een zogenaamde *explicateur*, die tijdens de vertoning de beelden van begeleidend gesproken commentaar voorzag. Dit was bijvoorbeeld het geval bij de vertoning van de film in Tilburg. In een advertentie van *de Nieuwe Bioscope* vermeldt de bioscoop een explicateur: *Alphons Vermeer*, die tevens de eigenaar van de bioscoop blijkt te zijn.¹¹² De Surinaamse bioscoop *Bellevue* schrijft expliciet over 'militaire muziek' in haar advertentie voor de vertoning van de leger en vloot film.¹¹³ Verder schrijft het vakblad voor de Nederlandse filmwereld, *De Kinematograaf*, over de 'begeleidende geluiden' die bij de voorstelling waren te horen:

*'Besluiten wij onze recensie met onze groote tevredenheid te betuigen over de begeleidende muziek. Trompet, bekkens, trommel, alles droeg tot het succes bij, het lijdt dan ook geen twijfel of een groot aantal scènes hebben door de toepasselijke muzikale begeleiding veel aan effect gewonnen.'*¹¹⁴

---

¹¹² "Nieuwe Bioscope", *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27-04-1917, p. 4.

¹¹³ "Algemeen Nederl. Verbond.", *De West, Nieuwsblad uit en voor Suriname*, 28-12-1917, p. 4.

¹¹⁴ "Cinema de Munt", *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2894.

2.1.4.1 Programma in *Filma muziekbijlage*

Er bestond een programma voor begeleidende muziek die bij vertoning van de leger en vloot film ten gehore gebracht diende te worden. De *Filma muziekbijlage* in *De Bioscoopcourant* van 9 maart 1917 geeft aan de hand daarvan het volgende muziekschema weer:¹¹⁵

<p>1^e acte: Wilhelmus – (oude toonzetting) Wien Nederlandsch bloed Holland, <i>Two Step</i> S. Velt Gymnastenlied Tambour Battant Marsch Marchetti</p>	<p>7^e acte Dicours amoureux, intermezzo Georg Mewes Breng mij naar Amsterdam terug. L. Davids Cow boy, Ragtime Refrein van Mimi D' Amour Ballmarchen, Valse T. Sabathil Galop 8^e acte Unter den sterrenbanner, Marsch Th. Sousa Norma, Ouverture Bellini Die Wachtparade kommt, Marsch Eilenberg Wilhelmus (nieuwe toonzetting)</p>
<p>2^e acte: Leichte Cavallerie Overture F. v. Suppe Marche de Maitre D'armes Ad. Gauwin Andante M. Samentini</p>	<p>8^e acte Unter den sterrenbanner, Marsch Th. Sousa Norma, Ouverture Bellini Die Wachtparade kommt, Marsch Eilenberg Wilhelmus (nieuwe toonzetting)</p>
<p>3^e acte: Uhlenhorster kinder, Walzer O. Fetras Op Manoeuvre, Marsch Samentini Acclamations Walzer Waldteufel</p>	<p>9^e acte Onze Vloot Piet Hein, Nationaal lied. ' T Is plicht dat iedere jongen Le regiment, marsch Cannio Naar zee! Hou je roer recht, Lied. Wilhelmus (oude toonzetting) Die Italienerm in Algiers, Ouverture Rossini</p>
<p>4^e acte: Cavallerie en marche Hoevelache Marche Francaise A. Landry</p>	<p>10^e acte Gold und silber, Walzer Lehar Wilhelmus (oude toonzetting). Signaal.</p>

¹¹⁵ "Holland Neutraal.", *De Bioscoopcourant bijlage Filma*, 09-03-1917, p.

Andria Valse Cavallerie en Marche Belle Sultane, Valse	Rudi Boyar Hoevelache A. Bosc	O schitterende kleuren van Nederlandsch vlag. Wilhelmus (nieuwe toonzetting) La Muette de portici, Ouverture Auber
5 ^e acte		
Legende Blue Dichter und Bauer	Panella Ouverture F.v. Suppe	

2.1.5 Koninklijke première van de leger en vloot film

De leger en vloot film van de firma Alberts Frères ging op dinsdagavond 9 januari 1917 in première in de Haagse *Residentie-bioscoop* van filmmaker en hoofd van de firma: Willy Mullens. Hierbij aanwezig waren de Nederlandse Koningin Wilhelmina, haar echtgenoot Prins Hendrik, vertegenwoordigers van de land en zeemacht en leden van de regering.¹¹⁶ Het koningshuis zou, zo schrijft de *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, om kwart over acht verschijnen, en zij arriveerden op tijd. Voor aanvang van het koninklijk huis waren alle andere genodigden de groen versierde bioscoop al binnen gekomen. Zij werden aan de ingang van de bioscoop welkom geheten door de opperbevelhebber, adjudant, en de kapitein van het hoofdkwartier, van den Akker. Voor de Koningin en Prins waren speciale zetels neergezet op het balkon recht tegenover het projectiedoek. Terwijl zij hier plaats namen werd het Nederlandse volkslied, *Het Wilhelmus*, gespeeld door het orkest van *De Residentiebioscoop*. Hierna namen ook de opperbevelhebber van de land en zeemacht: generaal Cornelis Jacobus Snijders, zijn adjudanten, de ministers Cort van der Linden (premier), Bosboom (minister van Oorlog), Rambonnet (minister van Marine), Lely (minister van Waterstaat), Ort (minister van Justitie), Pleyte (minister van Koloniën) en Loudon (minister van Buitenlandse Zaken). Zij werden vergezeld door het gevolg van de Koningin en de Prins, en verschillende leden van *het Militair Huis der Koningin*, en de adjudanten van de ministers van oorlog en marine. In de benedenzaal bevonden zich de opper, vlag en hoofdofficieren van leger en vloot. De genodigden moesten aldus de *NRC* tot de rang van officier worden beperkt, omdat de zaal maar maximaal driehonderd man kon bevatten.

Verder waren er volgens de krant aanwezig de burgemeester jhr. Mr. Dr. Van Karnebeek, prof. Van Royen, hoofd van het munitiebureau, de secretarissen-generaal van de departementen, dr. De Visser, hoofdveld prediker, en diverse vertegenwoordigers van de pers. De militaire toeschouwers droegen 'de kleine of veld tenue,' welke voor deze avond was voorgeschreven. Willy Mullens richtte een woord tot de autoriteiten, aan wie hij mededeelde dat op 4 augustus met de opnamen van de film was begonnen onder leiding van kapitein van den Akker.

Hierna begon de vertoning van de film aldus de *NRC*, onder begeleiding van 'illusie verhogende geluiden.' Tijdens de pauze lieten volgens de verslaggever van de *NRC* de koningin en prins zich positief uit over de film tegen degenen die in hun omgeving zaten. Bij hun vertrok klonk wederom het Wilhelmus.

¹¹⁶ Bert HOGENKAMP, *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940*, Amsterdam, van Gennep, 1988, p. 9.

‘..De koningin betoogde haar voldoening tegenover de opperbevelhebber en liet zich de heer Willy Mullens voorstellen, tegen wie zij ook zeer te spreken was over de film. Aan kapitein van den Akker betuigde de Koningin haar grote tevredenheid over de keuze van de taferelen.’¹¹⁷

2.1.5.1 Het koningshuis als verbindende factor

Karel Dibbets schrijft in zijn essay *‘Het taboe van de Nederlandse filmcultuur, Neutraal in een verzuild land,’* dat het Nederlandse koningshuis een van de weinige filmonderwerpen was die de verschillende sociale zuilen waarin Nederland tot aan het begin van de jaren 60 van de twintigste eeuw was verdeeld, verenigd naar film en bioscoop kon laten gaan. Bij andere zuilneutrale onderwerpen werd volgens hem al snel de verdenking van propaganda voor andere, vijandige zuilen een obstakel. Hij geeft in zijn essay enige voorbeelden van Nederlandse films uit de jaren dertig van de twintigste eeuw, waarin het (thema) koningshuis bewust als zuiloverstijgende publiekstrekker werd ingezet.¹¹⁸

In de leger en vlootfilm wordt het koningspaar, en met name Koningin Wilhelmina, prominent in beeld gebracht. Portretten van het koningspaar zijn te zien in de openingsbeelden van de film, waarin deze voor een kaart van Nederland verschijnen. Tevens is Prins Hendrik te zien als beschermheer van het Nederlandse rode kruis in de film, en is Koningin Wilhelmina ter paard te zien in opnamen van een militaire oefening in de duinen. Hiervoor poseert zij voor de camera (fig. 4.2).

Dat dit een bijzonderheid was, blijkt uit de veelvuldige melding die recensenten maken over de medewerking van het koningspaar aan de film en hun aanwezigheid bij de première, getuigt ook een artikel in *de Nieuwe Amsterdammer*:

‘ Men herinnert zich nog, dat kort geleden in Engeland het beneden de waardigheid der Ministers werd geoordeeld dat deze zich lieten filmen in hunnen arbeid voor de publieke zaak. Welnu, men kan thans in Nederland zien, dat de Koningin er niet tegen heeft gehad, te paard, te midden van militaire oefeningen , of op de oorlogsschepen te worden gefilmd, en hoe veerkrachtig is overal hare houding! Dat noch ook de Opperbevelhebber van Zee- en Landmacht, noch de Minister van Oorlog zich te hoog en te apart hebben gevonden, om voor ’t draaitoestel te gaan staan, waardoor zij straks in de massa’s rookerige filmtheaters voor aller oogen worden gebracht en dat de legerleiding en de vlootleiding beide het hebben ondernomen, om op deze amerikaansche wijze het volk de volkszaak van zijne defensie voor te leggen!’¹¹⁹

---

¹¹⁷ “Nederland en de oorlog, Regeeringsfilm Leger en Vloot.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 13 januari 1917, p.1.

¹¹⁸ Karel DIBBETS, “Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land.’ *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, 9-2-2006, p. 46-64.

¹¹⁹ “De leger en vlootfilm”, *Nieuwe Amsterdammer*, 20-01-1917, p.

Paul Moeyens beschrijft in zijn boek over de eerste wereldoorlog Koningin Wilhelmina als een groot tegenstandster van anti-militarisme en pacifisme, dat zij zag als een directe bedreiging voor de 'mobilisatiebereidheid' van Nederland.¹²⁰

Er bestonden reeds eerdere opnamen van het koninklijk huis. Zo werden er op 6 september 1898 door 'een Londense operateur' al opnamen gemaakt voor de *Royal Bioscope*, van de inhuldigingsoptocht van Koningin Wilhelmina, op de Dam in Amsterdam, die met succes in verschillende Nederlandse en buitenlandse bioscopen werden getoond.¹²¹

In de biografie van Willy Mullens staat te lezen dat de leger en vlootfilm de eerste film was waar voor de Koningin en Prins (of, voor zover bekend, welk Nederlands staatshoofd dan ook) daadwerkelijk poseerden.¹²² Filmmaker Mullens en koningin Wilhelmina leken geen vreemden van elkaar te zijn: Zo schrijft het boek *Nederland rond 1900, contouren van een cultuur. Kunst Literatuur Muziek Film* over de *Residentie-Bioscoop*:

".. en van de *Residentie-Bioscope*, het eerste vaste theater van de *Alberts Frères* te 's-Gravenhage en lange tijd het enige theater dat door Koningin Wilhelmina is bezocht."¹²³

2.2 *Britain prepared* en de leger en vloot film: overeenkomsten en verschillen.

Zoals eerder besproken, moet volgens Bert Hogenkamp de Nederlandse leger en vlootfilm worden gezien in het licht van andere Europese regeringsfilms.¹²⁴

Kapitein E.H van den Akker maakt in een door hemzelf geschreven verslag over de totstandkoming van de Nederlandse leger en vlootfilm in tijdschrift *de Nieuwe Amsterdammer*, melding van vertoning van de Britse regeringsfilm *Britain Prepared* in Juni van het voorgaande jaar, en hoe de Nederlandse legerleiding daar dermate van onder de indruk was dat zij tot het besluit kwamen ook zelf een film te gaan maken:

'Toen in Juli van het vorige jaar de groote Engelsche leger-film hier te lande vertoond werd en overal veel opgang maakte, zag ons leger-bestuur in, dat ook wij dat middel moesten toepassen om ons volk een indruk te geven van zijn eigen weermacht.'¹²⁵

---

¹²⁰ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 296-297.

¹²¹ D. DE BOER et al., *Nederland rond 1900, Contouren van een cultuur. Kunst Literatuur Muziek Film*, Bussum, Unieboek bv, 1979, p.152.

¹²² L.A RADEMAKERS, Gouden jubileum van Willy Mullens en 50 jaar cinematografie in Nederland: 1899-1949, 1949, p. 6.

¹²³ D. DE BOER et al., *op. cit.*, p. 157.

¹²⁴ Bert HOGENKAMP, *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940*, Amsterdam, Van Gennep, 1988, p. 11.

¹²⁵ E.H VAN DEN AKKER, "De Leger- en Vlootfilm", *De Nieuwe Amsterdammer*, 10-02-1917, p.

2.2.1 Vertoning van de Britse regeringsfilm *Britain Prepared* in Nederland.

De Britse regeringsfilm *Britain prepared*, werd in de maand juni van 1916 vertoond in de Amsterdamse bioscoop *Cinema Palace*, die zich hiervoor ‘het vertooningsrecht had verzekerd.’¹²⁶

Dagblad *De Telegraaf* deed verslag van een proefdraaiing van *de film* op 15 juni 1916. De film kreeg een positieve recensie, en werd (niet geheel neutraal) omschreven als: ‘een eerlijke propaganda van de Engelsche regeering, ter verspreiding van een juister denkbeeld omtrent hetgeen zij sedert Augustus 1914 verricht heeft.’

De film zou volgens *De Telegraaf* zijn opgenomen onder leiding van de Britse admiraliteit, het ministerie van oorlog, en het ministerie van munitie, en zou een volledig beeld geven ‘van de vorming van den Engelschen rekrut tot behendig soldaat.’ De opnamen van de rekrutering, waarmee de Engelse regeringsfilm aanvangt vond de *Telegraaf* wel wat ‘reclameachtig’ voor Nederlandse begrippen, maar die aanpak zou volgens de krant nou eenmaal door het Britse publiek normaal worden gevonden.¹²⁷

Kijkende naar de Engelse regeringsfilm, in Nederland ook bekend onder de naam ‘*Engeland slagvaardig*,’ blijkt het ook inhoudelijk en esthetisch mogelijk om te zien waar de leger en vloot film haar inspiratie aan heeft ontleend.

In dit hoofdstuk zal nader worden gekeken naar de overeenkomsten en verschillen tussen de Nederlandse leger en vloot film (1917) en de Britse regeringsfilm *Britain Prepared* (1916).

2.2.2 Angst voor spionage

Filmproductie in Groot Brittanie, schrijft filmonderzoeker Nicholas Reeves in zijn boek *Official British Film Propaganda During The First World War* (1986), werd tijdens de eerste wereldoorlog gedomineerd door zogenaamde ‘*factual war films*.’ *Britain Prepared* was de eerste van deze officiële Britse regeringsfilms. Voor het maken van de film, was er volgens Reeves zeer uitgebreide discussie over de inhoud van de op te nemen beelden.

Nadruk werd er gelegd op de waarheidsgetrouwheid van de beelden, in die zin dat er niets voor in scène mocht worden gezet, of dat er werd geposeerd.

Doordat er bij de Britse marine grote angst bestond voor spionage door de vijand, mochten er geen foto’s worden genomen, en mochten er ook beslist geen afbeeldingen uit de film worden gebruikt voor bijvoorbeeld promotie doeleinden.

De Britse marine zou zich volgens Reeves zeer ongemakkelijk hebben gevoeld bij het gegeven dat er daadwerkelijke activiteiten van de Britse marine werden gefilmd, en stond erop dat er in geen geval een traceerbare achtergrond, of mogelijke andere elementen die gevoelig waren voor spionage, in beeld werden gebracht.

De Britse marine wilde het filmproces van opname tot productie zeer strikt controleren, uit angst dat er beelden te zien zouden zijn die mogelijk de positie van de Britse vloot konden verraden, of dat er apparatuur en processen in beeld kwamen die informatie

---

¹²⁶ “Bioscoop Cinema Palace, Engeland Slagvaardig! Britain Prepared!”, *De Telegraaf*, 15-06-1916, p. 2.

¹²⁷ “Bioscoop Cinema Palace, Engeland Slagvaardig! Britain Prepared!”, *De Telegraaf*, 15-06-1916, p. 2.

voor de vijand zouden kunnen opleveren. In de film zelf is dit bijvoorbeeld nog te zien aan een scène waarin een periscoop wordt getoond, waarbij de achtergrond is afgedekt met een laken (fig. 2). Dit leverde conflicten op tussen de filmploeg en aanwezige marineleiding, die volgens Reeves soms zelfs het filmen probeerde te beletten door een hand over de cameralens te leggen wanneer er volgens hen ongewenste elementen werden opgenomen.¹²⁸

Of dit principe van het verbergen van spionagegevoelige materialen en locaties ook heeft gegolden voor de Nederlandse leger en vloot film, is ten tijde van het schrijven van deze scriptie niet bekend. Echter, naast het feit dat de film werd proefgedraaid voor een speciale militaire commissie¹²⁹, verraaft ook een opmerking in een filmrecensie van *De Telegraaf* enige voorzichtigheid waar het aankwam op het benoemen van locaties in de Nederlandse leger en vloot film:

‘ ..Kijkjes in ,enkele munitiefabrieken die we vanwege 't "buitenlandsch gevaar" evenmin zullen noemen als het programma zulks doet, ofschoon iedere Hollandsche schooljongen ze herkent aan de brug er vlakbij..’¹³⁰

2.2.2.1 Charles Urban en Britain Prepared

De vierkoppige cameraploeg voor *Britain Prepared* stond onder leiding van filmmaker Charles Urban, die samen met het propagandabureau van *Wellington House* een filmcommissie had gevormd, die zich tot doel stelde om films te produceren voor ondermeer neutrale landen en bondgenoten. De film *Britain Prepared* was de eerste in deze serie films, en moest aldus het Britse *National Media Museum* door middel van militaire beelden de kracht en vastberadenheid van de Britse bijdrage aan de oorlog laten zien.¹³¹ Als voorbeeld hiervan geeft Reeds de uitgebreide aandacht die er aan het filmen van voorbij varende schepen werd besteed:

‘ *Much emphasis was placed on the importance of shots of ships steaming past a static camera at high speed, thereby giving 'a demonstration of strength in motion.'* ¹³²
Britain Prepared ging op 29 december 1915 in première.¹³³

---

¹²⁸ Nicholas REEVES, *Official British Film Propaganda During The First World War*, London-Sydney-Wolfeboro-New Hampshire, Croom Helm, 1986, p. 92, 93.

¹²⁹ “Onze legerfilm.”, *Algemeen Handelsblad*, 07-01-1917, p. 5.

¹³⁰ LEO, “Nederlandse regeeringsfilm ,Leger en vloot”, *De Telegraaf*, 13-01-1917, p. 2.

¹³¹ National Media Museum, *Charles Urban and Britain's first war propaganda film* (online), 11-11-2013, <http://blog.nationalmuseum.org.uk/2013/11/11/britain-prepared-by-charles-urban-1915/>, (19-08-2014).

¹³² Nicholas REEVES, *op. cit.*, p. 90.

¹³³ Imperial War Museums, *BRITAIN PREPARED a review of the activities of his Majesty's naval and military forces (main Title)* (online), 2014, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060023124>, (11-06-2014).

2.2.3 Analyse Britain Prepared

Britain Prepared geeft de werkzaamheden weer van de verschillende onderdelen van het Britse leger. Hiervoor maakt de film gebruik van een chronologie die van de selectie van nieuwe rekruten onder de burgerbevolking, de opleiding van vrijwilligers, naar de verschillende onderdelen van leger en vloot gaat. Nadrukkelijk komt ook de nationale (Britse) staal en wapenindustrie aan bod voor het maken van munitie en ander militair materieel.

De Britse film is in zijn geheel te zien op de website van het Britse *Imperial War museum*, zij bestaat uit twaalf delen, waarin steeds een ander aspect van het militaire bedrijf centraal staat.

De film is voorzien van tussentitels, bestaande uit witte letters tegen een zwarte achtergrond, omgeven door een witte vierkante lijst. De tussentitels geven aan wat er in de verschillende delen is te zien. Deze delen worden aangegeven met de cijfers 1 tot en met 12. Verder worden er subtitels gebruikt om verdere duidelijkheid te verschaffen over wat (en in een enkel geval: wie) er op de beelden te zien is. De film duurt ongeveer drie uur, de verschillende blokken, of 'brokken' zoals ze in dagblad *De Telegraaf* werden genoemd, werden door Nederlandse bioscopen veelal als aparte voorstellingen aangeboden als onderdeel van een breder programma, en lopen uiteen van circa vier tot twintig minuten.¹³⁴

De film *Britain Prepared* wordt door Nicholas Reeves beschreven als een film waarin de Marine, wapenindustrie, en het Britse leger centraal stonden. Reeves beschrijft vooral de Maritieme scènes van de film, omdat er over de overige onderdelen, zo schrijft hij, weinig informatie bewaard is gebleven.¹³⁵ De marine lijkt echter, kijkende naar de Britse film, een korter aantal scènes te beslaan dan onderwerpen die te maken hebben met leger en distributie, zoals ook in de eerder besproken Nederlandse leger en vloot film het geval is.

Britain prepared was, zo schrijft Reeves, een zogenaamde *compilatiefilm* (*compilation film*) waarvoor eerder geschoten beelden in de munitiefabriek *Messrs Vickers Limited*, waarvan gedacht werd dat beelden hierover aan zouden slaan bij het Franse publiek, en filmmateriaal dat speciaal voor de film werd opgenomen. De overgebleven film is 4030 meter lang, en ging in première op het Leicester Square in Londen, waarna de film door heel Groot Brittannië en ook mondiaal werd vertoond.¹³⁶

---

¹³⁴ "Programma", *Nieuwsblad van het Noorden*, 04-08-1916, p. 6

¹³⁵ Nicholas REEVES, *op. cit.*, p. 93.

¹³⁶ Nicholas REEVES, *op. cit.*, p. 94.

2.2.4 Inhoud *Britain Prepared* aan de hand van twaalf delen.

De bespreking van de inhoud van de film *Britain Prepared* is in zijn geheel gebaseerd op de beelden zoals deze te zien zijn op de website van het *Imperial War Museum*.¹³⁷

Deel 1, de opening van de film, begint met de officiële titel: '*Britain prepared. A review of the activities of his majesty's naval and military forces.*' Hieronder staan de opdrachtgevers (of gevers van '*permission*' zoals de filmtitel zelf aangeeft): '*By permission of the Admiralty, The War Office and the ministry of Munitions.*' Hierna volgt: '*Photographed by Messrs. Vickers kinema color, Caumont, Jury and Kineto.*' Na de openingstitel van het eerste deel, '*The New Army in the making,*' volgen er beelden van de rekrutering van nieuwe militairen die een voor een op een podium worden geroepen om zich in te schrijven, en vervolgens naar de barakken marcheren. Hierna volgt een militaire '*drill,*' waarbij de rekruten diverse lichamelijke oefeningen uitvoeren in sportkleding. Ook presenteren zij hun geweer, krijgen bajonet training, en marcheren ze in uniform.

Deel 2, genaamd '*A naval gun in the making,*' laat beelden zien van de munitiefabriek *Messrs. Vickers Ltd*, waar onder andere munitie voor de marine werd gemaakt. Er zijn beelden te zien van het transport door middel van een rails, en de verwerking van ijzer tot wapentuig te zien. Hierna volgen er enkele testen van het eindproduct.

Deel 3 '*A visit of H.M King George V. To the ordnance works of Messrs. Vickers Ltd,*' laat een koninklijk bezoek aan de fabriek en werkplaatsen zien. Er wordt een vliegtuig uit een hangar gehaald, diverse wapens worden (van afstand) getest en gedemonstreerd. Ook wordt er een gevechtssituatie in de loopgraven in scene gezet.

Deel 4 '*Cavalry, artillery and mounted infantry.*' Dit deel bevat beelden van de training van de cavalerie, en de verzorging van paarden. Er wordt onder andere het met een lans steken naar een hoozak en een kleiner doel te paard gedemonstreerd, en het springen over hindernissen. Hierna volgen beelden van het opstijgen en diverse manoeuvres van twee vliegtuigen, en het landen. Ook is er een close up van het gelande vliegtuig.

Deel 5 '*Field telegraph, heliograph, morse transmitting station.*' Hier is het vervoeren en leggen van kabels te zien, en het opzetten van een station (voor het uitzenden voor radio signalen), met tenten. De kabels worden vervoerd door paarden. Ook zijn er motorrijders te zien die een gevechtssituatie demonstreren, gevolgd door de mobiele bevoorrading van munitie.

Deel 6 '*provisioning an army*' Laat het bereiden van brood voor (en door) de militairen in een bakkerij zien, waarop beelden van schaftende militairen volgen in de buitenlucht. Hierna volgt een scene van de Koninklijke inspectie van de troepen door Koning George V. In het deel getiteld '*cavalry unit entrained, off to the front*' zijn beelden te zien van militairen die bepak met bagage in een trein stappen.

---

¹³⁷ IWM Imperial War Museums, *BRITAIN PREPARED: a review of the activities of His Majesty's naval and military forces (Main Title)*(online), 2014, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060023124>, (9-10-2014).

Deel 7 ' *The sure shield of Britain and empire.*' Laat de scheepsbouw zien, en de uiteindelijke ter water lating van het marineschip *HMS Revenge*. Ook is er een demonstratie van een kanon te zien dat aan boord wordt afgevuurd, en komen er mijnenvegers in beeld die volgens de tussentitel bezig zijn met het opruimen van mijnen op de bodem van de Noordzee. Er zijn beelden aan boord te zien, waar onder andere een marinier speelt met een hond.

Deel 8 ' *Munition making. The women of England mastering the art.* ' In dit deel is een munitiefabriek te zien, waar vrouwen werken aan het in elkaar zetten van munitie. Hierop volgt een koninklijk bezoek. Hierna volgen beelden van een zeer grote groep werknemers die uitgelaten de fabriek verlaten.

Deel 9 ' *A visit to the grand fleet under war conditions.*' Beelden van de oorlogsvloot, schepen worden op het water gefilmd. De praktijk aan boord komt in beeld, er wordt aandacht besteed aan onder andere het herstellen van de schepen. Ook is het postverkeer te zien, en wordt er uitgebreid een watervliegtuig gefilmd.

Deel 10 ' *Broadside view of ship raising standard while band plays.*' Beelden aan boord van het marineschip *HMS Queen Elisabeth*, er is te zien hoe de Engelse vlag wordt gehesen terwijl de fanfare speelt, hierna volgen beelden van het ochtendgebed, waarbij een grote groep mariniers wordt voorgedaan door een dominee (?) en diverse beelden van oefeningen uitgevoerd door de militairen aan boord.

Deel 11 ' *With the British submarine service.*' De lancering en ' *speed trials*' van een onderzeeër worden in beeld gebracht. Deze start bij de wapenfabriek, en demonstreert uiteindelijk het onder water gaan van de boot wanneer er concrete dreiging heerst. Daarna volgt de demonstratie van de periscoop, door een marinier die zijn jas en pet afgooit. De tussentitels geven aan dat de machines aan boord zijn afgedekt met een zeildoek in verband met de geheime techniek van de apparatuur.

Deel 12 ' *British battleships in action.*' De scène begint met een close up van een marinier met een reddingsband van de *HMS Queen Elisabeth* om zijn nek. Er volgt een inspectie door de kapitein aan dek van het schip, daarna is er een demonstratie van seinen te zien. Uiteindelijk is er ook nog een close up van een kanon(?) dat wordt afgevuurd over de reling van het schip.

2.2.5 Vertoning van de Britse regeringsfilm *Britain Prepared* in Nederland.

De Britse regeringsfilm *Britain prepared* werd in ieder geval vertoond in de *Cinema Palace* bioscoop te Amsterdam,¹³⁸ theater *Tuchinski* en *Cinema Royal* in Rotterdam,¹³⁹ en ook de Groningse krant *Dagblad van het Noorden* maakt melding van de vertoning van de film in delen, in de *Cinema Palace* bioscoop in de stad Groningen.¹⁴⁰ Het is waarschijnlijk dat de Britse film gedurende de oorlogsjaren ook in andere Nederlandse bioscopen werd vertoond.

In Amsterdam draaide de film in ieder geval gedurende de tijdspanne van een maand, althans de verschillende delen ervan. Hiervan getuigen de recensie van de proefdraaiing op donderdag 15 juni 1916 in *De Telegraaf*¹⁴¹, en een als laatste gevonden advertentie in dezelfde krant op 27 juli 1916.¹⁴² *Cinema Royal* in Rotterdam maakt via haar advertenties melding van het succes van de film (hoewel er moet worden opgemerkt dat de bioscoop dit bij elke door hen vertoonde film lijkt te doen).¹⁴³

2.2.6 Verschillen tussen de Nederlandse leger en vloot film en *Britain Prepared*.

De Engelse regeringsfilm lijkt in opbouw en dramaturgie vergelijkbaar met de Nederlandse leger en vloot film. In korte opnamen komen de verschillende aspecten van leger en vloot aan bod.

Toch zijn er ook verschillen tussen de Nederlandse en Engelse film te zien. In de Nederlandse film zijn geen militairen te zien die richting het front vertrekken, en ook is er minder, hoewel nog beslist niet weinig, aandacht voor de wapen en staalindustrie, de toenmalige grote nationale trots van het Verenigd Koninkrijk, waarvan volgens Reeds beelden aan de Britse film waren toegevoegd omdat deze een gunstige uitwerking zouden kunnen hebben op een Frans publiek.¹⁴⁴

Nationalistisch getinte beelden waren ook veelvuldig in de Nederlandse film te ontwaren. Zij lijkt meer gebruik te maken van de *Hollandse landschappen* en de typische associaties hierbij. Getuige hiervan zijn bijvoorbeeld een mitrailleurtraining met de bewegende wieken van een molen als doel, het vervoer van gewonden in roeiboten door het polderlandschap, de prominente rol van de Nederlandse Koningin Wilhelmina in de film (in de Britse film komt het staatshoofd overigens ook in beeld, tijdens een bezoek aan een munitiefabriek, maar deze beelden zouden volgens Reeds eerder zijn opgenomen¹⁴⁵, en het is dan ook onduidelijk of de Koning ook daadwerkelijk voor de beelden poseert), en de wapperende Nederlandse vlag achter een poserende militair ter afsluiting van het leger deel van de film. (fig. 4)

De Nederlandse Leger en Vlootfilm lijkt meer in details te treden waar het de verschillende aspecten van het militaire leven betreft. Zo wordt in de Britse

---

¹³⁸ "Morgen", *De Telegraaf*, 27-07-1916, p. 3.

¹³⁹ "Extra Bericht Engeland Slagvaardig", *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 19-07-1916, p. 4.

¹⁴⁰ "N.V. Groningsche Bioscoop Cinema Palace, Groote Markt, Programma van 4 tot en met 11 Aug:", *Nieuwsblad van het Noorden*, 04-08-1916, p. 6.

¹⁴¹ 'Engeland Slagvaardig! Britain Prepared!' *De Telegraaf*, 15-06-1916, p. 3.

¹⁴² "Morgen", *De Telegraaf*, 27-07-1916, p. 3.

¹⁴³ "Extra Bericht", *Rotterdamsch Nieuwsblad*, p. 4.

¹⁴⁴ Nicholas REEVES, *op. cit.*, p. 95.

¹⁴⁵ *Idem*, p. 95.

documentaire het verzorgen van paarden door middel van korte scènes in beeld gebracht, waarin soldaten die hooi verzamelen of de dieren staan te poetsen worden gefilmd. In de Nederlandse film daarentegen, wordt er uitgebreid de tijd genomen om een paard te filmen dat door een veearts aan zijn been wordt behandeld, of een fles medicijnen krijgt toegediend (slok voor slok.) Het zijn details die niet noodzakelijk het duidelijk maken van militaire macht als prioriteit hebben, maar die het publiek willen lijken te willen informeren en vermaken, op een meer persoonlijk niveau, dit is een aspect van de film waarop ook de diverse recensenten reageren:

‘Met de goeiige breedschonkige honden sollen onze jongens zoo kamaraadschappelijk om – wat zegt ge van dat zwempartijtje in ,baines mixtes”, d.w.z.... van menschen en honden! – Leuk wat?’¹⁴⁶

De beelden lijken sympathie op te willen roepen en maken van de afstandelijke militair op het moment dat hij al spelend met zijn hond wordt gefilmd, ook maar een gewone man of jongen, waar de kijker, zo getuigt ook bovenstaande recensent, zich mee kan identificeren.

Om tot een goed begrip te komen over dit verschil tussen de twee regeringsfilms, is het wellicht goed om nader te kijken naar een scène die in beide regeringsfilms voorkomt, en deze naast elkaar te leggen.

De luchtmacht wordt in beide films op een vergelijkbare manier behandeld. Aan de hand van ‘actieshots’ wordt aan de kijker duidelijk gemaakt wat haar leger op dit gebied in huis had. De scènes in beide films duren in totaal zo’n tien minuten en hebben de demonstratie van de luchtmacht tot onderwerp, maar zij vertonen ook belangrijke verschillen. Dit komt naar voren wanneer de details ervan nader worden bekeken.

2.2.7 Bespreking vliegtuig scènes *Britain Prepared* en de Nederlandse leger en vloot film.

2.2.7.1 *Britain Prepared*

De Vliegtuig scène, of het ‘hoofdstuk vliegtuigen’ duurt in de film *Britain Prepared* in totaal zo’n 10 minuten. Het hoofdstuk opent met de titel ‘*Royal Flying corps.*’ (fig. 5.1) en geeft voor de eerste scène de titel ‘*Ascent of the air fleet*’ (fig. 5.2) aan. Zo’n vier vliegtuigen stijgen op in een open veld, zij worden van enige afstand in beeld gebracht. Het opstijgen wordt gefilmd vanuit verschillende perspectieven vanaf de achterkant en de zijkant. (fig. 5.3) Hierna volgen beelden van de vliegtuigen in de lucht die vanaf de grond zijn gemaakt. De vliegtuigen halen diverse ‘trucs’ uit in de lucht en scheren meermaals laag over de grond, en close up over de laag opgestelde camera. (fig. 5.4) Hierna volgt de tussentitel ‘*Chasing a hostile aeroplane. Photographed from a hight of over 5000 feet.*’ (fig. 5.5) Er zijn beelden te zien die gemaakt zijn vanuit een toestel de lucht, in de verte zijn twee vliegtuigen te zien die elkaar achtervolgen. (fig. 5.6)

---

¹⁴⁶ “Nederlandsche leger- en vloot film”, *Haagsche Courant*, 13-01-1917, p. 4.

'*Bomb dropping.*' Deze scene wordt weer vanaf de grond gefilmd, centraal in beeld staat een boerderij, vliegtuigen komen in beeld gevlogen en 'droppen' een voor een (rook)bommen rond het gebouw. (fig. 5.7, 5.8)

'*The descent.*' Verschillende vliegtuigen landen in een weiland en naderen de camera, hulp komt van buiten beeld aangerend om het vliegtuig stabiel te houden wanneer het op de grond staat.

Als laatste komt '*an aerial messenger* (fig. 5.9)' aan de beurt. In deze scène landt een vliegtuig naast een vrachtwagen. Uit de laadbak van de vrachtwagen komt een militair gerend, (fig. 5.10) die iets aanpakt dat door de vliegenier wordt aangereikt. Hierna verdwijnt hij weer achter in de wagen. Daarna volgt een zijwaartse close up van de piloot in zijn vliegtuig. Aan de zijkant van het vliegtuig is een klein bakje bevestigd waar hij iets uithaalt. (fig. 5.11) Van een militair op de grond krijgt de piloot hierop iets aangereikt. Dit is het einde van het hoofdstuk '*Royal Flying Corps.*'

2.2.7.2 Nederlandse Leger en Vloot film

De luchtvaart scène van de *Nederlandse Leger en Vloot*film duurt in totaal zeven minuten. Er wordt geen specifieke openingstitel weergegeven.

De eerste deeltitel, '*Luchtvaart, Luitenant v. Heyst. Instructeur bij de luchtvaart afdeling.*' (fig. 6.1) luidt een close up van de betreffende luitenant in van een paar seconden, die lachend in de camera kijkt met een leren vlieghelm op zijn hoofd en een sigaret in de mond. (fig. 6.2)

Hierna volgt de tussentitel '*Enkele vliegtuigtypen.*' (fig. 6.3) Een vliegenier poseert wederom lachend en pratend terwijl hij een hond met de voorpoten omhoog houdt, voor zijn vliegtuig. (fig. 6.4) De vliegtuigen, zo blijkt als de camera beweegt, zijn opgesteld voor hangars, in een lange rij naast elkaar. Personeel loopt ondertussen rond. Er volgt een close up van een ander, kleiner, type vliegtuig dat uit een hangar wordt gereden. '*Het zitje van den Vliegenier.*' Laat een close up van de stuurknuppel en meters voorin het open vliegtuig zien. (fig. 6.5, 6.7) In een volgend shot wordt er wederom close-up een vliegenier van over de schouder gefilmd die wat onwennig de stuurknuppel demonstreert en achterom in de camera kijkt. (fig. 6.6) Een andere vliegenier die tevens in zijn vliegtuig wordt gefilmd heeft een sigaret tussen zijn tanden. Hierna volgen beelden van een overleg tussen een militair op de grond die een kaart vasthoudt, en de vliegenier vanuit het vliegtuig. De camera verplaatst zich langs de zijkant en de motoren, naar de draaiende propeller van het vliegtuig.

'*Het vertrek.*' (fig. 6.8) Beelden van het opstijgende vliegtuig, eerst vanaf de zijkant gefilmd, en daarna vanaf een verhoging, mogelijk een heuvel of het dak van een gebouw, wordt het opstijgende vliegtuig van bovenaf gefilmd. Hierna volgt een shot van een groep omhoog kijkende militairen. De vliegtuigen, vanaf de grond gefilmd, demonstreren verschillende oefeningen in de lucht. (fig. 6.9)

'*Een tochtje met het vliegtuig.*' (fig. 6.10) Is de tussentitel die het meest spectaculaire deel van het hoofdstuk inleidt. Te zien zijn beelden van de cameraman (Mullens zelf?) met een leren helm op, die aan boord van een vliegtuig klimt en vooraan plaatsneemt achter een vast gemonteerde camera van aanzienlijke omvang, die een flink stuk boven het toestel uitsteekt. (fig. 6.11) Hij maakt enkele driftige handgebaren naar de camera op de grond welke ruw vertaald zouden kunnen worden naar 'blijven draaien.' Het opstijgen van het vliegtuig wordt eerst een aantal seconden door de camera op de grond gefilmd, waarna er beeld volgt van de camera die op het toestel zelf is gemonteerd. Er zijn in eerste instantie beelden te zien van de grond en het gezicht van de cameraman

zelf, hij blijkt instaat om de camera hanteren, en te draaien. Het landschap wordt van boven gefilmd, hier wordt de tijd voor genomen. De hangars komen in beeld, evenals een aantal wegen. (fig. 6.12)

'Een kiekje van den Vliegenier.' (fig. 6.13) Hierna volgt een close up van de vliegenier tijdens het vliegen. Hij kijkt wat ongemakkelijk, maar lacht dan in de camera. (fig. 6.12) Kort zijn er nog beelden van het landende toestel met gemonteerde camera te zien, gemaakt vanaf de grond. Dit is het einde van het hoofdstuk.

2.2.7.3 Conclusie

Na vergelijking van de twee luchtmacht hoofdstukken lijkt het erop dat er voor het luchtmacht hoofdstuk van de Nederlandse leger en vlootfilm een persoonlijker aanpak is gekozen dan dat er in het vergelijkbare hoofdstuk van *Britain Prepared* was te zien. De beelden in de Nederlandse leger en vloot film zijn letterlijk van 'dichterbij' opgenomen. Militairen worden veelal close up gefilmd, en in plaats van de strikte uitvoering en demonstratie van vaardigheden als bommen op een doel werpen, kiest de Nederlandse regisseur ervoor om de beelden naast informatief ook vooral vermakelijk te laten zijn. Dat er ook op een persoonlijk niveau naar de film werd gekeken blijkt uit een bericht over de leger en vloot film in *Suriname: koloniaal nieuws en advertentieblad*:

*'Een groote attractie zal het voor ons publiek zijn, dat op de plaat onze landgenoot, de officier ter zee A. Thomson, te zien komt in zijn vliegmaschine.'*¹⁴⁷

Er wordt in de Nederlandse leger en vloot film meermaals aandacht besteed aan het filmen van details als een vliegtuigmotor of roterende propellers. Dit in tegenstelling tot de Britse film, die juist op afstand een repetitie van oefeningen en acties als een achtervolging poogt te laten zien.

Opvallend is ook dat in deze scène van de Nederlandse leger en vloot film, de cameraploeg zelf deel uitmaakt van de vertoonde beelden. Zij zijn niet slechts een onzichtbaar kader of een venster waardoor de kijker de taferelen waarneemt, maar zijn er actief een onderdeel van. Er moet hierbij wel worden vermeld dat de luchtmacht scène in dat opzicht een uitzondering vormt. In de overige scènes, op een handgranaatoefening na waarbij de cameraploeg zichzelf filmt in een spiegel, komen de makers niet zelf meer in beeld. Wel lijkt er gedurende de film meermaals door militairen tegen de camera(man) te worden gesproken.

Humor en het uitgebreid tonen van details in de Nederlandse leger en vloot film werden door de Nederlandse recensenten opgemerkt, welke dit soms toch ook wel een klein beetje te gortig werd:

*'Wij gelooven, dat deze voorstelling, al duurt zij misschien een weinig te lang (de film zelve heeft een lengte van drie K.M) en al zou er hier en daar iets kunnen worden geschraapt, uitermate geschikt is voor het beoogde doel. Er zijn prachtige opnamen bij, zeer merkwaardige, zeer indrukwekkende en ook herhaaldelijk grappige.'*¹⁴⁸

De Britten leken een afstandelijker en zakelijker beeld te scheppen in hun film, waarin minder een beroep op emotie werd gedaan.

---

¹⁴⁷ "Leger- en vlootfilm.", *Suriname: koloniaal nieuws- en advertentieblad*, p. 2.

¹⁴⁸ "Eerste Nederlandsche regeeringsfilm", *Het Handelsblad*, 10-01-1917, p.

3.0 Recensies over de leger en vloot film in de Nederlandse geschreven pers

Na de voorgaand besproken première op 7 januari 1917 in Den Haag, volgde landelijke 3vertoning van de leger en vloot film. Koningin Wilhelmina had haar complimenten geuit tegenover de makers, maar hoe werd de film door de landelijke, lokale, en koloniale, geschreven pers ontvangen?

In dit hoofdstuk zullen de recensies die de geschreven pers aan de Leger en Vlootfilm weidde nader worden bekeken.

Voor deze scriptie is gekeken naar de recensies die de leger en vlootfilm ontving in de Nederlandse geschreven pers. Hiervoor is gekeken naar kranten, opiniebladen, alsook vakbladen die zich ten tijde van de eerste wereldoorlog specifiek op de Nederlandse filmwereld richtten. De selectie kranten uitgaven, tijdschriften, en vaktijdschriften die in dit hoofdstuk worden besproken, en de locatie van de vertoning waar zij een recensie over schreven, zijn in onderstaande tabel weergegeven:

3.1 Kranten

Landelijk:
<i>De Telegraaf</i> 13-01-1917, <i>de Munt Amsterdam</i>
<i>De NRC</i> 10-01-1917, <i>Koninklijke première Residentiebioscoop Den Haag</i>
<i>Nieuws van den Dag</i> , 13-01-1917, <i>de Munt Amsterdam</i>
<i>De Avondpost</i> , 10-01-1917, <i>Residentiebioscoop Den Haag</i>
<i>Het Handelsblad</i> , 10-01-1917. <i>Residentiebioscoop Den Haag</i>
<i>Het Volk</i> , 13-01-1917 – <i>geen specifieke locatie van vertoning opgegeven.</i>

Regionaal:
<i>De Leeuwarder Courant (Friesland)</i> , 17-02-1917, <i>Friso bioscoop Leeuwarden</i>
<i>De Haagsche Courant (Den Haag)</i> . 11-01-1917, <i>residentiebioscoop Den Haag</i>
Koloniaal:
<i>De Surinamer, (Suriname)</i> , 6-12-1917, <i>Kinotheater Scheurlen, Paramaribo</i>
<i>Bataviaasch Nieuwsblad, (Indonesië)</i> , 12-01-1918, <i>Dierentuin, Batavia</i>

3.1.1 Tijdschriften:
<i>De Revue der Sporten</i> , 14-02-1917, <i>geen specifieke locatie gegeven.</i>
<i>De Nieuwe Amsterdammer</i> , 20-01- <i>geen specifieke vertoning opgegeven.</i>

3.1.2 Vaktijdschriften:
<i>De Kinematograaf</i> , 19-01-1917, <i>Cinema de Munt, Amsterdam</i>
<i>De Bioscoopcourant</i> , 12-01-1917, <i>Residentiebioscoop, Den Haag</i>

3.1.3 Zuilen Nederlandse kranten en opiniebladen

Ten tijde van de eerste wereldoorlog was de Nederlandse geschreven pers ingedeeld naar de politieke en of levensbeschouwelijke zuil waartoe zij behoorde. Onderzoeker *Jan van de Plasse* beschrijft in zijn boek *Kroniek van de Nederlandse dagblad en opiniepers* op chronologische wijze het dag- en opiniebladen landschap van Nederland, van de 18^e tot en met het begin van de 21^e eeuw.¹⁴⁹

Nederlandse kranten waren tot de jaren '60 van de 20^e eeuw en ook gedurende de eerste wereldoorlog, onderverdeeld in *rooms-katholieke, protestants-christelijke, liberale, socialistische, en neutrale zuilen*.¹⁵⁰ Met het begrip *verzuiling* wordt de opdeling van de (Nederlandse) maatschappij gedurende de 20^e eeuw in bepaalde sociale en levensbeschouwelijke groepen. Deze groepen hadden hun eigen maatschappelijke organisaties: voetbalverenigingen, winkels, en onderwijs vielen bijvoorbeeld binnen deze zuilen. Het maatschappelijk leven in Nederland speelde zich verzuild af.¹⁵¹

Tot de neutrale dagbladen rekenen van de Plasse *Nieuws van den Dag* (1870), het *Rotterdamsch Nieuwsblad* (1878), *de Haagsche Courant* (1883), en *de Telegraaf* (1892). Liberale kranten waren het *Algemeen Handelsblad* (1830), en de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (1844).

Het Centrum (1884), *De Maasbode* (1885), en *De Tijd* (1848) vallen onder de Rooms-katholieke dagbladen.

Het Volk (1900) behoort tot de socialistische dagbladen. *De Tribune* (1916) is een communistisch dagblad.¹⁵²

3.1.4 Oplagecijfers kranten en opiniebladen

Ook publiceert van de Plasse oplagecijfers, die een inzicht verschaffen in de populariteit van de dagbladen. Hij plaatst hierbij wel de kanttekening dat er voor 1939 geen volledige krantenoplagen werden gepubliceerd. Uit de cijfers die in 1939 verschenen echter, zou blijken dat de neutrale kranten in Nederland het meest gelezen werden, daarna volgden de katholieke, socialistische, protestants-christelijke, en als laatste de liberale kranten. Of dit ook een accuraat beeld van de situatie tijdens de eerste wereldoorlog schetst, is niet duidelijk.¹⁵³

Voor het jaar 1916 worden er in de publicatie van van de Plasse geen cijfers weergegeven, maar zowel in 1914-1915, als in 1917-1918 had dagblad *de Courant* de grootste oplage, met een oplage van 179.642 in 1914-1915, en 182.650 in 1917-1918. Daarna volgde de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* met een oplage van 30.000 in 1914-

---

¹⁴⁹ Jan van de Plasse, *Kroniek van de Nederlandse dagblad en opiniepers*, Amsterdam, Otto Cramwinkel, 2005.

¹⁵⁰ Jan van de Plasse, *op. cit.*, p. 35.

¹⁵¹ Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden, *Parlement en Politiek, verzuiling* (online), 2014, [http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxub/verzuiling_\(02-05-2014\)](http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxub/verzuiling_(02-05-2014)).

¹⁵² Jan van de Plasse, *op. cit.*, p. 35.

¹⁵³ Jan van de Plasse, *op. cit.*, p. 35.

1915 en 43.000 in 1917-1918.¹⁵⁴ Het socialistische dagblad *Het Volk* had in het jaar 1914-1915 een oplage van 30.000, in 1917-1918 was dit gestegen tot 35.000.¹⁵⁵

Voor de Nederlandse opiniebladen heeft van de Plasse eenzelfde aanpak gehanteerd, waarin hij naast een chronologische tijdlijn ook hoofdstukken wijdt aan belangrijke gebeurtenissen, waarbij ook een lijst van oplagecijfers wordt weergegeven. De twee meest prominente opiniebladen in Nederland ten tijde van de eerste wereldoorlog waren volgens van de Plasse *De Nieuwe Amsterdammer*, en *de Haagsche Post*. *De Nieuwe Amsterdammer* verscheen voor het eerst op 1 juli 1877 en had volgens van de Plasse een imago dat enigszins elitair te noemen was:

'Fungeerde De Groene (de Nieuwe Amsterdammer was gedrukt op mosgroen papier waar zij sinds 1925 de naam de Groene Amsterdammer aan te danken heeft,) als keurige representant van de intellectuele liberale burgerij, S.F. van Oss, oprichter van de Haagsche Post, stond iets heel anders voor ogen.'

De Haagsche Post, opgericht in 1914, trachtte in antwoord op dit beschaafde imago van haar concurrent juist een lagere drempel te vormen voor haar lezers, door een roze papierkleur en interessant nieuws, waarin het opinieblad aldus van de Plasse zeer succesvol was. *De Nieuwe Amsterdammer* had in 1917 een oplage van 12.000.¹⁵⁶

3.1.4.1 De Nederlandse pers en het neutraliteitsstandpunt

De Nederlandse pers werd volgens Paul Moeyens geacht om het neutrale standpunt van de regering te ondersteunen, en dus een neutrale toon te handhaven in hun artikelen en berichtgeving. Over het algemeen hielden de media zich hier ook aan. Toch waren er bij de redacties van de kranten en opiniebladen wel Duitse of geallieerde sympathieën te bespeuren. Het *Algemeen Handelsblad* en de *Nieuwe Courant* zouden hun sympathie eerder bij het Duitse standpunt hebben, de *Nieuwe Amsterdammer* zou meer richting de geallieerden neigen. Dagblad *De Telegraaf* echter, zo schrijft Moeyens, was uitzonderlijk *'pro Entente'*, en zeer anti Duits.¹⁵⁷

---

¹⁵⁴ Jan VAN DE PLASSE, *op. cit.*, p. 193.

¹⁵⁵ *Idem*, p. 193.

¹⁵⁶ *Idem*, p. 290.

¹⁵⁷ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 279-280.

3.2 Receptie van de leger en vloot film in Nederlandse en koloniale kranten en opiniebladen (1917, 1918)

3.2.1 Filmvakbladen

Filmvakbladen *de Bioscoopcourant* en *Kinematograaf* prezen de leger en vloot film, niet in de laatste plaats om haar technische uitvoering. Nederlandse vakbladen voor de filmindustrie waren nog schaars in de jaren '10. In 1912 verscheen ' *de Bioscoopcourant*, ' een blad dat zich, zoals haar buitenlandse voorgangers, specifiek richtte op de filmindustrie, en opkwam voor diens belangen. ' *De Kinematograaf* ' verscheen in 1913 voor het eerst, dit tijdschrift richtte zich ook op de filmwereld, en stond bekend als meer kritisch.¹⁵⁸ Beide bladen publiceerden naast reclame en diverse kortere persberichten ook een eigen recensie over de Leger en Vlootfilm.

De kinematograaf 19-01-1917

De Kinematograaf deed in de editie van 19 januari verslag van de Leger en Vlootfilm, zoals vertoond in Cinema de Munt te Amsterdam.

Het was volgens de recensent opvallend dat de belangstelling voor de leger en vloot film zo groot was. Dit ondanks een tegelijkertijd heersende ijswoede in Amsterdam, en het feit dat de gewone oorlogsjournalen in de bioscopen het publiek volgens de auteur niet echt meer konden interesseren. Dit kwam volgens hem door het *nationaliteitsgevoel* dat door de film werd aangesproken, maar ook door de *technische realisatie* van de film, waarvoor de hij de firma *Alberts Frères* een compliment maakte. De scherpte van de ' *fotografie* ' en het ruime perspectief van de opnamen werden hierbij door hem specifiek genoemd.

Verder vond de auteur dat de film zich onderscheidde door de *vlotheid* van de scènes:

' Nog door iets anders onderscheidt zich dit Hollandsch stuk werk, en wel door de ongewone actie die er in zit; bijna geen enkele scene is te gerekt en de ,gekiekte" manschappen gedragen zich in elk opzicht pittig en wakker.'

Oorlogsscènes, zoals het bestormen van de spoorbrug, vond de auteur ook goed geslaagd. Het model van vurende kanonnen in een scène waarin een brug wordt opgeblazen vond de hij dan wel weer wat ouderwets. Het vormen van *levende letters* als openingstitels vond hij ' *zeldzaam aardig bedacht.* '

De scènes werden volgens de auteur door het publiek in de bioscoop met grote belangstelling gevolgd. Zo zou er bij het verschijnen van de koningin en prins op het doek door het publiek in de zaal worden geapplaudisseerd. Ook was de auteur vol lof over de begeleidende muziek, waar hij overigens als enige (gevonden) recensent melding van maakt.¹⁵⁹

---

¹⁵⁸ Filmmuseum Eye, *Vakpers en fan magazines* (online), 2014, <http://www.filminnederland.nl/en/dutch-film-history/trade-journals-and-fan-magazines>, (13-04-2014).

¹⁵⁹ "Cinema de Munt", *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2725,2726.

De bioscoopcourant – 12-01-1917

De Bioscoopcourant deed verslag van de Koninklijke première van de film in Den Haag. De auteur was positief over de film, en had vrijwel geen punten van kritiek. In zijn artikel gaat hij in op de openingsscène van het eerste deel van de film, waarbij de militairen komen aanhollen en met hun lichamen de woorden ‘*Holland Neutraal*’ vormen. De auteur noemde dit: “*een sportief en scenisch kunststukje, dat Nederland’s vasten wil naar handhaving der onzijdigheid naar vooren bracht.*”

Ook prees hij de achtergronden waartegen de opnamen werden gemaakt, *Hollandse landschappen, Duingezichten, rivieren, en zo voort*. Beide delen van de film vond de auteur in *technisch opzicht ‘even hoog,’* Ook behandelt hij kort een specifiek dilemma van de Leger en Vloot film: de weergave van neutraliteit in een militaire film. Hier was hij zeer over te spreken:

‘..en men wist bij elke Militaire inspanning den eigenaardige indruk te wekken, dat Holland hartelijk hoopt, zijn wapenen nooit te moeten gebruiken. Maar aan den anderen kant moet het ook in den vreemde een allergunstigsten indruk van eenheid en kracht geven, waar H.M de Koningin zelf ter midden harer troepen verschijnt en de Prins het Roode Kruis werk van zoo nabij bestuurt.’¹⁶⁰

Samenvattend leggen de recensenten van beide vakbladen in hun recensies nadruk op de geslaagde technische realisatie van de film, en prijzen ook de overtuigingskracht van de film door het tonen van nationalistische elementen, zoals scènes waarin de koningin haar opwachting maakt, en de kadering van het Hollandse landschap waartegen de scènes zich aftekenen.

3.2.2 Kranten en opiniebladen

In vrijwel alle edities van grote dagbladen die zijn uitgekomen in januari 1917 zijn recensies en verslagen van de Leger en Vlootfilm terug te vinden. Ook in een aantal regionale kranten wordt er in de eerste helft van 1917 melding gemaakt van landelijke of regionale vertoning van de regeringsfilm, maar alleen in de *Leeuwarder Courant* (Friesland) is voor een lokale vertoning ook een daadwerkelijke recensie teruggevonden.

In overige regionale kranten betreft de beschrijving van de film vaak een samenvatting van de Koninklijke première in Den Haag, mogelijk overgenomen van landelijke media of een officieel persbericht. Dit soort overgenomen recensies zijn in dit hoofdstuk niet opgenomen, omdat zij geen nieuws toevoegen aan de al bestaande teksten die zijn teruggevonden in de grotere kranten.

Overigens lijkt het er op dat ook een aantal landelijke kranten en dagbladen gebruik maakten van een standaard verslag van de Koninklijke Première, en dit op een aantal punten aanpasten om er hun eigen verslag van te maken.

---

¹⁶⁰ “De Regeeringsfilm ,Holland Neutraal”, *De Bioscoopcourant*, 12-01-1917, p. 4.

Zo schrijft de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* in haar recensie over ‘..niet minder belangwekkend en levendig met **magnetische** toneelen ter zee,’¹⁶¹ en heeft dagblad *De Avondpost* het over ‘niet minder belangwekkend en levendig **magnifieke** tooneelen ter zee.’¹⁶²

Recensies van deze soort zijn opgenomen in dit hoofdstuk, omdat zij, ondanks het grotendeels overnemen van standaard informatie, wel de tekst op een aantal aspecten hebben aangepast, en zo toch een voor deze scriptie interessant beeld kunnen geven van de receptie en persoonlijke opvattingen van de recensent in kwestie.

NRC 10-01-1917

De *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (doorgaans afgekort tot NRC) deed in zijn uitgave van 10 januari 1917 verslag van de Koninklijke première in de residentiebioscoop in Den Haag.

De NRC plaatste de recensie van de Leger en Vlootfilm een dag na de première op de voorpagina. Uitgebreid werd er verslag gedaan van alle genodigden en het verloop van de avond, waar reeds eerder in deze paper op in is gegaan.

Ook de inhoud van de film zelf kwam aan bod. Allereerst werd er stilgestaan bij de portretten van de Koningin en de Prins, en bij de openingstitel, beschreven als ‘*kloeke letters*,’ die werden gevormd door de lijven van poserende militairen. Dit bracht volgens de krant

‘Nederlands vasten wil ter handhaving van de onzijdigheid voor oogen.’

De opdracht die de film volgens het NRC voor ogen stond was het vergroten van de belangstelling in de Nederlandse Leger en Vloot, en om in zowel Nederland als in het buitenland te laten zien hoe goed de weermacht was voorbereid op haar taak om de onzijdigheid te handhaven:

‘Van de rekrutenopleiding af tot de volledige geoefendheid van soldaat en Janmaat geeft deze legerfilm een met zorg samengesteld overzicht.’

De NRC gaf vervolgens gedetailleerd verslag van alle onderdelen van de film.

Lof was er voor de motorscènes:

‘Wat in andere films soms tot de bewondering wekte, nl. de kunststukjes van de Italiaanse cavalerie, zinkt in het niet bij wat men op deze legerfilm duin op, duin afziet ondernemen door onze motorrijders.’

De vlootfilm was volgens de NRC weliswaar niet zo uitgebreid als het Legerdeel, maar deed er zeker niet voor onder: ‘..Deze is niet zo uitgebreid als de legerfilm, maar niet minder belangwekkend en levendig met magnetische toneelen ter zee.’ (Magnetisch moet in dit verband mogelijk ‘magnifiek’ zijn).

Het verrijzen van de letters van de Koninklijke Nederlandse Vereniging Onze Vloot ‘*uit de baren*’ vond de krant ‘*alleraardigst*.’ Ook de Vlootfilm werd uitgebreid doorgenomen.

---

¹⁶¹ “Nederland en de oorlog. Leger en Vlootfilm.”, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10-01-1917, p. 1.

¹⁶² “De Leger en Vloot film’, *De avondpost*, 10-01-1917, p.

Het verslag in de NRC eindigde met het vertrek van de Koningin uit de residentiebioscoop, welke volgens de krant haar waardering voor de film liet blijken.¹⁶³

Nieuws van den dag 13-01-1917

Nieuws van den Dag deed in haar krant verslag van de eerste vertoning van de Leger en Vlootfilm in *Cinema de Munt* te Amsterdam. De voorstellingen in Den Haag en Amsterdam konden volgens de krant rekenen op een hoge opkomst van publiek, dat zijn adem inhield *'tijdens de twee uur durende ingespannen aandacht vereischende film..'* Dit getuigde volgens de krant van *'den boeienden inhoud der buitengewoon afwisselende opnamen.'*

Verschillende hoge militairen zouden de eerste voorstellingen in bioscoop *de Munt* al een bezoek hebben gebracht. De krant meende dat nu het leger zo innig verwant was geraakt met de Nederlandse burgerbevolking door de langdurige mobilisatie, er onder het volk een drang heerste om de prestaties van Leger en Vloot zelf te gaan bekijken. De krant twijfelde er ook niet aan dat de film in het buitenland grote indruk zou gaan maken:

'Niet alleen hier te lande echter, ook buiten onze grenzen zal de waakzame Nederlandsche Leeuw de aandacht vragen en wij twijfelen er niet aan of onze land en waterrotten zullen langs den vreedzamen weg der film de wereld veroveren!'

Volgens de krant leidde de operateur (ter plekke) met de levende letters het publiek met een *'klinkslag'* in tot het *'doorgronden van de diepere grondgedachte die aan het ontstaan dezer film ten grondslag ligt: hoe en waardoor is Nederland Neutraal?'*

De auteur had enige kritiek op de snelheid waarmee de film wordt afgedraaid, volgens hem zou er langzamer gedraaid mogen worden bij belangrijke stukken. Maar, zo besloot hij, aan de afspeelduur van een film moest men natuurlijk nou eenmaal grenzen stellen. De auteur vond de opnamen technisch zeer goed gelukt, en maakte zijn complimenten aan Willy Mullens hierover. De auteur besloot zijn recensie met de opmerking dat hij ervan overtuigd was dat de film zijn weg naar het publiek wel zou weten te vinden, en haar aandacht zou weten vast te houden.¹⁶⁴

Leeuwarder courant 17-02-1917

Volgens de *Leeuwarder Courant*, die op 17 januari verslag deed van de vertoning van de Leger en Vlootfilm in de Friso bioscoop in Leeuwarden:

'deed 't na al die buitenlandsche films goed om ook eens iets van ons eigen leger en vloot te aanschouwen.'

De krant beschreef de film als *'een belangwekkende reeks beelden,'* waarvan velen volgens de auteur *'ook vanuit het oogpunt van kunst zouden mogen worden bewonderd.'* *'Gemoedelijke trekjes, amusante tafereeltjes en stoutmoedige momenten'* zouden elkaar afwisselen. De regeringsfilm was volgens de krant dan ook *'reeds door velen'* met voldoening ontvangen. Hierna werd een korte beschrijving gegeven van de film, waarbij

---

¹⁶³ "Nederland en de oorlog. Leger en Vlootfilm.", *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10-01-1917, p. 1

¹⁶⁴ "Nederlandsche Leger en Vlootfilm", *Nieuws van den dag*, 13-01-1917, p.

kort werd stilgestaan bij het sportieve gedeelte, de cavaleriepatrouilles, overtrekken van het water met een staaldraad, het doormidden schieten van een boom met mitrailleurkogels, het verzorgen van geworden, officierspatrouille over de maas, luchtpost, kustverdediging (*'respect afdwingend'*), mineeren, (*'vrees aanjagend'*) Kustwacht: *'mooi beeld van twee posten.'*

De vlootfilm vond de krant *'even belangwekkend als de legerfilm.'* De auteur uitte zijn lof voor oorlogsschepen die tegen de zon in waren opgenomen waardoor een contour effect ontstond: *'Ook in deze afdeeling heeft de operateur kunstwerk verricht.'*

Het lanceren van een torpedo en daardoor ontstane bellen vond hij *'belangwekkend,'* het duiken en bovenkomen van onderzeeërs *'majestueus.'*¹⁶⁵

Haagsche Courant, 11-01-1917

Ook de *Haagsche Courant* publiceerde een recensie naar aanleiding van de Koninklijke première in Den Haag. Naast veel lovende woorden, vroeg de krant zich ook af of de afwezigheid van een militair hospitaal in de hoofdstukken over de verzorging van gewonden wellicht niet zonder reden was geweest:

'Maar met een filmvaartje zijn we reeds weer bij wat anders: de verzorging der gewonden; wij maken de eerste hulp op het gevechtveld mede –de patiënten schijnen zich van hun kwetsuren niet veel aan te trekken, want zij zetten een gezicht, alsof ze met een paar dagen extra verlof gaan! Wij zien ook het vervoer der gewonden en zieken met den Rooden Kruis-trein en nemen een kijkje in dien trein..... Bij dit gedeelte is Prins Hendrik druk in de weer..... Overigens: geheel volledig is het niet. De hospitalen heeft men weggelaten. Allicht niet zonder reden....

'Bioscopisch' vond de auteur de Leger en Vlootfilm zeer geslaagd, en hij schreef er ook niet aan te twifelen dat de film een succes zou worden wanneer deze op tour zou gaan door eigen land, de Nederlandse koloniën, en de rest van de wereld.

Tevens liet de auteur zich uit over wat hij zag als het motief om de film aan het publiek te tonen:

'Eenige uren lang wordt ons voorgetooverd een bonte verscheidenheid aan beelden, betrekking hebbende op de meest verschillende bijzonderheden van ons militaire leven, van onze land en zeemacht, en de toeschouwers, wij bedoelen nu inzonderheid de Nederlandsche, zullen niet kunnen nalaten er met belangstelling naar te kijken, al pleegt in hun harten de liefde voor de nationale beveiligingsmiddelen nu juist niet een der eerste plaats en te bekleeden... Maar juist waar de zaken zoo staan die belangstelling op te werken, is het doel van de film!'

De recensent was lovend over de met lichamen gevormde letters, waarvan hij verwachtte dat ze ook in het buitenland hoge ogen zouden gaan gooien:

"Als men straks dat ,Holland neutraal" in de bioscopen van Londen en Berlijn leest, kan men zich dat daar voor gezegd houden. Dat werkt meer uit dan tien nota's van minister Loudon, al zijn die nog zoo ,krachtig gesteld!"

---

¹⁶⁵ "Onze weermacht", *Leeuwarder Courant*, 17-02-1917, p. 3.

Hierna volgde een beschrijving van de verschillende scènes van de film, waarbij de auteur vooral aandacht besteedde aan de scènes met de legerhonden. Over de opnamen van de nachtmars had de auteur nog een kleine kritische noot:

'Die nachtmarsch bij stortregen is prettiger om naar te kijken dan om mede te maken. 'Zoo'n ,nacht" gezicht krijg je door op te nemen tegen de zon in" hoorden we fluisteren, Oolijke meneer Mullens!'

De recensie werd besloten met de uitspraak van de auteur dat de leger en vlootfilm een mooie film is, die aandacht en belangstelling zou gaan wekken. Kapitein van den Akker en Willy Mullens hadden volgens de auteur dan ook eer van hun werk.¹⁶⁶

Het Handelsblad 10-01-1917

Het Handelsblad deed op 10 januari 1917 verslag van de Koninklijke première in de residentie bioscoop van de Alberts Frères in Den Haag.

Het Handelsblad deed uitgebreid verslag van de avond met hoog bezoek, maar merkte ook op dat de leger en vlootfilm haar eigenlijke functie pas kan gaan vervullen als zij aan het 'gewone' publiek zou worden getoond, aangezien ze bij hen belangstelling voor leger en vloot moest wekken. De krant vond de film geschikt voor dat doel, hoewel ze de film wel iets aan de lange kant vond. Over het algemeen vond de krant de film geslaagd: *'Er zijn prachtige opnamen bij, zeer merkwaardige, zeer indrukwekkende en ook herhaaldelijk grappige.'* De auteur schreef er dan ook niet aan te twifelen dat de film haar doel zou gaan bereiken:

*'Ze (filmvertoningen) zullen, beter dan duizend krantenartikelen, het volk doen meeleven met onze jongens aan de grenzen en op zee. En dat is juist wat wij in dezen tijd hoog nodig hebben.'*¹⁶⁷

De Avondpost 10-01-1917

De Avondpost doet op 10 januari verslag van de Koninklijke première in de residentie bioscoop van Willy Mullens in Den Haag. De auteur gaat uit van het basisidee dat de regering het Nederlandse volk wilde doen inzien wat Leger en Vloot precies deden, om zo meer belangstelling en vertrouwen te genereren;

'..en deze levendig te houden, opdat zij de plaats zal innemen waarop zij terecht aanspraak mag maken.'

De Avondpost beschreef de levende openingsletters als een wonderlijk tafereel:

'Dit bleek nog maar een inleiding te zijn. De film zelf boeit 21/2 uur lang de aandacht en is vol afwisseling, terwijl van het Hollandsch natuurschoon een gelukkig gebruik is gemaakt. Ze behandelt alles wat maar met onze landsverdediging in betrekking gebracht kan worden.'

---

¹⁶⁶ "Nederlandsche Leger en Vlootfilm", *Haagsche Courant*, 11-01-1917, p.

¹⁶⁷ "Eerste Nederlandse Regeeringsfilm", *Het Handelsblad*, 10-01-1917, p.

Hierna volgde een korte opsomming van wat er in de film was te zien. Het beeld van de koningin in amazonezit te paard vond de auteur zeer geslaagd. De motorrijders in de duinen zouden volgens hem de Italiaanse artillerie *'bijna overtreffen in stoutmoedigheid.'* De vlootfilm was weliswaar niet zo uitgebreid als de legerfilm, maar deed er volgens *de Avondpost* zeker niet voor onder:

'Komt vervolgens nog aantrillen de vlootfilm! Deze is niet zoo uitgebreid als de legerfilm, maar daarom niet minder belangwekkend en levendig magnifieke tooneelen ter zee.'
De auteur eindigde zijn verslag met het oordeel van de uitgenodigde hoge militairen:

*'In de kringen van de zoo bij uitstek tot oordelen bevoegde publiek van hooggeplaatste officieren van leger en vloot werd met veel lof over de film gesproken.'*¹⁶⁸

De Telegraaf 13-01-1917

De Telegraaf deed verslag van de vertoning van de Leger en Vlootfilm in *Cinema de Munt*, in hun uitave van 13 januari 1917.

De première van de film werd volgens *de Telegraaf* in Amsterdam bijgewoond door de burgemeester, de commandant van de stelling van Amsterdam, generaal Ophorst, en *'tal van officieren van Leger en Vloot.'* De aandacht werd volgens *de Telegraaf* voor de volle twee uren die de film duurde, *'volledig geboeid.'* Het dagblad was uiterst lovend over de technische realisatie van de film:

'In technisch opzicht is onze leger en vlootfilm, men is geneigd te zeggen: natuurlijk onberispelijk, zonder enige feil, zeer helder, precies op tijd belicht. In dat opzicht is zij al vast de evenknie van het beste wat de Engelsche regeeringsfilm ons liet zien – en dat was voortreffelijk.'

Toch was *de Telegraaf* inhoudelijk ook enigszins kritisch, en vroeg de auteur zich af of de film ook echt ervoor zou zorgen dat het publiek meer om Nederlands Leger en Vloot zou geven:

'Zouden we nu meer om ons leger malen, na het zien van deze rolprenten? Zouden wij er eens wat meer belang in gaan stellen, het niet steeds aftakelen, bevitten, kleineeren?'

De krant vermoedde dat er onder de echte ingewijden in leger en vloot wel kritiek zou blijven bestaan, zij met de meeste kennis van zaken zouden wel door een *'filmprentje'* heen kijken.

'Maar voor ons, de men in the street, is deze film – een soort openbaring.'

Voor de *Telegraaf* kwam vooral het nationalistische aspect van de film naar voren:

'Welk een bonte verscheidenheid biedt het soldatenleven – en wat zijn onze jongens fiksche rappe kerels, niet sierlijk, neen, als de Engelschen, niet beer-op-sokkig als de Duitschers, maar vlug en stevig, lui met kuiten en biceps, die een duw kunnen velen!'

'Het Wilhelmus werd gespeeld – en nooit zijn wij met zooveel vuur en – wat ernst van onzen stoel opgerezzen. Ons traag bloed was in beweging gebracht. Ons Leger en onze

---

¹⁶⁸ "De Leger en Vlootfilm", *De Avondpost*, 10-01-1917, p.

Marine hadden wij eens van dichtbij gezien – en geconstateerd, dat beiden uit best, prima gehard materiaal bestaan. Geeft dien mannen alles wat zij noodig hebben – en laat dan maar opkomen wie trek heeft. Want misschien zal het toch niet altijd zijn wat de weer wat slappe ‘titel’ van de film luidt: ‚Nederland neutraal!’¹⁶⁹

De Nieuwe Amsterdammer 20-01-1917

Opinieblad *De Nieuwe Amsterdammer* beschreef de vertoning van de leger en vloot film als ‘een evenement.’ Het publiek zou de gymnastische oefeningen van de rekruten in de leger en vloot film met net zoveel aandacht bekijken alsof ze een ‘filmdrama’ zaten te kijken. Inhoudelijk plaatst de recensent een interessante opmerking. Het publiek zou namelijk naar een ‘*schouwspel* van *‘gewapende neutraliteit’* kijken, iets waar de recensent duidelijk zijn bedenkingen bij had:

‘Een schouwspel, waardoor iedere burger een kijkje kan krijgen op onze gewapende neutraliteit; een kijkje dat een gevoel van waardering en gerustheid opwekt, al mag men er natuurlijk niet te veel conclusie’s uit trekken, omdat het nog geen denkbeeld geeft van de hoeveelheid der weermiddelen en van hunne gevechtswaarde tegenover den vijand.....’

De Nieuwe Amsterdammer gaat ook in op het feit dat de regering voor het medium film heeft gekozen:

“..maar een evenement vooral, omdat hier officieel, vanwege de regeering en de militaire autoriteiten het populaire middel van de bioscoop is aangedurfd om de feiten tot het publiek te doen spreken. Meer nog dan wat men ziet, juicht men toe dat het, en dat het zoo vertoond wordt!

Dat de regering en legerleiding het hadden aangedurfd om zich voor de camera te wagen vond de *Nieuwe Amsterdammer* bijzonder, omdat er, zo schrijft de auteur, in het Verenigd Koninkrijk aversie bestond jegens het medium:

‘Men herinnert zich nog, dat kort geleden in Engeland het beneden de waardigheid der Ministers werd geoordeeld, dat deze zich lieten filmen in hunnen arbeid voor de publieke zaak. Welnu, men kan thans in Nederland zien, dat de Koningin er niet tegen heeft gehad, te paard, te midden van militaire oefeningen, of op de oorlogsschepen te worden gefilmd, - en hoe veerkrachtig is overal hare houding! Dat doch ook de Opperbevelhebber van Zee- en landmacht, noch de minister van Oorlog zich te hoog en te apart hebben gevonden, om voor ‘t draaitoestel te gaan staan, waardoor zij straks in de massa’s rookerige filmtheaters worden voor aller oogen worden gebracht; - en dat de legerleiding en de vlootleiding beide het hebben ondernomen om op deze amerikaansche wijze het volk de volkszaak van zijne defensie voor te leggen!’

De Nieuwe Amsterdammer spreekt de hoop uit dat de film een zeer breed publiek zal bereiken, ook het publiek dat normale bioscooprijzen niet zou kunnen betalen, en dat

---

¹⁶⁹ ‘Nederlandsche regeeringsfilm ‚Leger en Vloot’, *De Telegraaf*, 13-01-1917, p. 2.

de film ook in het buitenland zou worden vertoond. Beiden, zo schrijft het blad, zouden in de verwachting liggen.¹⁷⁰

De Surinamer 6-12-1917

De Surinamer schreef in een stuk dat is gedateerd op 5 december 1917 in de hoofdstad Paramaribo, dat het schip *ss Vulcanus* de week ervoor de Leger en Vlootfilm had gebracht. De film zou eerst voor Curaçao zijn aangevraagd, maar de minister zou hebben bepaald dat de film eerst in Suriname vertoond zou worden. De film zou in Suriname f. 1500,- moeten opbrengen.

De Surinamer schreef dat zij op uitnodiging van *kapitein Spook* aanwezig waren bij de proefvertoning van de film, in het *'Kinetheater Scheurlen.'* Het draaien zou geduurd hebben van zeven uur tot kwart voor twaalf 's avonds, met, zo schrijft de krant, een kwartier pauze.

Hierna schrijft de auteur kort over de doelstellingen van de film. Volgens de krant vroegen Nederlands leger en vloot niet alleen om belangstelling, maar ook om sympathie, waarvoor zij film een uitstekend medium achtten. De Leger en Vlootfilm werd door de auteur gezien als een film om reclame te maken voor de weermacht. De film zou volgens het artikel meer dan 4000 meter lang zijn. Dat de film iedereen met belangstelling voor Leger en Vloot zou kunnen bevredigen behoefde volgens de krant *'geen betoog.'*

De krant besluit haar recensie positief met *'Een zeer leerrijk film, dat wij onzen lezers kunnen aanbevelen.'*¹⁷¹ Op 9 december, na de officiële première van de film in de *Thalia bioscoop*, voegde de krant daar nog aan toe:

*'De film die het zien overwaard is, heeft ons bewezen dat het in dezen mobilisatie-tijd waarlijk geen soldaatje >spelen< is. Zware arbeid en vermoeienis wordt van het Nederlandsche volk geëischt, dat toch zijn opgeruimdheid niet verliest en met lust en ijver zijn plicht weet te doen als het Vaderland in gevaar is.'*¹⁷²

Bataviaasch Nieuwsblad 12-01-1918

Het Bataviaasch Nieuwsblad heeft haar recensie van de vertoning van de leger en vlootfilm in *de dierentuin* op 12 januari 1918 zeer creatief aangepakt. Zij kwam namelijk als enige met een recensie op rijm. Dit is echter niet de enige manier waarop zij zich van andere recensies onderscheidt. De tekst met de titel *'Ups en Downs'* is ook uiterst kritisch. Dit leidt in combinatie met de kunstig gerijmde zinnen tot een op zijn zachtst gezegd opmerkelijk geheel, dat desalniettemin wel een mogelijk beeld geeft van de kritiek die er in Nederlands-Indië over de film en mogelijk ook leger en vloot, bestond.

De auteur beklagde zich allereerst over de door hem beschreven medebezoekers van de voorstelling in de dierentuin:

'Raden van Indië en hoofden van parlementen, autoriteiten en lieden van centen, allen in avondtoilet, naar den aard, gedecolleteerd of met een zwaluwstaart.'

---

¹⁷⁰ "De leger en vlootfilm", *De Nieuwe Amsterdammer*, 20-01-1917, p.

¹⁷¹ "Ned. Leger en Vlootfilm.", *De Surinamer, nieuws en advertentieblad*, 06-12-1917, p.1.

¹⁷² "Ned. Leger en Vlootfilm.", *De Surinamer, nieuws en advertentieblad*, 09-12-1917, p. 2.

Ook inhoudelijk was de auteur niet over de film te spreken. Zo beschreef hij het portret van prins Hendrik als lijkende op een schoppenheer op een speelkaart, en vervolgde hij de beschrijving van de film met oneliners als: *'We zagen huzaren en mitrailleurs, voelden een pijnlijke scheut in onz' beurs.'*

Technisch bracht de film het er volgens de recensent al niet veel beter af:

'Je kijkt je naar dien film scheel, veel te lang en veel te veel. Gepakt wordt je geen oogeblik; 't is tam tot aan den laatste snik. De heele rolprent-lafenis lijkt eer een begrafenis.'

Over of de auteur de film nog eens een keer zou willen bezoeken liet hij dan ook geen enkele twijfel bestaan:

*'Maar als de baas me nog es voor een leger en vlootfilm moert, zeg ik: Merci, baas, ik ben al beroerd.'*¹⁷³

Het Volk, 13-01-1917

Socialistisch dagblad *Het Volk* schreef op 13 januari 1917 ook een uiterst kritische recensie over de Leger en Vlootfilm.

Het socialistische dagblad zag de Leger en Vlootfilm als een poging van de Nederlandse regering om niet achter te blijven bij andere landen die ook hun eigen oorlogsfilm hadden, zoals ook recensenten van andere kranten dit deden, maar voor *het Volk* was dit geen positief of neutraal gegeven:

'De Engelsche, Fransche en Italiaansche regeeringen hebben films laten maken van het oorlogsbedrijf, om de volkeren achter het front en der neutrale wereld een beeld te geven van wat er gewerkt en ontbeerd, gestreden en geleden wordt in de grootindustrie van den Dood. De Nederlandsche regeering wilde niet achterblijven.'

De film gaf volgens het dagblad bovendien slechts een zeer vluchtige kijk op de activiteiten van Leger en Vloot.

De auteur gaf vervolgens een beknopte samenvatting van de verschillende onderdelen die in de film te zien waren, en vroeg zich af wat de bedoeling van de vertoonde film zou zijn. Allereerst zag hij de film als propaganda voor leger en vloot, een kans voor de weermacht om zich van zijn goede kant te laten zien aan het publiek. In de tweede plaats zag hij een poging tot het aan het volk tonen waar hun *'zuurverdiende'* belastinggeld aan werd besteed.

Het Volk vond echter dat geen van deze beide vooropstellingen een positief effect zouden hebben. In tegenstelling, de auteur schreef juist te vermoeden dat de meeste bezoekers zich nu zouden gaan realiseren hoeveel geld er in de oorlog was gaan zitten, en gingen hopen dat Europa snel onder het *'juk van het militarisme'* vandaan zou komen. Verder vond de auteur dat er uit de film totaal niet viel op te maken of het leger wel gereed en goed voorbereid was, omdat de vertoonde beelden volgens hem streng geselecteerd waren op hun toonbaarheid. De schaduwzijde van het Nederlandse leger kwam volgens de auteur dan ook niet in beeld:

---

¹⁷³ "Ups en Downs, de Leger en Vlootfilm.", *Bataviaasch Nieuwsblad*, p. 6.

‘Maar men ziet niets van de ziel en lichaam uitputtende grenswacht, niet van de verveling en verwaarloozing in ellendige kwartieren, niets van de slecht ingerichte hospitalen, niets van de zorgen in de gezinnen der gemobiliseerden, niets van het geneger en gedonderjaag door verwalen officiertjes, niets van de geestelijke verdrukking, niets van de moreele schade aan duizenden individuen berokkend... En daarom geeft deze film slechts een halve waarheid, die erger is dan de leugen.’

De film boeide volgens de auteur echter wel door de natuurtaferelen ter land en zee, en *‘de bekoring die nu eenmaal uitgaat van het harmonisch en georganiseerd beweeg van groote menschen-groepen in een schoon decor.’*¹⁷⁴

3.2.3 Samenvatting

De recensies in de reguliere media (hiermee bedoelend de media die zich niet specifiek met film bezighielden zoals de eerder beschreven vakbladen), waren voor het grootste deel positief te noemen over de door hen beschouwde Nederlandse leger en vloot film. De recensies vertonen een aantal gemeenschappelijke elementen. Zo maken vrijwel alle recensenten in hun artikel melding van de opening met de *‘levende letters,’* die zij allen als creatief en boeiend beschrijven. Ook zijn bijna alle recensenten, op het *Bataviaasch Nieuwsblad* na, het eens over het hoge technische niveau van de film. De beelden zouden helder zijn, en goed gekaderd. Zelfs de inhoudelijk uiterst kritische recensent van socialistisch dagblad *het Volk* moest beamen dat de film in dit opzicht de kijker kon boeien.

Verder beschreven de recensenten de beelden als *afwisselend*, en leken zij ook eensgezind waar het aankwam op het trekken van veel publiek: dit werd door alle recensenten positief ingezien. Ook werd er het merendeel van de teksten vertrouwen uitgesproken over de indruk die de film zou gaan maken bij vertoning in het buitenland, niet in de laatste plaats door de aanwezigheid van het staatshoofd in de film, waar ook vrijwel alle artikelen positieve melding van maken.

Qua inhoudelijke beschouwing lijkt er meer diversiteit in de kritiek te bestaan, hoewel ook hier alleen het *Bataviaasch Nieuwsblad* en socialistisch dagblad *Het Volk* zich uitgesproken negatief uitlaten over de film. De recensenten lijken zich bewust van de doelstelling dat de film een positief beeld moet overbrengen van leger en vloot. Zij gebruiken hiervoor de benamingen *‘reclame,’* en *‘propaganda,’* en beoordelen de film ook positief op deze doelstelling. Het beoefenen van propaganda door de Nederlandse overheid door middel van de leger en vloot film wordt door het gros van de media niet per definitie als iets negatiefs gezien. Dagblad *Het Volk* meent als enige dat de duidelijke propaganda een averechts effect zal hebben: de kijker zal inzien hoeveel belastinggeld hij kwijt is aan de uitgebreid getoonde (volgens de krant opgeblazen) collectie materialen van leger en vloot.

Volgens alle recensenten behalve die van *Het Volk* en het *Bataviaasch Nieuwsblad*, kan de film er in slagen om de kijker positief te overtuigen. Nadruk wordt er gelegd op het feit de film sympathie opwekt voor de manschappen die erin zijn te zien, en de beelden met nationalistische elementen als typisch Hollands landschap en het koningshuis.

---

¹⁷⁴ “Holland Neutraal,” of “waar onze dubbeltjes blijven.’, *Het Volk*, 13-01-1917, p. 3.

Toch schrijft *de Telegraaf* dat degene ‘*met verstand van zaken*’ mogelijk wel door de rooskleurige voorstelling heen kan prikken.

Het doelbewust weglaten van de meer negatieve aspecten van de weermacht wordt alleen in negatieve zin opgemerkt door *Het Volk* (de film is hierdoor volgens de krant een leugen) en de *Haagsche Courant* (vraagt zich af of het veldhospitaal wellicht niet zonder reden is weggelaten.) Overige media lijken minder moeite met de rooskleurige voorstelling van zaken te hebben, die zou immers bijdragen aan een positief beeld over de Nederlandse krijgsmacht onder de bevolking, wat door de recensenten gezien werd als een goede zaak.

Ook zou de leger en vloot film volgens de recensenten een goed beeld van de Nederlandse leger en vloot overbrengen bij buitenlands publiek. Werden voor een binnenlands publiek sympathie en nationalisme gezien als een goed middel om leger en vloot in een goed daglicht te zetten, het buitenlandse publiek zou vooral onder de indruk moeten raken van de sportiviteit, kunde, en materialen van leger en vloot die in de film werden getoond, welke moesten demonstreren dat Nederland in staat was om de neutraliteit te verdedigen.

De leger- en vlootfilm worden in een aantal recensies duidelijk als aparte delen beschouwd, maar zij worden tevens als elkaars gelijken gezien in technisch en inhoudelijk opzicht.

3.2.3.1 Culturele mobilisatie

Ismee Tames vraagt zich in haar essay over het publieke debat tijdens de eerste wereldoorlog in Nederland af of er, net zoals in de omringende oorlogvoerende landen, in Nederland naar aanleiding van het uitbreken van de eerste wereldoorlog ook sprake was van een zogenaamde *culturele mobilisatie*.

Onderzoek naar *culturele mobilisatie*, richt zich volgens Tames op de mentale reactie van samenlevingen op oorlog, en hoe de bereidheid om die oorlog in te gaan tot stand komt. Volgens Tames wordt de staatsinvloed die hiervoor ten tijde van de eerste wereldoorlog nodig was, overschat. Zelfovertuiging zou naast propaganda namelijk een grote rol spelen tijdens de eerste wereldoorlog.¹⁷⁵

Volgens Tames was de dreiging van de schending van de Nederlandse neutraliteit dermate groot, dat er net als in actief oorlogsvoerende landen door verschillende opiniemakers pogingen werden ondernomen om een nationaliteitsgevoel uit te drukken dat het volk moest verenigen, zodat de Nederlanders, mocht onverhoeds de neutraliteit worden geschonden, als een verenigd volk achter hun land konden staan, en de eventuele vijand bestrijden. De Nederlandse regering bleef hierin volgens Tames echter op de achtergrond.¹⁷⁶

Volgens Tames waren er in Nederland een aantal specifieke omstandigheden voor deze culturele mobilisatie. Doordat er geen concreet oorlogsgevaar was in Nederland en er ook geen sterke ambities bestonden voor oorlogsdeelname, stonden er geen levens op het spel en werd er dus een mildere toon gehanteerd waarbij over het algemeen bereidheid tot landsverdediging voldoende was.

---

¹⁷⁵ Ismee TAMES, *op. cit.*, p. 20.

¹⁷⁶ Ismee TAMES, *op. cit.*, p. 20.

Ook was het volgens Tames voor de Nederlandse overheid niet nodig om grote druk op de bevolking uit te oefenen via *propaganda* of een speciaal ministerie van informatie (zoals in Groot Brittannië en in Duitsland wel het geval was), omdat zij in tegenstelling tot de bevolking in oorlogsvoerende landen niet fysiek en moreel uitgeput raakten naarmate de oorlog vorderde.

Voor de Nederlandse publicisten, concludeert Tames, leidde de eerste wereldoorlog tot een zelfmobilisatie. Allerlei opiniemakers riepen de natie op tot het uitdrukken van nationale idealen en belangen. In dit opzicht ziet zij veel overeenkomst met de culturele mobilisaties van omringende landen. Het zou volgens Tames interessant zijn om ook na te gaan in hoeverre allerlei populaire cultuuruitingen uitdrukking gaven aan de neutrale identiteit.¹⁷⁷

3.2.3.2 Leger en vloot film recensies en culturele mobilisatie

Recensenten van de voor deze scriptie onderzochte kranten en tijdschriften lijken aan deze Nederlandse *culturele mobilisatie* mee te doen.

Zij maken veelvuldig gebruik van een nationalistische vocabulaire wanneer zij de film beschouwen. Zij doen dit zowel om de inhoud van de film te beschrijven, als om hun mening hierover te ventileren. Een van de meest duidelijke voorbeelden van een nationalistische motivatie om de film mee aan te prijzen is te vinden in de (overigens als pro geallieerde bekendstaande) krant *De Telegraaf*:

‘Het Wilhelmus werd gespeeld, - en nooit zijn wij met zooveel vuur en – wat ernst van onzen stoel opgerezen. Ons traag bloed was in beweging gebracht. Ons leger en onze marine hadden we eens van dichtbij gezien, - en geconstateerd, dat beiden uit best, prima gehard materiaal bestaan. Geeft dien mannen alles wat zij nodig hebben – en laat dan maar opkomen wie trek heeft. Want misschien zal het toch niet altijd zijn wat de weer wat slappe ,titel’ van de film luidt: Nederland Neutraal!’¹⁷⁸

Ook de verdediging van de neutraliteit wordt door kranten en opiniebladen beschreven:

Te veel wordt, zo lezen wij in het ,voorwoord’ van het officieele program, vaak het oog gevestigd op datgene, wat buiten onze landsgrenzen geschiedt, te breed worden dikwijls de eigen onvolkomenheden uitgemeten; vandaar dat het er op aankomt, het zelfvertrouwen van het Nederlandsche volk te verhoogen. Daarbij moet tegenover het buitenland de indruk worden gevestigd, dat ons volk er met allen ernst naar streeft, zijn weerkracht zoo hoog mogelijk op te voeren, teneinde zijn onzijdigheid te handhaven en zijn zelfstandig voortbestaan te verzekeren.’¹⁷⁹

Het Vaderland:

‘ Technisch gezien staan beide films even hoog en de firma wist daaraan een bijzonder cachet te geven en bij elke militaire inspanning den eigenaardigen indruk te wekken, dat Holland hartelijk hoopt zijn wapenen nooit te behoeven gebruiken. Maar aan den anderen kant moet het ook in den vreemde een allergunstigste indruk van eenheid en kracht geven,

---

¹⁷⁷ *Idem*, p. 269.

¹⁷⁸ “Nederlandsche regeeringsfilm ,Leger en Vloot”, *De Telegraaf*, 10-01-1917, p. 2.

¹⁷⁹ “Nederlandsche Leger – en Vloot film”, *De Haagsche Courant*, 11-01-1917, p.

waar H.M. zelf te midden harer troepen verschijnt en de Prins het Roode Kruis-werk van zoo nabij bestudeert.¹⁸⁰

De Bioscoopcourant:

*'..en men wist bij elke Militaire inspanning den eigenaardige indruk te wekken, dat Holland hartelijk hoopt, zijn wapenen nooit te moeten gebruiken. Maar aan den anderen kant moet het ook in den vreemde een allergunstigsten indruk van eenheid en kracht geven, waar H.M de Koningin zelf ter midden harer troepen verschijnt en de Prins het Roode Kruis werk van zoo nabij bestuurt.'*¹⁸¹

3.2.3.3 Recensie *Bataviaasch Nieuwsblad* als uitzondering

Opvallend tussen de Nederlandse recensies, is de uiterst kritische en rijmende tekst die te lezen is in *het Bataviaasch Nieuwsblad*, een jaar na de verschijning van de film in Nederland, ten tijde van de eerste vertoning van de film in de voormalige kolonie Nederlands Indië. De auteur van het *Bataviaasch Nieuwsblad* spreekt zelfs ronduit zijn ergernis uit over de film. Zijn klachten betroffen vooral de volgens hem 'aanstellerij' van kledingvoorschriften, avond toilet, en 'fancy fair' prijzen voor een 'normale filmgeschiedenis.'

Van Indonesische zijde kwam kritiek op de leger en vloot film, zo schrijft ook Bert Hogenkamp, omdat de koloniale militairen in Indonesië niet in de film werden genoemd.¹⁸² In een ingezonden brief in de Nieuwe Rotterdamse Courant schrijft 'een Indisch Officier:'

'Duizenden jonge mannen strijden in Indië, bereid hunne levens te geven voor de eer en rijkdom van hun land. Zaagt ge weleens een detachement soldaten, kolonialen, terugkeren uit Indië? Niet een of hij gaf een groot deel van zijn geest en zijne gezondheid aan Holland's Indië. Legerfilm- ons Indische leger genegeerd! Indisch leger – Zoo Waardeert Holland.'
183

3.2.4 Kritiek op de leger en vloot film van socialistische zijde

Ook aan socialistische zijde waren er kritische geluiden te horen. Het militaristische karakter van de film werd door de socialisten afgewezen¹⁸⁴. bovendien vonden zij het geld dat aan leger en vloot werd besteed belastingverspilling. In Amsterdam en Leeuwarden werd bericht over protest van de SDAP (sociaal democratische arbeiders partij) en antimilitaristen.

---

¹⁸⁰ "Nederl. Regeeringsfilm Leger en Vloot", *Het Vaderland*, 10-01-1917, p.

¹⁸¹ "De Regeeringsfilm ,Holland Neutraal", *De Bioscoopcourant*, 12-01-1917, p. 4.

¹⁸² Bert Hogenkamp, *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940*, Amsterdam, van Genneep, p. 11.

¹⁸³ EEN INDISCH OFFICIER, "Legerfilm", *Nieuwe Rotterdamse Courant*, 15-01-1917, p. 9

¹⁸⁴ Bert Hogenkamp, *De Nederlandse documentairefilm 1920-1940*, Amsterdam, van Genneep, p. 11.

3.2.4.1 Kritiek in Leeuwarden na bezoek van de film door schoolkinderen

Zo schreven de Kinematograaf en de Leeuwarder courant op 9 maart 1917 dat er in Leeuwarden door ene heer Zandstra namens de *sociaal-democraten* afkeuring werd uitgesproken tijdens de gemeenteraadszitting, omdat kinderen tijdens schooluren de Leger en Vlootfilm hadden bezocht zonder dat hun ouders hiervan op de hoogte waren. Hij wees erop dat '*films als deze*' kinderen ernstig konden beschadigen. Het weerwoord van de wethouder hierop was enigszins hard: indien de sociaal democraten aanstoot aan de film namen, zouden ze volgens hem bijvoorbeeld op het gebied van geschiedenis ook voortdurend in de moeilijkheden komen waar het hun kinderen betrof, en was voor hem de enige oplossing dat deze ouders zelf maat een school zouden moeten oprichten. Hiermee werd het artikel besloten.¹⁸⁵

3.2.4.2 Demonstratie tegen de leger en vloot film door antimilitaristen in Amsterdam

In Amsterdam werd er door antimilitaristen onder politiebegeleiding een demonstratie tegen de in cinema *de Munt* vertoonde regeringsfilm gehouden. '*Zij floten schrill*,' bericht het filmtijdschrift de Kinematograaf, en scandeerden volgens het persbericht '*Weg met de regeringsfilm, weg met de moordenaarsfilm!*' Volgens het tijdschrift klonken deze geluiden '*tegen de arme film*' bij alle bioscopen waar deze werd vertoond, hoewel hier in andere berichten over de vertoning van de Leger en Vlootfilm verder geen melding over lijkt te worden gemaakt.

In Amsterdam kwam de oproer volgens de auteur tot een goed einde door begeleiding van de lokale politie, en werden de actievoerders begeleid naar het Haarlemmer-poort kwartier, waar volgens hem '*de ziel van hun beweging*' huisde. Het artikel wordt op poëtische wijze beëindigd: '*Ten slotte nog een liedje tot besluit, En de ,Anti-Regeeringsfilm" was uit.*'¹⁸⁶

3.2.4.3 Geen kans om tijdens vertoning van de film te demonstreren in Enschede

In socialistisch democratisch weekblad '*De Tribune*' stond op 6 februari 1917 het volgende bericht te lezen:

*"De propagandafilm voor ,ons" leger en vloot zal hier Vrijdag 9 februari in de Alhambra-Bioscoop vertoond worden. De afdeling Enschede en omstreken heeft voor hare leden 300 der beste plaatsen gereserveerd. We vermelden dit slechts, om de rev. Socialistische arbeiders er op te wijzen, of er geen kans bestaat tegenover deze op en top militaristen, ons anti-militarisme te demonstreeren, door bijvoorbeeld de vertooning in grooten getale te gaan bezoeken en daar van onzen kant tegen het militarisme doen blijk geven."*¹⁸⁷

---

¹⁸⁵ "Leeuwarden", *De Kinematograaf*, 09-04-1917, p. 2807.

¹⁸⁶ "Dinsdagavond", *De Kinematograaf*, 19 jan. 1917, p. 2720.

¹⁸⁷ "Enschede", *De tribune, socialistisch democratisch weekblad*, 06-02-1917, p. 4.

3.2.5 Socialisme en pacifisme

Van de kant van de socialistische media bestond er dus kritiek op de leger en vloot film. Zij zou *militaristisch* zijn. De Nederlandse mobilisatie van leger en vloot was een punt van discussie binnen de *Sociaal Democratische Arbeiders Partij*.¹⁸⁸

De SDAP werd in 1894 opgericht en was onderdeel van de *socialistische zuil* waartoe ook dagblad *het Volk* behoorde. De SDAP stond een socialistische maatschappij voor ogen, waarin de arbeidersklasse meer rechten, en betere voorzieningen zou krijgen. In 1917 werd in Nederland onder invloed van de SDAP bijvoorbeeld het algemeen mannen kiesrecht ingevoerd. Tevens zorgde de partij voor de invoering van een staatspensioen, en werd er gestreefd naar de verbetering van arbeidsomstandigheden voor arbeiders. Voorman van de SDAP was de Fries *Pieter Jelles Troelstra*. In 1918 zou hij in Nederland de Revolutie uitroepen, welke zou uitdraaien op een mislukking.¹⁸⁹

Volgens Ismee Tames was propaganda voor actieve oorlogsdeelname vrijwel afwezig in de Nederlandse media. Zij leek dan ook geen concrete dreiging voor de Nederlandse overheid te vormen.¹⁹⁰

De Nederlandse regering had, zo schrijft Paul Moeyens, echter wel vrees voor pacifistische bewegingen, omdat zij bang waren dat deze bewegingen de militaire onderbouwing van de neutraliteit op losse schroeven zouden kunnen zetten. De grootste pacifistische beweging in Nederland was de *Anti oorlogsraad*, die op 8 oktober 1914 in Den Haag werd opgericht. Deze stichting stelde zich tot doel om alle pacifistische bewegingen te verenigen, om zo gezamenlijk op te kunnen komen tegen het *oorlogsgevaar*. Midden 1915 waren hierbij volgens Moeyens zo'n 1125 verenigingen aangesloten. Het liberale pacifisme greep terug op de idealen van de twee Haagse vredesconventies van 1899 en 1907, en wilde onderlinge samenwerking, wapenbeheersing en een internationale rechtsorde met het hof van arbitrage in het Vredespaleis bewerkstelligen.¹⁹¹

Aan de linkerkant van de *SDAP* bestonden er aldus Paul Moeyens echter meer radicale pacifistische ideeën. Zij sloten, zo schrijft Moeyens, een klassenoorlog niet uit, omdat zij de strijd tegen de oorlog zagen als een strijd tegen het kapitalisme. Het kapitalisme was volgens hen de oorzaak van de eerste wereldoorlog.¹⁹²

---

¹⁸⁸ Bas van Dongen, *Revolutie of integratie: de Sociaal Democratische Arbeiders Partij in Nederland (SDAP) tijdens de Eerste wereldoorlog*, Amsterdam, Stichting Beheer IISG, 1992, p. 29.

¹⁸⁹ Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden, *Parlement & Politiek, Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP)* (online), 2014, http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxu8/sociaal_democratische_arbeiderspartij, (28-06-2014).

¹⁹⁰ Ismee TAMES, *op. cit.*, p. 20.

¹⁹¹ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 293, 294.

¹⁹² *Idem*, p. 294.

3.2.5.1 Dienstweigeringmanifest

Het dienstweigeringmanifest werd in 1915 door leden van de *Bond voor Christen Socialisten* en verscheidene andere antimilitaristische groepen opgesteld te Utrecht. De eerste oplage verscheen in september van datzelfde jaar.¹⁹³ De inhoud van het manifest betrof:

'Waarde medeburgers! Wij allen, wier namen staan onder deze verklaring, richten ons tot het Nederlandsche volk om te getuigen tegen den geest van oorlog en militarisme die al meer en meer daarover vaardig wordt. Wij verklaren hier openlijk, dat wij ons met onze gansche ziel keeren tegen alles wat tot het militarisme behoort, ook in den vorm van een dusgenaamd volksleger.

Voorzovelen wij ooit tot gewapende landsverdediging verplicht gerekend zouden worden, hopen wij de kracht te bezitten om alle persoonlijke, rechtstreekse deelname te weigeren, de kracht om liever gevangenisstraf te ondergaan, ja zelfs gefusileerd te worden, dan ontrouw te plegen aan ons geweten, onze overtuiging of wat wij de hoogste wetten van algemeene menselijkheid achten. Voorzovelen wij – hetzij mannen, hetzij vrouwen – om onderscheidene redenen nimmer in de termen van militieplicht zouden vallen, schenken wij toch door deze onderteekening onzen zedelijken steun aan hen, die op bovengenoemden grond elke persoonlijke geweldsdaad in dienst van het militarisme weigeren, terwijl wij zouden wenschen, ten volle in hunne aansprakelijkheid te mogen en te kunnen deelen. Immers wij beschouwen dienstweigering als een der middelen welke samenwerking het militarisme zal vernietigen, waarbij de persoonlijke dienstweigering groote, zedelijke waarde heeft, mede om tot massale dienstweigering te geraken.¹⁹⁴'

De Nederlandse regering vreesde volgens Paul Moeyens dat het manifest zou leiden tot dienstweigerende jongeren en sympathieën tegen het leger, iets wat zij tijdens de oorlogsjaren niet bepaald konden gebruiken.¹⁹⁵ Om deze reden werden er al snel maatregelen genomen, en werden er door justitie onderzoeken ingesteld naar de ondertekenaars, en in het bijzonder naar degenen die als leiders van de beweging werden gezien.¹⁹⁶ Niet alleen werd er tot strafrechtelijke vervolging overgegaan, op 11 oktober 1916 werd bijvoorbeeld een 25 jarige typograaf door de rechtbank in Leeuwarden veroordeeld tot twee maanden gevangenisstraf wegens het verspreiden van het manifest onder potentieel dienstplichtige militairen,¹⁹⁷

ook werden er vanuit de overheid een aantal preventieve maatregelen genomen die ervoor moesten zorgen dat men wel twee keer zou nadenken voor hij of zij het manifest zou ondertekenen. Zo werd er volgens Paul Moeyens bij ambtenaren die het manifest zouden ondertekenen gedreigd met ontslag

Naast de vele berichten over veroordelingen van verspreiders van het manifest en dienstweigeraars werd er in diverse kranten, maar ook in de tweede kamer, de vraag gesteld of de vervolging van de betrokkenen nu wel zo'n verstandige stap was, aangezien er toch ook zoiets moest bestaan als politieke vrijheid.

---

¹⁹³ *Idem*, p. 299.

¹⁹⁴ ENKA, *'De Daad'*, Drachten, J. Laverman, 1915, p. 1.

¹⁹⁵ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 300-301.

¹⁹⁶ 'Een onderzoek.', *Leeuwarder Courant*, 16-10-1915, p. 2.

¹⁹⁷ 'Opruiming tot desertie en dienstweigering.', *Leeuwarder Courant*, 12-10-1916, p. 8.

Het strenge beleid van vervolging had volgens Paul Moeyens dan ook een averechts effect: met elke nieuwe oplage nam het aantal ondertekenaars van het dienstweigeringmanifest toe, hoewel er onder druk van de regering wel een aantal ondertekeningen werden ingetrokken.¹⁹⁸

Het Volk schrijft op 7 november 1916 dat er op dat moment vierendertig gevallen van dienstweigering zouden zijn voorgekomen. Hiervan waren er vijftien ondertekenaars van het dienstweigeraarmanifest, en twintig personen die geen gehoor aan hun oproep hadden gegeven, maar nog niet waren gearresteerd. De dienstweigeraars zouden tijdens de tijd dat ze gevangen zaten lichamelijk en geestelijk worden gebroken, en veel weigeraars zouden onder de druk bezwijken waarna ze vaak toch in dienst traden, ondanks hun bezwaren.

In *de Nieuwe Amsterdammer* zou volgens *Het Volk* een klacht zijn opgenomen over de hardheid waarmee dienstweigeraars in Assen werden behandeld:

„aan eenige hunner werd de brits ontnomen; verscheidenen werden gedurende vele weken niet een keer ,gelucht.“ Een andere dienstweigeraar zou drie weken in een cel hebben gezeten zonder stoel of tafel. De krant merkte op dat als de geruchten waar zouden zijn, zij een nieuw schandaal constateerden:

*‘waaraan ten spoedigste een einde gemaakt behoorde te worden.’*¹⁹⁹

Dienstweigeraars werden in kazernes ondergebracht. Wegens ruimtegebrek werd hiervoor door de nieuwe minister van oorlog zelfs een speciale accommodatie aangewezen: Fort Spijkerboor van de stelling Amsterdam, dit zou de rest van de oorlog dienst doen als opvangkamp voor de dienstweigeraars.²⁰⁰

3.2.5.2 Conclusie

Van Socialistische zijde was er kritiek op de leger en vloot film, die vanuit een antimilitaristisch oogpunt valt te verklaren. Het dienstweigeringmanifest laat zien dat er aan meer radicale socialistische zijde actie werd ondernomen om de mobilisatie van het Nederlandse leger tegen te werken. Tegen de leger en vloot film werd door socialisten en antimilitaristen actief geprotesteerd, hiervan getuigen de in dit hoofdstuk besproken berichten in *De Tribune* en *De Bioscoopcourant*.

---

¹⁹⁸ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 301.

¹⁹⁹ “De behandeling der dienstweigeraars”, *Het Volk*, 07-11-1916, p. 6.

²⁰⁰ Paul MOEYES, *op. cit.*, p. 299-301.

3.3 Artikelen van Kapitein E.H Van den Akker in *De Nieuwe Amsterdammer*.

Kapitein van den Akker schrijft naar aanleiding van de leger en vloot film twee artikelen in de *Nieuwe Amsterdammer*, In het eerste artikel van 10 februari 1917, gaat hij in op motieven en de inspiratie voor het maken van de film, het tweede artikel, daterend van 27 februari 1917, is van een meer anekdotische aard en behandelt het maken van een film in het algemeen, en een incident met een leeuw dat tijdens de opnames plaats zou hebben gevonden. De kapitein had, samen met de cameraploeg, de opdracht gekregen om een echte leeuw te zoeken die gefilmd kon worden:

‘Het doel van die opname was de bekende reclameplaat van de sympathieke vereeniging . Ons Leger’ te verlevigenden. De plaat stelt voor een fier opgerichten leeuw, waarboven onze driekleur wappert, terwijl op den achtergrond troepen voorbijtrekken. Nu was de heele puzzle om een levenden leeuw, zonder kooi, te filmen in den aangegeven stand. Maar hoe kom ik aan een leeuw?’

Helaas, zo schreef de kapitein, waren de opnamen niet van genoeg kwaliteit om ook daadwerkelijk in de film te zijn verwerkt, maar kon er slechts een afdruk van worden weergegeven, die als illustratie bij het artikel was geplaatst (fig. 7).

Uit het artikel blijkt echter vooral hoe betrokken de kapitein zich voelde bij de film, en hoe hij nauw hij ook letterlijk betrokken was bij opnamen:

‘Per auto werd Pascha begeleid door gemeentepolitie, naar ’t sportterrein Woudensteijn, waar de voorstelling zou plaatsvinden, vervoerd en daar voor een ijzeren kooi gezet om binnengelaten te worden. In tegenstelling met onze afspraak was de kooi van boven open, en daar ik de risico niet wilde lopen, dat Pascha zou ontsnappen en onheilen zou aanrichten onder de Rotterdamsche bevolking, plaatste ik rechts en links van de kooi een man met geladen karabijn. Dat ging de dierentemmer-junior toch aan zijn hart; in een stortvloed van fransche ontboezemingen , waaruit liefde voor zijn leeuw sprak, werd me beduid, dat, als ik den leeuw liet neerschieten, de kosten daarvan op mijn rekening kwamen. Daar stonden we in de kou, op ’t punt om te slagen, en nu dreigde alles te mislukken.’²⁰¹

In zijn eerste artikel verklaart de kapitein dat de vertoning van de Engelse regeringsfilm, in juni en juli 1916 in Nederland, de aanleiding was geweest voor de Nederlandse legerleiding om ook zelf het medium film in te gaan zetten om zo de bevolking te informeren over Leger en Vloot. De kapitein benadrukt echter dat de *‘weerkracht van een volk’* niet alleen zou schuilen in materiële zaken, ook de *morele factoren* zouden volgens hem ook een belangrijke rol spelen:

‘Een volk dat vertrouwen heeft in zijn eigen kracht, een leger, dat voelt dat de natie het steunt en vertrouwt, gaat niet onder; een overmacht kan het gevoelige verliezen toebrengen, zeker, doch vernietigen, neen, dat is uitgesloten.’^{202’}

---

²⁰¹ E.H VAN DEN AKKER, “De leger- en Vlootfilm”, *Nieuwe Amsterdammer*, 24-02-1917, p. 9.

²⁰² E.H. VAN DEN AKKER, “De Leger- en Vlootfilm”, *Nieuwe Amsterdammer*, 10-02-1917, p. 9.

De kapitein vond het te wijten aan de geringe bekendheid van de activiteiten van leger en vloot, dat de bevolking er niet bepaald warm voor liep. De gemiddelde Nederlander kende het leger, zo schrijft hij, vooral van de belasting die hij ervoor moest betalen, en de vele klachten en 'grieven' van dienstplichtigen die de media en tweede kamer bezighielden. Positief nieuws over de weermacht ontbrak volgens de kapitein, waardoor de Nederlander een negatief beeld had gekregen van zijn leger en vloot.

Het uitbreken van de eerste wereldoorlog zou hier wel enigszins verandering in hebben gebracht, nu voelde de burger een noodzaak om weerbaar te zijn, om zijn land te kunnen verdedigen.

De kapitein vervolgt zijn artikel met het beschrijven van de aard van de 'Hollander,' die volgens hem sinds de zeventiende (gouden) eeuw niet zoveel zou zijn veranderd.

Wanneer de dreiging concreet zou worden, zou de *Hollander* bereid zijn om veel geld en mannen te leveren, om zijn geliefde land te kunnen verdedigen.

Om de ernst van de regering te tonen waar het aankwam op de onzijdigheid te handhaven 'en ons zelfstandig volksbestaan te verzekeren,' kon er volgens de kapitein geen beter middel worden aangewend dan de film en bioscoop 'die een levend beeld geeft van wat leger en vloot vermogen.' Hierdoor zou een breed publiek bereikt kunnen worden, en zouden er voor het brede publiek beelden te zien zijn van aspecten van Leger en Vloot, die normaal achter gesloten deuren plaatsvonden.

3.3.1 Karikatuur van de leger en vloot film in de *Nieuwe Amsterdammer*

Opvallend is, zo merkt een auteur van tijdschrift *De Revue der Sporten* op in zijn latere kritiek op het stuk van de kapitein, dat in dezelfde uitgave waarin kapitein van den Akker zijn eerste, lovende, artikel over de leger en vlootfilm schrijft waarin hij het medium vooral prijst om het heldere inzicht dat zij de bevolking kan verschaffen als ware het een venster op de werkelijkheid, ook een spotprent staat afgedrukt van illustrator Felix Hess, getiteld 'Hoe men in vredetijd een legerfilm kan maken.' (fig. 9) Hier worden in vier illustraties juist de 'special effects' van de leger en vloot film op de hak genomen. De (vermoedelijk afgebeelde) minister van oorlog zou volgens de karikaturen zijn toevlucht hebben genomen tot een schaduwspel, en van sigaren en luciferdoosjes aan draadjes vliegtuigen en luchtmacht voorstellingen hebben geknutseld, van uitgeblazen rook en luciferdoosjes een landschap met rokende schoorstenen. 'Nederlands zwaar geschut' zou worden gevormd door de schaduw van een stapel opgerolde akten, wagens op heuvelachtig terrein werden gemaakt door een klein autootje op het kale hoofd van de minister te plaatsen.

Van goed gastheerschap kon de *Groene Amsterdammer* dus niet bepaald spreken, zo merkt de auteur van de *Revue der Sporten* op over de simultane uitgave van de twee uitersten van het leger en vlootfilm-kritische spectrum in het blad.²⁰³

De spotprent versus de tekst van kapitein van den Akker lijkt aan te kunnen geven dat er naar de eerste propagandafilm van Nederlandse bodem al kritisch werd gekeken.

Misschien nog wel interessanter aan dit voorbeeld is de kritiek die specifiek tegen het medium film is gericht, in recensies, ook van *De Nieuwe Amsterdammer*, werd de keuze van de regering voor het medium film juist geprezen.

---

²⁰³ Leo LAUER, 'Nog eens: De militair-sportieve bibber-kieken!' *De revue der Sporten*, 26, (1917), p. 8.

Klaarblijkelijk was de illustrator zich er van bewust dat er met bewegend beeld illusies konden worden gewekt die in schril contrast stonden met het venster op de werkelijkheid of het simpelweg 'toegankelijk maken van normaal onbereikbare locaties en activiteiten' dat kapitein van den Akker in zijn artikel schetst. De illusie die de karikatuur weergeeft is een optische: door met verhoudingen, licht en selectie te spelen worden de zaken in de film anders voorgesteld dan ze daadwerkelijk zijn. Hier speelt specifiek mediumgerelateerde manipulatie een rol, en wordt ook de directe rol van de Nederlandse overheid (in de vorm van minister Bosboom) hierin aan de kaak gesteld.

Het mooier voorstellen van de werkelijkheid in de film is een kritiek die ook centraal komt te staan in een woordenwisseling over de film tussen de Haagsche Post en kapitein van den Akker, welke uiteen wordt gezet in het sporttijdschrift *De Revue der Sporten*.

3.3.2 Discussie over de juistheid van sportscènes in de leger en vloot film

Eind februari 1917 ontstaat er in de Nederlandse sportpers discussie over de juistheid van bepaalde beelden in de leger en vloot film. Zo zouden er voor de opnamen van sportoefeningen geen rekruten zijn gefilmd zoals in de film werd beweerd, maar cursisten van een sport en spelbegeleiders opleiding. Werd het publiek hier over voor de gek gehouden?

3.3.2.1 Beschuldigingen in de Haagsche Post

In opinieblad de *Haagsche Post* staat op 10 februari 1917 een artikel te lezen over de leger en vloot film op de sportpagina van het blad, waarin zij op meerdere fronten wordt beschuldigd van het vervalsen van beelden.

De sportauteur van het dagblad schrijft dat het misschien niet zijn positie is om de film in haar geheel te beoordelen, maar van het sportdeel van de film laat hij weinig heel:

'Maar.... men heeft op deze film eveneens de sport van ons leger gedemonstreerd, en ziedaar een terrein waar wij den staat van beleg kunnen afkondigen, wanneer er gesmokkeld wordt. En wij roepen ,werda"! Werda tegen degenen, die ons dit lifflaffe met zooveel bravour hebben durven opdischen.'

De eerste klacht, zo gaat de auteur verder, betrof het feit dat er geen 4000 man zwemmend in beeld werden gebracht, zoals in de tussentitel wel werd verteld (fig 8.1), maar dat de manschappen slechts *pootjebadend* te zien waren op de beelden die in de film werden vertoond (fig. 8.2, 8.3):

"Wij gaan zwemmen..... 4000 man tegelijk"! Aldus luidt een opschrift. En blijkt men in het Nederlandsche leger onder zwemmen te verstaan? Pootje baden lezer, pootje baden, zoals de stadskindjes, op gevaar van buikpijn, aan ons zomerstrand doen. Van een soldaat-deelnemer aan het voet-bad vernamen wij nog, dat de film-operateur bij dit water-ballet den manschappen het consigne had gegeven: vooral flink spatten!"

Hiernaast beschuldigt de auteur de film ervan dat zij geen soldaten, maar cursisten van een sport en spelcursus in beeld zou hebben gebracht voor sportscènes:

‘Recrutenopleiding.... Sport’! Aldus luidt een ander opschrift. En wat krijgt men te zien? Een der spelleaderscursussen, gedurende den laatsten zomer op Houtrust in Den Haag georganiseerd door het bureau O.O., spelleaderscursussen, waarbij geen enkel recruit aanwezig was. Is het geen schande, dat in een Nederlandsche Regeringsfilm op deze wijze gegoochel wordt? Is het niet bijzonder merkwaardig dat zulk een klucht vertoond is aan H.M de Koningin, onzen Prins, den opperbevelhebber, aan negen ministers? En is het niet het merkwaardigste van alles, dat van de vertegenwoordigers van het bureau O.O., die – militaire autoriteiten als zij zijn – toch de oeropvoeding van het tril-beeld bijwoonden, niet het minste woord van protest is gehoord over zulk een..... vergissing?’²⁰⁴

3.3.2.2 Revue der Sporten uit kritiek op de artikelen van kapitein E.H van den Akker

In het sporttijdschrift *de Revue der Sporten* kreeg kapitein van den Akker er vooral zelf van langs. De auteur van een samenvattend artikel dat de door sportjournalisten geconstateerde onjuistheden in film en discussie hierover aan de kaak stelde, vroeg zich af of de kapitein wellicht last had gekregen van sterallures, getuigende zijn plotselinge kennis over het maken van films die hij tentoonspreidde in zijn eerder besproken artikelen in *de Nieuwe Amsterdammer*.

‘Het doel van deze uiting was gemakkelijk genoeg te ontdekken, ook zonder microscoop! Want geleek deze uiting niet eenigermate op een ietwat arrogante oratio pro domo? Beduide de publicatie van deze grief niet de coquette vermurwing van de publieke opinie? Welke vermurwing ten deele geslaagd, anderdeels jammerlijk mislukt is! Want..... natuurlijk vond een deel der pers de Nederlandsche regeering een waardig concurrente van Asta Nielsen, terwijl eveneens meerdere edelknappen der journalistiek het Spaansche rietje zwaaiden.’²⁰⁵

3.3.2.3 Open brief van kapitein E.H van den Akker in de Avondpost

De reactie op deze kritiek in de Haagsche post, verscheen in een open brief van kapitein E.H van den Akker, in dagblad *de Avondpost* van 25 februari 1917:

‘Is het waar? Vraagt ,de Avondpost’ in zijn avondnummer van 13 Februari jl. en haalt daarbij aan uw critiek over de Leger- en Vlootfilm in de Haagsche Post’ van 10 Februari. Neen, duizendmaal neen, het is..... gelogen! Neen, het is niet waar dat het beeld in de film, getiteld: ,Recrutenopleiding.....Sport’ in werkelijkheid werd voorgesteld door een spelleaderscursus, in tegendeel, die kranige jongens waren recruten, die toen nog geen 2 ½ maand in dienst waren. Gaat het vragen, niet aan dien recruit die zoo flink moest spatten in ’t water, neen, vraag het aan de honderden recruten zelf. Het was de derde

---

²⁰⁴ “De leger en vloot film gezien?”, *De Haagsche Post*, 10-02-1917, p. 157.

²⁰⁵ Leo LAUER, ‘Nog eens: De militair-sportieve bibber-kieken!’ *De revue der Sporten*, 26, (1917), p. 8.

depotcompagnie van de brigade grenadiers en jagers, onder den toenmaligen luitenant Van Andel.'

Ook op de beschuldiging dat er slechts pootje badende militairen te zien waren in de film terwijl er werd aangekondigd dat ze zouden zwemmen, had kapitein van den Akker een antwoord:

'Dat op de film hoofdzakelijk "pootjesbaders" voorkomen is onze schuld: waren we met ons filmmapparaat in zee gaan staan dan hadden we honderden en honderden zwemmers kunnen filmen, doch helaas het was daar te diep.'

De kapitein schuwde in zijn open brief geen sterke woorden, om zijn ongenoegen over de onwaarheden te beschrijven, waaruit wederom een nauwe persoonlijke betrokkenheid bij de film zou kunnen blijken:

'Is het geen schande, dat in een Nederlandsch blad dergelijke valsche beschuldigingen worden geuit? Is het niet bijzonder merkwaardig, dat een te goeder naam en faam bekendstaand sportredacteur tracht een blaam te werpen op het legerbestuur, zonder eenig onderzoek en in weinig heusche bewoordingen? En is het niet het merkwaardigste van alles dat de Nederlander overal en waar ook afbreekt en in valsch daglicht zet wat zijn eigen landgenoten verrichten. Men kan 's menschen doen of laten in drie categorieën splitsen: nl opbouwen, bewust of onbewust nietsdoen en sloopp..e..n Ik laat aan u zelf over om te beoordelen in welke categorie thuis hoort uw kritiek hierboven bedoeld.'²⁰⁶

3.3.2.4 Reactie op de open brief in de Revue der Sporten

De *Revue der Sporten* schrijft naar aanleiding van de brief van van den Akker op 3 maart 1917:

'Wat bleek er dan niet waar? Wat bleek er dan gelogen? Slechts de bewering, dat aan de gefilmde sportoefening op Houtrust geen recruten hadden deelgenomen, doch deelnemers van een spelleaders-cursus. De rest van het betoog der bladen bleef ongerept. Kapitein van den Akker weerlegde de vergissing –waaraan zich, buiten de Haagsche Post ook de Nieuwe Groene en ons blad zich schuldig maakten – in krachttermen, hiervoor geciteerd, en noemde man en paard. Waar ook in .De Revue der Sporten' een soortgelijk blundertje werd geslagen, acht ik het niet anders dan noodwendig, dit verzuim te herstellen. Kort en goed: voor het onderdeel, 'Recrutenopleiding-Sport' poseerden wel degelijk pioupiou's in zak-formaat, en hieromtrent zijn dus geenerlei verwijten getolereerd.'

Het gerucht dat er in plaats van recruten van het Nederlandse leger, cursisten van de sport en spelopleiding waren ingezet, werd in bovenstaande tekst door de auteur dus teruggenomen. Toch vond hij dat de film, afgezien van deze scène, ook aangaande de slotscènes meerdere onjuistheden vertoont. Zo noemde hij de slotscènes slechts een *parade*, waarbij alleen het neusje van de zalm van de militairen in beeld gebracht zou worden, omdat de sportafdeling van het Nederlandse leger, volgens de auteur, in werkelijkheid beneden pijl was.

---

²⁰⁶ E.H van den Akker, "Ingezonden", *De Avondpost*, 25-02-1917, p. 3.

'Hier werd niet gelanceerd ' wat we hebben en wat we kunnen.' – eigen woorden van den kapitein arrangeur in de „Groene” van 10 Febr. J.L- dit ,hebben' en ,kunnen' is veel minder dan het tril-beeld doet vermoeden. Parade dus! Uiterlijk vertoon! Ziet daar des Pudel's kern!'

Als bewijs haalt de auteur wederom de ingezonden brief van kapitein van den Akker aan, waarin hij het heeft over *'honderden en honderden zwemmers.'* Deze uitspraak stond volgens de auteur in de Revue der Sporten in schrill contrast met wat de tussentitel van de zwem scène in de leger en vloot film aangeeft: hierop werden immers maar liefst 4000 zwemmers aangekondigd.

Dat alleen de militairen in ondiep water in beeld kwamen zou volgens van den Akker komen doordat het echte zwemwater te diep was voor de camera, die daardoor de zwemmende militairen niet had kunnen filmen. De auteur van de Revue der Sporten dacht daar echter anders over:

'Mij dunkt: er had, gezien de frissche uitgaven voor onze armee, nog best een film-operatie boot op kunnen overschieten. Waarom te diep? Om den schijn-zwemslag te laten vertoonen door de ' honderden en honderden' niet zwemmers! Daar zit 'm de kneep. Desondanks het snorkende opschrift: Wij gaan zwemmen, ...4000 man tegelijk !'

De auteur noemde het niet nakomen van de belofte van minister van Marine, Rambonet, die zou hebben uitgesproken dat het een prioriteit was om de dienstplichtige militairen te laten zwemmen, een groot verzuim. De film noemde hij om deze reden een *'cinematografische bluf.'* Hij moedigde het publiek dan ook aan om uiterst kritisch naar de film te kijken. Het opblazen van sportprestaties zou volgens de auteur niet leiden tot betere prestaties van het Nederlandse leger, maar zou haar juist verblinden voor haar eigen tekortkomingen. Zijn laatste alinea richt hij aan kapitein van den Akker, regisseur van de film:

*' Mon capitaine..... het doet mij leed voor uwe bemoeiingen, maar het verkregen resultaat –verkregen natuurlijk door subjectieve voorlichting van z.g militaire sport-autoriteiten – kon mij niet bekoren. Integendeel! Ik houd niet van leege vaten. Aanpakken, jongens! Dat is mijn devies.'*²⁰⁷

---

²⁰⁷ Leo LAUER, 'Nog eens: De militair-sportieve bibber-kieken!' *De revue der Sporten*, 26, (1917), p. 8.

3.4 toegankelijkheid van de leger en vloot film

De entreprijs van twee gulden en vijftig cent werd door de rijmende recensent van *Het Bataviaasch Nieuwsblad* te hoog bevonden voor een film die voor iedereen toegankelijk werd geacht te zijn. Zo zou de gewone militair, die toch bij uitstek tot de doelgroep hoorde die de film zou willen bereiken, er volgens de krant niet eens naar toe kunnen.²⁰⁸ Deze uitspraak lijkt overigens in contrast te staan met een advertentie in diezelfde krant een paar dagen eerder, voor vertoning van de leger en vloot film in het Deca park in Batavia. Hierin staat juist vermeld dat er een speciale avond werd georganiseerd waarop de militairen gratis entree hadden.²⁰⁹

Over de hoge prijs van het vertoningsrecht verbaasden zich echter niet alleen journalisten in Indonesië. Het *Nieuwsblad van Friesland* schreef bijvoorbeeld ook dat zij het wel erg opmerkelijk vonden dat een regeringsfilm die was bedoeld als propaganda voor leger en vloot, werd gebruikt om winst te maken via een verhoogd vertoningsrecht, hoewel, zo schrijft de krant, de entreprijzen voor de film in de bioscoop te Heerenveen, hieronder niet hadden te lijden.²¹⁰

De leger en vloot film, die was gemaakt in opdracht van het Nederlandse ministerie van oorlog, en welke de promotie van leger en vloot onder de Nederlandse bevolking tot doel had, moest gehuurd en betaald worden door bioscopen die haar wilden vertonen. Bioscoop *de Munt* in Amsterdam zou volgens het *Utrechts Nieuwsblad* voor de huur van de film maar liefst 3000 gulden hebben betaald, om deze tegelijk met de vertoning in Den Haag te kunnen draaien.²¹¹ Ook het *Thalia Theater* in Rotterdam spreekt in een van haar advertenties over hoge kosten:

*‘ Om deze belangrijke film terzelfder tijd als Den Haag op te voeren, heeft de directie met groote kosten een extra exemplaar laten afdrukken, en zich het alleen-opvoeringsrecht verzekerd voor Rotterdam.’*²¹²

3.4.1 Kosten van de leger en vloot film

In een kort bericht in de *Kinematograaf* van 27 april 1917 staat te lezen dat de minister van oorlog, Bosboom, in een schriftelijk antwoord heeft aangegeven dat de kosten van de leger en vlootfilm voor het Rijk op dat moment fl. 6. 709.39 hadden bedragen.²¹³ Het rijk leek, afgaande op deze informatie, niet direct financieel te profiteren van de succesvolle vertoning van de film. Zij besteedde de gecompliceerde distributie en vertoning van de film uit, maar liep hierdoor, naar alle waarschijnlijkheid, ook de opbrengsten van het commerciële succes mis.

---

²⁰⁸ “Eerste voorstelling in Nederlandsch-Indië”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 09-01-1918, p. 1.

²⁰⁹ “Deca Park.”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 08-01-1918, p. 4.

²¹⁰ “Witte bioscoop”, *Nieuwsblad van Friesland, Hepkema’s Courant*, 18-05-1917, p. 6.

²¹¹ “De leger film”, *Utrechts Nieuwsblad*, 18-01-1917, p. 1.

²¹² ‘Belangrijk bericht van het Thalia Theater’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11-01-1917, p. 14.

²¹³ “Den Haag”, *De Kinematograaf*, 27-04-1917, p. 2894.

3.4.2 Entreprijzen

Entreprijzen werden bij de voor deze paper verzamelde en bekeken advertenties van binnenlandse vertoningen van de leger en vloot film helaas vrijwel niet vermeld. Wel werd er een persbericht gevonden waarin werd aangekondigd dat de bezoekers van bioscoop *de Munt* te Amsterdam tijdens de voorlaatste week van prolongeren de film konden bekijken tegen een verlaagd tarief. De Scala bioscoop in Utrecht vermeldde uitzonderlijk wel haar entreprijzen bij haar advertentie. Zij vroeg voor het bekijken van de film:²¹⁴

	Matinee
Loge: 0,80 cent	0,52 cent
Stalles 0,50 cent	0,37 cent
Eerste rang 0,26 cent.	0,26 cent
Parterre 0,16 cent.	0,16 cent

Het *Nieuwsblad van Friesland* kon melden, dat ondanks het ‘*verhoogde vertoningsrecht*,’ de entreprijzen ‘*normaal*’ bleven. Ook een advertentie van *Cinema de Munt* in Amsterdam, **welke 3000 euro betaald zou hebben voor vertoning van de film**, vermeldt, welliswaar een maand na de première van de film in de *Residentiebioscoop* in Den Haag, ‘*tegen gewone entree prijzen*.’²¹⁵

Suggereert deze constatering dan niet toch enige overheidsbemoeienis aangaande de vertoning van de film, die klaarblijkelijk ondanks haar hoge prijs toegankelijk moest blijven voor de gewone bezoeker? Hierover is helaas geen informatie teruggevonden. Wel zijn er diverse persberichten gevonden over de vertoning van de film aan speciale groepen. *De Nieuwe Amsterdammer* haalt daarnaast in haar recensie over de leger en vloot film kort de toegankelijkheid van de film voor een breed publiek aan:

*“En wat de prachtige film betreft: zij moge nu ook gebracht worden voor de oogen van het grootere publiek, dat tegen de prijzen der bioscooptheaters niet op kan, maar op deze voorstelling niet minder aanspraak heeft. En.... naar 't buitenland, dat er zeker ook wel een indruk van mag krijgen! Trouwens, beide schijnt in de bedoeling te liggen.”*²¹⁶

---

²¹⁴ “Scala bioscoop’, *Utrechts Nieuwsblad*, 10-02-1917, p. 9.

²¹⁵ “Cinema De Munt”, *Het Centrum*, 07-02-1917, p. 4.

²¹⁶ ‘De leger en vlootfilm’, *De Nieuwe Amsterdammer*, 20-01-1917, p.

3.4.3 Advertenties en aankondigingen van de leger en vloot film

3.4.3.1 Filmvakbladen

Het vertoningsrecht van de leger en vloot film was exclusief voor de maker ervan: eigenaar van de *firma Alberts Frères* : Willy Mullens. De distributie van de film liet hij over aan de *H.A.P Filmcompagnie*, welke van hem ook het ‘*alleenvertooningsrecht*’ aankocht.²¹⁷

De leger en vloot film werd van eind december 1916 tot eind januari 1917 door de *H.A.P filmcompagnie* aangeprezen in de filmtijdschriften *De Kinematograaf* en *De Bioscoopcourant*. Deze paginagrote advertenties waren omrand met de Nederlandse driekleur (rood,wit,blauw), en waren voorzien van teksten als ‘*Men verwachtte groote gebeurtenissen!*’²¹⁸ en getuigenissen waarin de film werd aangeprezen als een ‘*Kasmagneet:*’ (fig. 10.3)

“ De Nederlandsche Regeeringsfilm ,Holland Neutraal kan gerekend worden onder de grootste attracties welke de filmmarkt ooit bracht. Speciaal voor Nederland zal dit des te meer het geval zijn omdat als 't ware de geheele natie hare medewerking verleende om dit werkelijke groote werk op bioscopisch gebied, in alle opzichten te doen slagen en onze hoogste autoriteiten alle faciliteiten verleenden om de bevolking tot in de kleinste onderdeelen te laten zien wat het zeggen wil HOLLAND NEUTRAAL.’

Voorals bioscoophouders werden in de advertenties van de H.A.P filmcompagnie overgehaald, om de film in hun bioscoop te gaan vertonen:

*Wij geven Heeren Bioscoop-Exploitanten de verzekering dat zij nooit een film hebben gehad waarover zij in elk opzicht zoo tevreden zullen zijn over de grootste film, de eerste Kasmagneet die ons de Hollandsche film-markt bracht.*²¹⁹

In de *Kinematograaf* van 19 januari 1917 verschijnt een, wederom paginagrote, advertentie met een sierlijke art-nouveau rand, waarin met grote letters staat afgedrukt:

‘Onze verwachtingen niet bedrogen!!!!

*Holland Neutraal door de geheele Nederlandsche Pers Schitterend Beoordeeld is overal TRIOMFANTELIJK ontvangen. Hebt gij ook Uw datum reeds vastgesteld???’*²²⁰

---

²¹⁷ “De Nederlandsche Regeeringsfilm”, *De Bioscoopcourant*, 29-12-1916, p. 15.

²¹⁸ ‘H.A.P. FILM. COMP.’ *De Bioscoopcourant*, 05-01-1917, p. 15.

²¹⁹ ‘H.A.P. FILM. COMP.’, *De Bioscoopcourant*, 19-01-1917, p. 16.

²²⁰ “Onze verwachtingen niet bedrogen!!!!” *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2719.

3.4.3.2 Reguliere pers

In kranten en opiniebladen werden behalve advertenties ook persberichten geplaatst om de vorderingen van de voorbereidingen voor de film aan het grote publiek door te communiceren. Afgaande op de advertenties van diverse bioscopen in deze bladen was de leger en vloot film (uiteeraard) een groot succes, waar veel publiek op af kwam. In Amsterdam en Rotterdam zouden zich zelfs zoveel bezoekers bij de bioscopen melden, dat er middels advertenties werd gewaarschuwd dat bezoekers minstens een kwartier van tevoren aanwezig moesten zijn om geen plaatsen mis te lopen²²¹. De eigenaar van het *Thalia Theater* in Rotterdam. De heer A. Tuschinski, liet op 18 januari 1917 in een advertentie in het *Rotterdamsch Dagblad* weten dat: ‘..na duizenden en duizenden telefonische gesprekken met inwoners van Rotterdam..’ de directie bij hoge uitzondering gedwongen was om de leger en vloot film een week te prolongeren om aan alle aanvragen te kunnen voldoen, iets wat ze, naar eigen schrijven, normaal nooit deden.²²² Of het überhaupt mogelijk was om in 1917 al ‘duizenden en duizenden’ telefoongesprekken te voeren met inwoners van Rotterdam valt uiteraard ten zeerste te betwijfelen. Ook in *Cinema de Munt* te Amsterdam werd de leger en vloot film een aantal weken geprolongeerd.²²³

4.0 bezoek en vertoning van leger en vloot film: publieke vertoning.

Advertenties en artikelen in lokale en landelijke kranten en tijdschriften vormen tezamen een beeld van een landelijk vertoonde leger en vloot film, hoewel dit ongetwijfeld niet helemaal volledig is. Er bestaan bij het schrijven van deze scriptie immers (nog) geen nationale databases van bioscoopprogramma's in Nederland gedurende de jaren '10, en om erachter te komen welke films bioscopen specifiek op het programma hadden staan in 1917, was het dus nodig om hiervoor de communicatie van bioscopen uit diverse bewaarde vaktijdschriften, kranten, en opiniebladen te verzamelen die nog wel beschikbaar zijn. Het gevolg hiervan is ongetwijfeld een selectie, en het is dan ook goed mogelijk dat de leger en vloot film ook op andere plaatsen en tijdstippen officieel is vertoond dan in dit overzicht wordt vermeld.

Getracht is om in ieder geval voor elke Nederlandse provincie een bericht van vertoning van de leger en vloot film te vinden, om zo tot een landelijke (en koloniale) selectie te komen. Alleen voor de provincies Gelderland, Limburg, en Zeeland is dit niet gelukt. Aannemelijk is echter dat ook hier de film werd vertoond, omdat er geen specifieke reden bekend is waarom deze gebieden af zouden wijken van de rest van Nederland, en alle drie de provincies grenzen aan België en Duitsland waardoor zij hoogstwaarschijnlijk een populatie militairen moeten hebben geherbergd, welke een doelgroep van de film waren.

---

²²¹ “Cinema ,De Munt”, *Het Volk – dagblad voor de arbeiderspartij*, 20-01-1917, p. 4.

²²² “Belangrijk bericht van Thalia theater”, *Rotterdamsch Dagblad*, 18-01-1917, p. 2.

²²³ “Cinema de Munt, de Nederlandse regeeringsfilm, ,Leger en Vloot” geprolongeerd”, *De Telegraaf*, 20-01-1917, p. 4

De meeste filmadvertenties voor de vertoning van de leger en vloot film in de grote steden Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, werden teruggevonden in landelijke dagbladen zoals *De Telegraaf*, het *Algemeen Nieuwsblad*, en de *NRC*.

In regionale kranten werden veelal de filmvertoningen in kleinere steden aangekondigd, soms via een kort artikel of persbericht, vaak ook via een advertentie van de bioscoop zelf. Hierbij werd niet altijd precies aangegeven per welke periode de film zou lopen, maar werd er vaak een meer globale indicatie gegeven. Een voorbeeld hiervan is de aankondiging van vertoning van de leger en vloot film in de *Nieuwe Tilburgsche Courant*:

'Nieuwe Bioscope
Willem-II-straat

De Officieele
Regeeringsfilm
LEGER EN VLOOT
*loopt a.s VRIJDAG en volgende dagen in de Nieuwe Bioscope met explicatie.*²²⁴

Voor een lokale advertentie was dit mogelijk afdoende om de geïnteresseerden te informeren, de lokale bioscoop zal zich immers niet ver van haar doelgroep hebben bevonden, en zij konden dus gemakkelijk informatie verkrijgen over precieze data en tijdstippen bij de bioscoop zelf. Zo schrijft ook de *Witte Bioscoop* in haar advertentie in het *Nieuwsblad van Friesland*: *'Leest vooral de titels uit het tekstboekje, voor de bioscoop aangeplakt. Niemand Blijve thuis!!!'*²²⁵

Helaas werd het in kaart brengen van de precieze speeldata en duur van de vertoning van de film in lokale bioscopen hierdoor soms bemoeilijkt.

---

²²⁴ "Nieuwe Bioscope" *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 25-04-1917, p. 4.

²²⁵ "Witte Bioscoop.", *Nieuwsblad van Friesland, Hepkema's Courant*, 18-05-1917, p. 4.

4.1 Tabel vertoning leger en vloot film

Onderstaande tabel toont de gevonden bioscoop advertenties en nieuwsberichten in lokale, landelijke en koloniale Nederlandse kranten en tijdschriften tussen 07-01-1917 en 20-01-1918 die melding maken van de vertoning van de Leger en Vlootfilm, en hun bijzonderheden:

Bioscoop	Plaatsnaam	Datum /tijdstip	Entree	Bijzonderheden	Krant, datum
Witte bioscoop	Heerenveen	20 -01-1917 7:30 21-01-1917 7:30 22-01-1917 7:30 23-01-1917 3:00/7:30	'gewone entreprijs'	Tekstboekjes 10ct. Titels uit tekstboekje 'voor de bioscoop aangeplakt ²²⁶ .'	Nieuwsblad van Friesland, Hepkema's courant 18-05-1917 p.4
Friso bioscoop	Leeuwarden	v.a 16-02-1917 8:00 Wo. 2:00 matinee.		Reserveren gewenst ivm grote belangstelling ²²⁷ .	Leeuwarder Courant 19-02-1917 p.2
Alhambra bioscoop	Enschede	09-02-1917		300 plaatsen voor hoog geplaatsten gereserveerd voor vertoning ²²⁸	De Tribune, socialistisch democratisch weekblad 06-02-1917 p.4
Cinema Palace	Stad Groningen	Vanaf 16-02-1917 'Elke avond om 8 uur' niet op zondag.			Dagblad van het Noorden 16-02-1917 p.6
New York bioscoop en Variété theater	Hilversum	13 tot en met 19 april 1917 19:30		Première voor autoriteiten en 'andere officiële personen ²²⁹ .'	De Gooi en Eemlander 13-04-1917 p. 1, 3
Apollo theater	Den Haag	09-01-1917 12-01-1917			De Bioscoopcourant 05-01-1917 p.-
Olympia theater	Den Haag	v.a 12-01-1917			De bioscoopcourant (datum onbekend)
Residentie	Den Haag	09-01-1917		09-01-1917	De

²²⁶ "Witte Bioscoop.", *Nieuwsblad van Friesland, Hepkema's Courant*, 18-05-1917, p. 4.

²²⁷ "Friso bioscoop.", *Leeuwarder Courant*, 19-02-1917, p. 2.

²²⁸ "Enschede", *De Tribune, socialistisch democratisch weekblad*, 06-02-1917, p. 4.

²²⁹ "Hedenmiddag.", *De Gooi en Eemlander*, 13-04-1917, p. 1.

bioscoop		12-01-1917		Koninklijke Première	bioscoopcourant 29 12. 1917 05-01-1917 p.15
cinema loyal	Rotterdam	12-01-1917			De bioscoopcourant 29-12-1917 p.-
Flora bioscoop		09-02-1917			Affiche van <i>H.A.P filmcompany</i> voor de vertoning van de leger en vloot film in de <i>Flora Bioscoop</i> in Rotterdam, 1917 (fig. 12)
Olympia bioscoop	Rotterdam	18-01-1917		Vertoning voor leden landstormkorps Rotterdam ²³⁰	NRC 19-01-1917 p.2
Thalia Theater	Rotterdam	v.a 12-01-1917 17-01-1917 12:00 kinder en famielmatinee + v.a 18-01 extra week		Extra exemplaar film laten afdrukken om tegelijk met Den Haag op te voeren, alleenvertoningsrecht voor Rotterdam ²³¹ . Week geprolongeerd ²³² Kinder en famielmatinee met variété ²³³	NRC 11-01-1917 p. 14 Rotterdamsch Nieuwsblad 11- 01-1917 p.4 18-01-1919 p.2
Witte bioscope	Tilburg	16-04-1917 4:00 'Overige dagen 8:00'		'Na de vasten vertoond, alleenvertoningsrecht voor Tilburg aangekocht.' ²³⁴	Nieuwe Tilburgsche courant 14-04- 1917 p.3
Nieuwe bioscope	Tilburg	27-04-1917 vr/za/zo/ma t/m 30-04-1917		Explicateur: Alphons Vermeer ²³⁵	Nieuwe Tilburgsche Courant 30-04- 1917 p. 4

²³⁰ "Landstormkorps Rotterdam", *NRC*, 19-01-1917, p. 2.

²³¹ 'Belangrijk bericht van het Thalia Theater' *Nieuw Rotterdamsche Courant*, 11-01-1917, p. 14.

²³² "Belangrijk bericht van het Thalia Theater", *Rotterdamsch dagblad*, 18-01-1917, p. 2.

²³³ "Thalia Theater.", *Rotterdamsch Nieuwsblad* 17-01-1917, p. 4.

²³⁴ "Witte bioscope.", *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 06-02-1917, p. 3.

²³⁵ "Nieuwe Bioscope", *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27-04-1917, p. 4.

Scala bioscoop	Utrecht	9 tot 15 februari 1917 prolongering tot 18-02-1917	Loge fl. 0,80, Stalles, fl. 0,50 Eerste rang fl.0,26, Parterre fl. 0,16 Prijzen Matinees: 52, 37, 26, 16 ct. Couponboekjes en reductiebiljetten niet geldig ²³⁶ .	Prolongering 3 dagen. Woensdag en zaterdag matinee ²³⁷ .	Utrechts Nieuwsblad 07-02-1917 p. 1 Utrechts Nieuwsblad 10-02-1917 p. 9 Utrechts Nieuwsblad 17-02-1917 p. 6
Cinema de Munt	Amsterdam	12-01-1917 tot 08-02-1917		20-01-1917 prolongering. Publiek wordt geacht door grote toeloop voorstellingen van 13:30 en 19:00 te bezoeken en 15 mn. van tevoren	De Telegraaf 11-01-1917 p.3 Algemeen Handelsblad 11-01-1917 p.8 De Telegraaf 13-01-1917 p.3 De Telegraaf 15-

²³⁶ "Scala bioscoop.", *Utrechts Nieuwsblad*, 10-02-1917, p. 9.

²³⁷ "Scala bioscoop.", *Utrechts Nieuwsblad*, 17-02-1917, p. 6.

²³⁸ "Cinema de Munt.", *De Telegraaf*, 20-01-1917, p. 4.

				aanwezig te zijn ²³⁸ . 26-01-1917 opnieuw geprolongeerd ²³⁹ 3000 euro betaald voor vertoning tegelijk met Den Haag.	01-1917 p.2 Het volk, dagblad voor de arbeiderspartij 20-01-1917 p.4 Telegraaf 20-01- 1917 De Telegraaf 23- 01-1917 p.3 De Telegraaf 31- 01-1917 p.2 Nieuw Isrealitisch weekblad 26-01- 1917 p. 8 Algemeen Handelsblad 26- 01-1917 Algemeen handelsblad 02- 02-1917 p.8 Het Centrum 07- 02-1917 p.4
Bellevue	Paramaribo - Suriname	10-12-1917 13-12-1917 aanvang 20:30 03-01-1918 aanvang 20:00 17,19-12 1917 kindervoorstelling	Loge: fl. 1,- 1 ^e rang Fl. 0,60 2 ^e rang fl. 0,30 3 ^e rang fl. 0,15	10-12-1917 Eerste deel film, 13-12-1917 tweede deel film ²⁴⁰ , 03-01-1918 gehele film. Militaire muziek ²⁴¹	De west- nieuwsblad uit en voor Suriname 07-12- 1917 p.3 Suriname, koloniaal nieuws en advertentieblad 7-12-1917 p.3 18-12-1917 p.3 de West- Nieuwsblad uit en voor Suriname 28-12- 1917 p.4
Thalia	Paramaribo -Suriname	06-12-1917 07-12-1917	Loge: v. 0,75 k. 0,50	06-12-1917 eerste deel film. Sommige	Suriname, koloniaal

²³⁹ "Cinema de Munt", *Nieuw Israëlitisch weekblad*, 26-01-1917, p. 6.

²⁴⁰ "Groep Suriname van het Nederlandsch Verbond", *Suriname, koloniaal nieuws en advertentieblad*, 07-12-1917, p. 3.

²⁴¹ "Algemeen Ned. Verbond.", *De West, nieuwsblad uit en voor Suriname*, 28-12-1917, p. 4.

		12-12-1917 18-12-1917 kindervoorstelling 20-12-1917 kindervoorstelling	1 ^e rang: fl. V. 0,50, k. 0,25 2 ^e rang: k. 0,25, v. 0,10	bezoekers moesten staan, gouverneur en familie aanwezig ²⁴² . 12-12-1917 tweede deel film ²⁴³ 18,20-12 kindervoorstelling ²⁴⁴	nieuws en advertentieblad 7-12-1917 p.3 De Surinamer 09-12-1917 p.2 Suriname, koloniaal nieuws en advertentieblad 18-12-1917 p.3
Deca-Park	Batavia Nederlands- Indie	12,13,14 -01- 1918 15-01-1918	Abonnement gratis, zonder abonnement fl. 1,80	12,13,14-01-1918 eerste deel film ²⁴⁵ 15-01-1918 gratis voor Europese militairen beneden de rang van adjudant- onderofficier. 'Inlandse' militairen mogen film tegelijk zien in Gambipark ²⁴⁶ .	Bataviaasch Nieuwsblad 08- 01-1918 p.4 12-01-1918 p.6
'Lanten en Lierentuin Veltevreden	Batavia Nederlands Indie	11-01-1918 9:00	Fl.2,50	Avondtoilet verplicht. Tuin ingehuurd door Deca filmverkoop en verhuurkantoor, begeleiding DECA orkest. ²⁴⁷ . Bijgewoond door Gouverneur ²⁴⁸	Bataviaasch Nieuwsblad 09- 01-1917 p.1 10-01-1917 p.8

4.1.1 Speciale voorstellingen en verlenging van speeldata.

Een groot aantal bioscopen bood zowel middagvoorstellingen als avondvoorstellingen aan. Er werden speciale kindervoorstellingen georganiseerd, evenals

²⁴² 'Ned. Leger en Vlootfilm.', *De Surinamer*, 09-12-1917, p. 2.

²⁴³ "Groep Suriname van het Nederlandsch verbond.", *Suriname, koloniaal nieuws en advertentieblad*, 07-12-1917, p. 3.

²⁴⁴ "Groep Suriname van het Nederlandsch verbond.", *Suriname, koloniaal nieuws en advertentieblad*, 18-12-1917, p. 3.

²⁴⁵ "Deca Park.", *Bataviaasch Nieuwsblad*, 08-01-1918, p. 4.

²⁴⁶ 'Leger en Vlootfilm", *Bataviaasch Nieuwsblad*, 12-01-1918, p. 6.

²⁴⁷ "Eerste voorstelling in Nederlandsch-Indie", *Bataviaasch Nieuwsblad*, 09-01-1917 p. 1.

²⁴⁸ "Eerste voorstelling in Nederlandsch-Indie", *Bataviaasch Nieuwsblad*, 10-01-1917, p. 8.

middagvoorstellingen met een begeleidend programma. In de grote steden Rotterdam en Amsterdam werd de leger en vloot film in ieder geval een aantal malen geprolongeerd, wat wil zeggen dat het aantal dagen of weken waarop een film te zien was, na de uiterste speeldatum werd verlengd. In *Cinema de Munt* te Amsterdam werd de film zelfs drie keer geprolongeerd, hier was de film tot eind februari 1917 te zien.²⁴⁹

4.1.2 Voorstellingen voor speciale groepen

Filmwetenschapper James Taylor stelt in zijn werk *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*, dat film een massamedium is, omdat film veelal vertoond wordt in bioscopen, waar groepen mensen samen een film bekijken. Zij beïnvloeden met hun reacties elkaar en vertonen zogenaamde groepsemoties, zoals bij een voetbalwedstrijd, wat voordelig kan werken voor een propagandist.²⁵⁰ Naast een ‘algemeen’ publiek, werd de leger en vloot film ook aan specifieke doelgroepen vertoond.

4.1.2.1 Ouderen in Amsterdam

Twee foto's van de entree van *Cinema de Munt*, tonen een grote groep ouderen in uniforme traditionele kledij, mannen en vrouwen, die de bioscoop lijken te verlaten. Op de stoep en straat voor de bioscoop staat een meer gemengd gezelschap van mannen en vrouwen met hoeden, die lijken te wachten tot zij de bioscoop kunnen betreden. Boven de entree is in het midden een groot bord te zien dat enigszins voorover helt. Het bord is omrand met lampjes, waarbinnen de tekst ‘*LEGER en VLOOT*’ in witte letters staat afgebeeld. Ook is te zien hoe aan de gevel van de bioscoop zogenaamde ‘*stills*,’ afbeeldingen van scènes uit de film, en aan de overdekte binnenzijde van de entree, een grotere affiche van de leger en vloot film met een militair voor een grote wapperende Nederlandse vlag, zijn aangeplakt (fig. 12). Op de linkerpilaar zijn teksten diagonaal opgeplakt, niet langer dan een woord of zin, waarvan de bovenste twee ‘*geprolongeerd*’ lijken te spellen. Geen ruimte aan de gevel van Cinema de Munt lijkt onbenut gelaten om de binnen vertoonde leger en vloot film aan te prijzen. (fig. 11.1, 11.2)

4.1.2.1 Gemobiliseerde militairen

Kijkende naar de vertoning van de leger en vloot film blijkt dat er ook in diverse bioscopen speciale voorstellingen werden georganiseerd voor Nederlandse gemobiliseerde militairen. De Kinematograaf geeft op 19 januari 1917 bericht van een beslissing van de opperbevelhebber, waardoor het mogelijk was voor verschillende afdelingen van leger en vloot om de documentaire op aanvraag te bekijken. De commandanten hoefden hiervoor, zo schrijft het blad, slechts een overeenkomst af te sluiten met de bioscoop. De kosten hiervoor moesten worden ‘*bestreden uit entrees*’ of ‘*de kantine*,’ aangezien het bureau voor *Ontwikkeling en Ontspanning* alleen bij uitzondering geld voor vertoning beschikbaar zou stellen.²⁵¹

---

²⁴⁹ *Cinema de Munt*, *Nieuw Israëlitisch weekblad*, 26-01-1917, p. 6.

²⁵⁰ Richard TAYLOR, *op. cit.*, p. 16, 17.

²⁵¹ “Den Haag”, *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2766.

In het *Olympia Theater* in Rotterdam werd er bijvoorbeeld zo'n speciale avond georganiseerd voor de officieren, onderofficieren en manschappen het Landstormkorps Rotterdam en hun echtgenoten, op uitnodiging van overste van Buren.²⁵²

Het theater werd hiervoor, aldus *De Bioscoopcourant*, belangeloos door de eigenaar Tuschinski beschikbaar gesteld.²⁵³

De avond bleek een succes, zo schrijft ook de *NRC*. Toen overste van Buren, zelf ook aanwezig, in beeld verscheen, werd er luid geapplaudiseerd. Dit duidde volgens de krant op 'een uitstekende verstandhouding tussen de overste en zijn mannen.'²⁵⁴

Naast de Leger en Vlootfilm werden er die avond nog andere films en 'stilstaande beelden' van het Landstormkorps vertoond, en was er variété.²⁵⁵

Ook in Indonesië werd er een speciale voorstelling voor militairen georganiseerd, althans voor 'Europeesche' militairen onder de rang van adjudant-onderofficier. Zij mochten gratis de film bekijken in het Deca-park. Dit in schrill contrast met de 'inlandse' militairen die de film gescheiden van de Europese militairen moesten kijken. Zij kregen hiertoe de gelegenheid in het *Gambi park*.²⁵⁶

4.1.2.2 Leden van de Eerste en Tweede kamer.

Ook de leden van de Eerste kamer kregen apart de gelegenheid om op uitnodiging van de ministers van Oorlog en Marine, de film in gesloten kring te bekijken. Bijna alle leden van de Eerste kamer die zich in Den Haag bevonden waren volgens *De Telegraaf* bij de vertoning van de film aanwezig. Enkele dagen daarvoor, zo bericht de krant, was er al een vertoning geweest voor leden van de Tweede kamer. Enkele leden die daarbij niet aanwezig hadden kunnen zijn, waren deze avond ook alsnog uitgenodigd.²⁵⁷

4.1.2.3 Schoolkinderen

Uit een bericht uit de Leeuwarder courant blijkt dat ook schoolkinderen (onder begeleiding) naar de vertoning van de leger en vloot film gingen kijken, iets wat bij de lokale socialisten klaarblijkelijk niet in goede aarde was gevallen, en ook niet perse van tevoren met hun ouders was overlegd.²⁵⁸

4.1.2.3.1 Het bioscoopgevaar

Het vertonen van films aan kinderen was in de jaren tien en ver daarna (zo mogelijk nog steeds) een verhit punt van discussie. Tegenstanders waren bang voor de slechte invloeden die het nieuwe medium film kon hebben op de kwetsbare kindergeest die aan de bewegende beelden werd blootgesteld. Zo vermeldt het katholieke dagblad *de Tijd* op 6 juni 1916 dat in Maastricht alle films die werden vertoond tijdens kindervoorstellingen, eerst persoonlijk gekeurd moesten worden door de

---

²⁵² "Landstormkorps Rotterdam.", *NRC*, 19-01-1917, p. 2.

²⁵³ "Den Haag", *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2766.

²⁵⁴ Landstormkorps Rotterdam.', *NRC*, 19-01-1917, p. 2.

²⁵⁵ "Rotterdam", *De Bioscoopcourant* 26-01-1917, p. 15.

²⁵⁶ "Deca Park.", *Bataviaasch Nieuwsblad*, 08-01-1918, p. 4.

²⁵⁷ "Eerste kamer en Regeeringsfilm", *De Telegraaf*, 18-01-1917, p. 2.

²⁵⁸ "Leeuwarden", *De Kinematograaf*, 9-03-1917, p. 2807.

burgemeester.²⁵⁹ Ook in Vlissingen had de *commissie voor toezicht op het lager onderwijs* haar bedenkingen bij vertoning van film aan kinderen. Door middel van een 'woord' aan de ouders wilde zij in kaart brengen hoeveel kinderen de bioscoop bezochten, en er op wijzen dat zij van oordeel waren dat

*'dit bezoek zeer slecht voor de kinderen is en daarom af te raden.'*²⁶⁰

In veel gemeenten, zoals bijvoorbeeld Delft, was het voor bioscoop exploitanten vanaf 1912 verboden om kinderen onder de zestien toe te laten om films te bezoeken, ook niet onder begeleiding van een volwassene, tenzij het speciale kindervoorstellingen waren, die *'door een commissie van onderzoek werden goedgekeurd.'*²⁶¹ De Rotterdamse raad kwam tot dit besluit, mede gesteund door het argument dat kinderen vaak *'op een minder eerlijke wijze aan het geld voor bioscoopbezoek komen.'*²⁶²

In het *Dagblad van het Noorden* staat te lezen dat uit het verslag van de plaatselijke Utrechtse commissie van toezicht op het Lager Onderwijs in 1912 was gebleken dat het bioscoopbezoek onder leerlingen in die tijd bijzonder hoog was: van de 253 Utrechtse leerlingen zouden er 114 de bioscoop bezoeken, waarvan 31 veelvuldig. *Dagblad de Tijd* bleek daar een opmerkelijke conclusie uit te trekken. Aangezien *'de bons voor klompen* (een soort financiële bijstand voor kleding)' in dat jaar was gestegen van 87 tot 170, zouden ouders volgens het dagblad klaarblijkelijk wel geld overhebben om hun kinderen naar de bioscoop te sturen, maar niet om hen fatsoenlijk te kleden. Het geld voor kleding zou kortom opgaan aan de bioscoop. Volgens het dagblad van het Noorden zou er echter ook de conclusie getrokken kunnen worden dat *'het hoog tijd wordt van gemeentewege naast schoolvoeding en schoolkleding ook kaartjes voor het bioscoopbezoek te verstrekken.'*²⁶³

Dat er kinderen bij de vertoning van de Leger en Vlootfilm aanwezig waren blijkt uit een regel uit de recensie van *de Telegraaf* van 13 januari 1917, van de vertoning van de film in cinema de Munt te Amsterdam :

*'Riep daar niet een spichtig jonchelinch met bleeke koonen, bij de film die 6 a 8 vliegmachines naast elkaar toonde: ,Gunst – ik wist niet, dat we er zooveel hadden!'*²⁶⁴

---

²⁵⁹ "Bioscoopbezoek door kinderen," *De Tijd*, 06-06-1916, p. 2.

²⁶⁰ "Bioscoopbezoek door kinderen," *De Tijd*, 21-06-1916 p. 6.

²⁶¹ 'Bioscoopbezoek door kinderen.', *Het Nieuws van den Dag, kleine courant*, 19-12-1913, p. 2.

²⁶² 'Bioscoopverbod voor kinderen.' *Nieuwsblad van Friesland*, 30-08-1913, p. 5.

²⁶³ 'Het geld voor de klompen', *Nieuwsblad van het Noorden*, 07-04-1913, p. 1.

²⁶⁴ "Nederlandsche regeeringsfilm ,leger en vloot" *De Telegraaf*, 13-01-1917, p. 2.

5.0 Besluit van het onderzoek

5.1 Herhaling van de probleemstelling

In de inleiding van deze scriptie is een probleemstelling geformuleerd. De Nederlandse regeringsfilm, zo werd er gesteld, was zover bekend de eerste poging van de Nederlandse regering om te communiceren met haar burgers door middel van film. In welke context kwam de leger en vloot film tot stand, hoe werd zij door de Nederlandse en koloniale pers ontvangen, en hoe werd zij door het Nederlandse publiek bekeken?

De probleemstelling is vervolgens opgedeeld in een aantal onderzoeksvragen, die elk een deel van de probleemstelling onderzochten.

Het eerste luik van de scriptie heeft getracht om een historisch kader te schetsen van Nederland gedurende de eerste wereldoorlog. Dit kader was opgedeeld in twee hoofdstukken, die elk een aspect behandelden dat van belang was om de leger en vloot film in een bredere maatschappelijke en economische context te kunnen plaatsen. In het eerste hoofdstuk is er gekeken naar literatuur over de bredere economische situatie van Nederland gedurende de eerste wereldoorlog. Vervolgens is de situatie van film en bioscopen gedurende deze periode bekeken. Aan de hand van gepubliceerde cijfers over bioscopen en filmbezoek in de grote Nederlandse steden was het mogelijk

om een uitspraak te doen over de populariteit van films en bioscopen ten tijde van de eerste wereldoorlog in Nederland.

In het tweede hoofdstuk is er ingegaan op de situatie van Nederlands leger en vloot gedurende de eerste wereldoorlog, om zo een beeld te krijgen over de motivatie van de legerleiding en het ministerie van oorlog om een promotiefilm te maken. Gekeken is er naar de verveling die er onder het gemobiliseerde leger heerste, de oplossingen die hiervoor werden geboden, en de imagoschade die er ontstond. Ook is er gekeken naar de *maart alerte*, en hoe de Nederlandse regering deze gebruikte voor het beïnvloeden van de publieke opinie ten opzichte van leger en vloot.

-Hoe kwam de leger en vloot film tot stand, wat was haar inspiratiebron?

Het tweede luik behandelde de leger en vloot film zelf, en heeft gekeken naar zowel de formele als inhoudelijke aspecten van de film. Dit is gedaan aan de hand van een filmanalyse. Er is een chronologische lijst opgesteld van scènes, die een binnen tijds kader worden beschreven. Vervolgens is de totstandkoming van de leger en vloot film besproken aan de hand van persberichten in kranten, filmvakbladen en opiniebladen, en de over de leger en vloot film bestaande literatuur. Door de luchtmacht scène van de leger en vloot film te vergelijken met vergelijkbare opnamen van de Britse regeringsfilm *Britain Prepared*, waarvan de vertoning in Nederland door kapitein E.H van den Akker wordt aangemerkt als directie inspiratiebron voor de Nederlandse leger en vloot film was het mogelijk om uitspraken te doen over de cinematografische aspecten van de leger en vloot film.

- Hoe werd de leger en vloot film ontvangen door recensenten van Nederlandse en koloniale kranten en opiniebladen?

Het derde luik betrof een inhoudelijke analyse van recensies die verschenen in diverse Nederlandse kranten, opiniebladen en filmvakbladen naar aanleiding van de leger en vloot film. Aan de hand van overeenkomsten en verschillen in de recensies, en de argumenten die er door recensenten zijn gebruikt om de film te beschrijven en beoordelen, is gekeken hoe de Nederlandse pers de leger en vloot film beoordeelde. Ook is er gekeken naar kritiek en discussie in de geschreven pers die naar aanleiding van de film ontstond.

- Waar werd de film vertoond, voor wie was zij toegankelijk, en hoe werd zij ontvangen door een breder publiek?

Het vierde luik heeft ten slotte gekeken naar de bredere publieke vertoning van de leger en vloot film in Nederland en haar toenmalige koloniën. In dit deel van de scriptie is er aan de hand van advertenties, persberichten en aankondigingen in vakbladen, kranten en opiniebladen een overzicht samengesteld over waar, aan wie, en hoe lang de leger en vloot film in Nederland en haar koloniën waarschijnlijk werd vertoond, en wie haar doelgroepen waren. Aan de hand van dit overzicht werd het mogelijk om uitspraken te doen over de bredere vertoning van de leger en vloot film in Nederland, en het publiek dat hierbij mogelijk aanwezig was.

Conclusie

Deze scriptie had tot doel om de totstandkoming en receptie van de leger en vloot film ten tijde van de eerste wereldoorlog in Nederland te onderzoeken. Het onderzoek hiernaar richtte zich specifiek op advertenties, nieuwsberichten en recensies in

Nederlandse en koloniale filmvakbladen, kranten, en opiniebladen, die de leger en vloot film tot onderwerp hadden.

Gekeken is naar filmrecensies, om een beeld te krijgen van de receptie van de film door filmrecensenten. Om een uitspraak te kunnen doen over de vertoning van de leger en vloot film aan een breder publiek, zijn er advertenties en persberichten betreffende de vertoning van de film verzameld.

In welke context kwam de leger en vloot film tot stand, hoe werd zij door de Nederlandse en koloniale pers ontvangen, en hoe werd zij door het Nederlandse publiek bekeken?

Na grondig onderzoek kan de volgende conclusie worden getrokken:

Het ministerie van Oorlog en de Nederlandse legerleiding wilden in navolging van de Britse regeringsfilm *Britain Prepared*, een film maken ter promotie van Nederlands leger en vloot. De motivatie voor promotie van leger en vloot blijkt het negatieve imago dat het gemobiliseerde leger had onder de Nederlandse bevolking, en het lage moraal dat er heerste onder de troepen zelf. Een eerdere poging van de Nederlandse regering tot het beïnvloeden van de publieke opinie ten opzichte van leger en vloot zou kunnen worden gezien in de redentatie van Paul Moeyens aangaande de maart alerte van 1916, waarbij de Nederlandse bevolking in de waan werd gelaten dat er dreiging heerste dat geallieerde troepen Nederlands grondgebied wilde betreden, zodat zij uit angst hiervoor haar krijgsmacht meer zou waarderen.

De keuze voor het medium film, waarmee de lokale overheid een dubbele band leek te hebben gezien discussies over bijvoorbeeld bioscoopgevaar ten opzichte van kinderen, pleit voor het gegeven dat de Nederlandse overheid hoogstwaarschijnlijk een breed publiek wilde bereiken. Uit cijfers die filmvakbladen ten tijde van de eerste wereldoorlog publiceerden, blijkt dat in Nederland het bioscoopbezoek steeg voor en tijdens de oorlogsjaren. Filmhistoricus Ivo Blom schetst bovendien een beeld van de laagdrempeligheid en populariteit van het medium film in Nederland, waarvoor ook gemobiliseerde militairen tijdens de eerste wereldoorlog een belangrijke doelgroep waren.

Het optreden van het koningshuis in de film kan worden gezien als zuiloverstijgend, en pleit in die zin voor het willen bereiken van een nationaal publiek. De leger en vloot film is zover bekend de eerste film waarvoor koningin Wilhelmina bewust zou hebben geposeerd. Het koninklijk echtpaar wordt meerdere malen in verband gebracht met onderdelen de Nederlandse krijgsmacht, zij worden prominent in beeld gebracht. De deelname van het koninklijk paar aan de film werd door het publiek positief ontvangen, dit blijkt uit lovende woorden hierover in diverse onderzochte recensies.

Tevens lijkt er in de leger en vloot film veel aandacht te zijn besteed aan de kadering van Nederlands landschap, 'typische' elementen zoals molens, rivieren, weilanden, dienen als achtergrond voor de opgenomen scènes. Naast het aanspreken van een nationaal publiek, werd het weergeven van 'Hollands' landschap in films volgens Ansje van Beusekom door recensenten geprezen om het buitenlandse publiek dat de film hierdoor zou kunnen bekoren. Hoewel er in gevonden documentatie zeer veelvuldig de ambitie

voor buitenlandse vertoning van de film wordt uitgesproken, en er ook Engelse tussentitels in de film zijn te zien, is voor daadwerkelijke vertoning van de film in het buitenland geen bewijs teruggevonden.

Een vergelijking van de luchtmacht scènes van de Britse film *Britain Prepared* en de Nederlandse leger en vloot film laat naast de vele overeenkomsten die de films vertonen, een duidelijk verschil in cinematografische benadering zien. De leger en vloot film maakt naast beelden van materiaal en actiescènes gebruik van close ups waarbij militairen lachend of rokend worden vastgelegd. In *Britain Prepared* lijkt de camera meer afstand te bewaren, en ligt de nadruk op technische prestaties en het demonstreren van materiaal. De informele benadering in de leger en vloot film zou er op kunnen duiden dat de Nederlandse kijker zich mogelijk met de gemobiliseerde militairen van leger en vloot zou moeten kunnen identificeren. Veelvuldige positieve opmerkingen over de meer informele opnamen duiden er op dat deze benadering bij Nederlandse recensenten als positief werd ervaren.

Recensenten van filmvakbladen en reguliere media beoordeelden de leger en vloot film grotendeels positief. De film vonden zij, op het *Bataviaasch Nieuwsblad* na, van hoog technisch niveau. De beelden zouden helder zijn en goed gekaderd.

Filminhoudelijk bestond er meer diversiteit in de kritiek. De recensenten, behalve die van *Het Volk* en het *Bataviaasch Nieuwsblad*, lijken het erover eens dat promotie en *propaganda* voor leger en vloot zowel onder de Nederlandse bevolking als een buitenlands publiek, een goede zaak was. Zij erkennen de noodzaak hiervan. In die zin zagen zij *propaganda* dan ook niet als een negatief gegeven.

Over de uitwerking die de film zou hebben waren de recesenten meer verdeeld. De film zelf zou het publiek zeker kunnen boeien, maar de rooskleurige voorstelling van zaken werd kritischer bekeken. *De Telegraaf* meende bijvoorbeeld, dat degene met enig verstand van zaken hier wel doorheen zou prikken. *Het Volk* voorspelde zelfs een averechts effect: al het machtsvertoon zou de kijker zich doen afvragen waar zijn belastinggeld aan werd besteed.

Een tweede kritiekpunt aangaande de voorstelling van zaken in de film kwam van sportredacteurs van opiniebladen *de Haagsche Post* en *Revue der Sporten*. Voor de sportoefeningen van rekruten zouden er cursisten van een sport en spelleiders cursus zijn ingezet, en militairen zouden niet zwemmend in beeld worden gebracht omdat zij dit in werkelijkheid niet konden. Deze beschuldigingen werden weerlegd in een open brief van kapitein van den Akker de krant *De Avondpost*, waarop alleen de beschuldiging dat de rekruten vervangen waren door sport en spel cursisten werd teruggenomen. Ten derde bestond er scepsis over het gebruikte medium, film, zo blijkt uit een spotprent van *De Nieuwe Amsterdammer* die de film beticht van optische illusies en schaduwspel.

Voor deze scriptie onderzochte Nederlandse recensies waren dus grotendeels positief te noemen over de film, hoewel zij zich ook kritisch uitspraken over de waarheidsgetrouwheid en overtuigingskracht van de beelden. Welke uitspraken kunnen er gedaan worden over de vertoning van de leger en vloot film aan een breder publiek?

Uit de verzameling onderzochte advertenties voor de vertoning van de leger en vloot film, blijkt dat het zeer waarschijnlijk is dat deze landelijk werd vertoond. Van

Amsterdam tot Heerenveen en Tilburg zijn er bewijzen in de vorm van advertenties en recensies voor vertoning teruggevonden. Deze vertoningen vonden plaats op een aantal verschillende manieren. Zo waren er naast reguliere voorstellingen ook besloten voorstellingen voor genodigden als Kamerleden of lokale prominenten, werd de film gecombineerd met een matinee, en waren er ook speciale voorstellingen voor groepen als kinderen en ouderen. Tevens werd de film op een aantal locaties geprolonged, en kon het publiek bij bioscoop *De Munt* te Amsterdam in de laatste week van prolongeren tegen gereduceerd tarief de film bekijken.

De leger en vloot film had waarschijnlijk, in ieder geval tijdens haar draaiperiode in de *Residentiebioscoop* in Den Haag, een verhoogde prijs voor vertoningsrecht. Een hoge filmhuurprijs lijkt aan te sluiten bij de bevindingen van filmhistoricus Karel Dibbets, die in zijn essay tijdens de eerste wereldoorlog verhoogde verhuurprijzen voor films beschreef, die het gevolg waren van schaarste van grondstoffen en kolen. De entreprijzen voor het publiek waren echter volgens hetzelfde artikel 'normaal.' Hoewel distributie en vertoningsrecht waren toegekend aan de H.A.P filmcompany, leken de 'commerciële' bedragen bijvoorbeeld in Heerenveen geen effect op de entreprijs te hebben. Of dit een gevolg was van enige inmenging of voorwaarden die de Nederlandse overheid had gesteld, is tijdens dit onderzoek niet duidelijk geworden.

Afgaande op de brede landelijke vertoning, de verscheidene groepen aan wie de film vertoond werd, en, in mindere mate, de entreprijzen van de film, is het naar alle waarschijnlijkheid dat het ministerie van oorlog, de opdrachtgever voor de film, in Nederland een breed publiek wilde bereiken en een lage drempel wilde vormen voor haar publiek. Kan er tot dusver aan de hand van voorgaand besproken gegevens geconcludeerd worden dat de leger en vloot film ook daadwerkelijk door een breed publiek is bekeken, of bleef het bij doelstellingen en aankondigingen?

Aan de hand van diverse persberichten ontstaat in ieder geval het beeld van een druk bezochte film. Zij werd in de Randstad: Amsterdam en Rotterdam, meerdere malen geprolonged. Het prolongeren van een film door een Nederlandse bioscoop, zo stelt filmhistoricus Ivo Blom, was tijdens de eerste wereldoorlog echter geen betrouwbare graadmeter voor haar daadwerkelijke succes. Door schaarste in de filmwereld werden films in deze periode immers geprolonged door een gebrek aan nieuw materiaal.

Zijn er nog andere criteria waaraan het succes van de leger en vlootfilm kan worden gemeten? In diverse recensies en persberichten wordt, vaak zijdelings, notie gemaakt van aanwezig publiek. Diverse bioscopen riepen bezoekers middels advertenties op om bepaalde voorstellingen te mijden, van tevoren te reserveren, en ruim van tevoren aanwezig te zijn. In filmvakblad *De Kinematograaf* stelt de auteur dat de film het om diverse redenen wint van de ijskoorts die er ten tijde van de film in de hoofdstad heerst, door Cinema de Munt werd publiek opgeroepen om minimaal 15 minuten van tevoren aanwezig te zijn en alleen voorstellingen op aangegeven tijdstippen te bezoeken in verband met grote drukte.

Een foto, genomen tijdens de draaiperiode van de film voor de ingang van de bioscoop *de Munt* in Amsterdam, toont een grote groep ouderen die de bioscoop verlaten, en een groep wachtende personen voor de ingang. Of de rij daadwerkelijk voor de voorstelling van de leger en vlootfilm was, is echter niet bekend. Tevens kan de hoge huurprijs die bioscopen bereid leken te betalen om de film gelijktijdig met het origineel in Den Haag te kunnen draaien, een indicatie zijn dat zij hierin een *potentieel* commercieel succes zagen.

5.2.1 Kritisch commentaar

Kan er aan de hand van verzamelde informatie uit kranten, tijdschriften, en literatuur ook worden vastgesteld dat de leger en vloot film een succesvolle *propagandafilm* was? *Succes* lijkt in deze context moeilijk vast te stellen. Er blijkt dat de film in technisch opzicht werd geprezen, dat bioscoopeigenaren waarschijnlijk hoge bedragen over hadden om haar te mogen vertonen, en dat de film ook onder het publiek populair was, getuige de hoge opkomst in de grote steden, en de brede landelijke en koloniale vertoning waarover advertenties en persberichten zijn teruggevonden.

Propaganda, zo zetten Jowett en O'donnell uiteen, heeft echter altijd de doelstelling om de propagandist te dienen, om een verandering of attitude teweeg te brengen die de propagandist voorop heeft gesteld. Wanneer de propagandist, in het geval van de leger en vloot film het Nederlandse ministerie van Oorlog en de legerleiding, zich ten doel hadden gesteld om een verandering in denken en gedrag onder de Nederlandse bevolking en gemobiliseerde militairen teweeg te brengen door een positief beeld over Nederlands leger en vloot te communiceren, valt het succes daarvan te betwijfelen. Immers, ook na de vertoning van de film vond er binnen het leger geen duidelijke verbetering van de moraal plaats, incidenten en opstootjes nemen naarmate de mobilisatie voortduurt juist toe, en ook de publieke steun voor het dienstweigeringmanifest bleef stijgen, met zelfs in 1918 munitie tot gevolg. Of dit geweten moet worden aan de kwaliteiten van de leger en vlootfilm als propagandamiddel, of de bredere context waarin zij tot stand kwam, kan worden bediscussieerd.

5.2.2 Aanbeveling voor verder onderzoek

Hoewel er in veel geraadpleegde historische teksten is teruggevonden dat er op voorhand de motivatie bestond om de film ook in het buitenland te vertonen, is er, door het moeten afbakenen van het onderzoeksgebied, geen concreet bewijs teruggevonden voor ook daadwerkelijke vertoning en receptie van de film in het buitenland.

Interessant zou het dan ook zijn, om uit te zoeken in hoeverre de leger en vloot film ook buiten de Nederlandse grenzen is vertoond, en hoe de reacties op de film aldaar waren. Ook de link van koningin Wilhelmina en filmmaker Willy Mullens die resulteerde in haar eerste poseren voor een film, en de link tussen het Nederlandse koningshuis en film in het algemeen, is een onderwerp dat zeker verder uitgewerkt kan worden, hiervoor zijn in literatuur en bronnen ook veel aanknopingspunten gevonden. Dit onderzoek naar de leger en vloot film kan als eerste aanzet hiervoor dienen.

Digitalisering van filmmateriaal, kranten en tijdschriftarchieven geven een toenemende toegang tot vroege film, en de context waarin zij plaatsvond. De verscheidenheid aan filmrecensies over de leger en vloot film die voor dit onderzoek bij elkaar zijn gebracht, zijn hiervan een voorbeeld.

Dat vroege film en de eerste wereldoorlog recent steeds meer in de belangstelling komen, blijkt uit het feit dat er sinds het begin van deze scriptie, veel documentatie en foto's betreffende de eerste wereldoorlog in Nederland, en de leger en vloot film, online zijn bijgekomen. Dit is een ontwikkeling die slechts kan worden aangemoedigd, en biedt perspectieven voor een nog vollediger onderzoek in de toekomst.

Bibliografie

Lijst met gebruikte afkortingen

NOT = Nederlandse Overzee Trust Maatschappij.

NRC = Nieuwe Rotterdamsche Courant

Op. cit. = opere citato 'In het aangehaalde werk.'

Idem = 'Hetzelfde'

(ed.) = 'editor.'

Werken zonder auteur

"Algemeen Ned. Verbond.", *de West, nieuwsblad uit en voor Suriname*, 28-12-1917, p. 4.

'Ned. Leger en Vlootfilm.', *De Surinamer*, 09-12-1917, p. 2.

"Algemeen Nederl. Verbond.', *De West, Nieuwsblad uit en voor Suriname*, 28-12-1917, p. 4.

BBC, *BBC-iwonder- why was the Battle of the Somme film bigger than Star Wars?* (online), 2014, <http://www.bbc.co.uk/guides/zc3dhyc>, 01-10-2014.

'Belangrijk bericht van het Thalia Theater', *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 11-01-1917, p. 14.

"Belangrijk bericht van Thalia theater", *Rotterdamsch Dagblad*, 18-01-1917, p. 2.

'Bioscope gevaar', *De Tijd*, 11-04-1914, p. 6.

"Bioscoopbezoek door kinderen", *De Tijd*, 06-06-1916, p. 2.

"Bioscoopbezoek door kinderen", *De Tijd*, 21-06-1916 p. 6.

'Bioscoopbezoek door kinderen.', *Het Nieuws van den Dag, kleine courant*, 19-12-1913, p. 2.

'Bioscoopverbod voor kinderen.' *Nieuwsblad van Friesland*, 30-08-1913, p. 5.

Bioscoop Cinema Palace, Engeland Slagvaardig! Britain Prepared!., *De Telegraaf*, 15-06-1916, p. 2.

"Cinema de Munt", *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2725, 2726.

"Cinema de Munt, de Nederlandse regeeringsfilm, „Leger en Vloot” geprolongeed", *De Telegraaf*, 20-01-1917, p. 4.

"Cinema de Munt.", *De Telegraaf*, 20-01-1917, p. 4.

"Cinema De Munt", *Het Centrum*, 07-02-1917, p. 4.

"Cinema ,De Munt", *Het Volk*, 20-01-1917, p. 4.

"Cinema de Munt", *Nieuw Israëlitisch weekblad*, 26-01-1917, p.

"De aardappeloproer", *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indie*, 07-07-1917, p. 2

"De behandeling der dienstweigeraars", *Het Volk*, 07-11-1916, p. 6.

"De leger film", *Utrechts Nieuwsblad*, 18-01-1917, p. 1.

"De Leger en Vlootfilm", *De Avondpost*, 10-01-1917, p.

"De leger en vlootfilm", *De Nieuwe Amsterdammer*, 20-01-1917, p.-

, 'De leger en vloot film gezien?', *de Haagsche Post*, 10-02-1917, p. 157.

'De Mouterij in de Harskamp.', *Het Volk*, 30-10-1918, p. 1.

'De Ned. Leger-film.', *de Tijd*, 07-08-1916, p. 5.

“De Nederlandsche Regeeringsfilm”, *De Bioscoopcourant*, 29-12-1916, p. 15.

“De Leger en Vloot film’, *De Avondpost*, 10-01-1917, p.

‘De leger en vlootfilm’, *De Nieuwe Amsterdammer*, 20-01-1917 p.

“De Regeeringsfilm” ,Holland Neutraal”, *De Bioscoopcourant*, 12-01-1917, p. 4.

‘De onrust’ *De Tijd*, 01-04-1916, p. 2.

“Deca Park.”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 08-01-1918, p. 4.

“Den Haag”, *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2766.

“Den Haag’, *De Kinematograaf*, 27-04-1917 p. 2894.

“Dinsdagavond”, *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2720.

‘Drankmisbruik onder gemobiliseerden’, *Het Volk*, 26-04-1917, p. 6.

‘Een onderzoek.’, *Leeuwarder Courant*, 16-10-1915, p. 2.

“Eerste kamer en Regeeringsfilm”, *De Telegraaf*, 18-01-1917, p. 2.

“Eerste Nederlandse Regeeringsfilm’, *Het Handelsblad*, 10-01-1917, p.

“Eerste voorstelling in Nederlandsch-Indie”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 09-01-1918 p. 1.

‘Engeland Slagvaardig! Britain Prepared!’ *De Telegraaf*, 15-06-1916, p. 3.

“Enschede”, *De Tribune*, 06-02-1917, p. 4.

Extra Bericht Engeland Slagvaardig, *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 19-07-1916, p. 4.

‘Friso bioscoop.”, *Leeuwarder Courant*, 19-02-1917, p. 2.

“Groep Suriname van het Nederlandsch Verbond”, *Suriname, koloniaal nieuws en advertentieblad*, 07-12-1917, p. 3.

‘Groningen, 31 maart.’, *Nieuwsblad van het Noorden*, 31-03-1916, p. 3.

‘H.A.P. FILM. COMP.” *De Bioscoopcourant*, 05-01-1917, p. 15.

‘H.A.P. FILM. COMP.’, *De Bioscoopcourant*, 19-01-1917, p. 16.

‘Hedenmiddag.’, *De Gooi en Eemlander*, 13-04-1917, p. 1.

‘Het geld voor de klompen”, *Nieuwsblad van het Noorden*, 07-04-1913, p. 1.

“Holland Neutraal.’, *De Bioscoopcourant bijlage Filma*, 09-03-1917, p.

“Holland Neutraal,” of “waar onze dubbeltjes blijven.’, *Het Volk*, 13-01-1917, p. 3.

“Landstormkorps Rotterdam.’, *NRC*, 19-01-1917, p. 2.

“Leeuwarden”, *De Kinematograaf*, 9-03-1917, p. 2807.

‘Leger en Vlootfilm”, *Bataviaasch Nieuwsblad*, 12-01-1918, p. 6.

‘Leger en Vlootfilm.’, *De Telegraaf*, 09-08-1916, p. 8.

“Leger- en vlootfilm.”, *Suriname: koloniaal nieuws- en advertentieblad*, p. 2.

“Morgen”, *De Telegraaf*, 27-07-1916, p. 3.

‘ Nederland en de oorlog. De toestand.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 01-04-1916, p. 1.

“Nederland en de oorlog. Leger en Vlootfilm.’, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 10-01-1917, p. 1.

‘Ned. Leger en Vlootfilm.”, *De Surinamer, nieuws en advertentieblad*, 06-12-1917, p. 1.

“Ned. Leger en Vlootfilm.”, *De Surinamer, nieuws en advertentieblad*, 09-12-1917, p. 2.

“Nederlandsche Leger en Vlootfilm”, *Haagsche courant*, 11-01-1917, p.

“Nederlandsche Leger en Vlootfilm”, *Nieuws van den dag*, 13-01-1917, p.

“Nederlandsche regeeringsfilm ,Leger en Vloot”, *De Telegraaf*, 13-01-1917, p-

“Nederl. Regeeringsfilm Leger en Vloot”, *Het Vaderland*, 10-01-1917, p.

‘Centrale Militaire Huisvlijt tentoonstelling’, *Nieuwe Amsterdamsche Courant Algemeen Handelsblad*, 12-06-1918, p. 5.

“Nieuwe Bioscope”, *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 27-04-1917, p. 4.

N.V. Groningsche Bioscoop Cinema Palace, Groote Markt, Programma van 4 tot en met 11 Aug; *Nieuwsblad van het Noorden*, 04-08-1916, p. 6

“Onze legerfilm.’, *Algemeen handelsblad*, 07-01-1917, p. 5

‘Opruiing tot desertie en dienstweigering.’, *Leeuwarder Courant*, 12-10-1916, p. 8.

“Onze verwachtingen niet bedrogen!!!!” *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2719.

“Onze weermacht”, *Leeuwarder Courant*, 17-02-1917, p. 3.

' Recensie' *De Avondpost*, 10-01-1917, p.

"Rotterdam", *De Bioscoopcourant*, 26-01-1917, p. 15.

"Scala bioscoop.", *Utrechts Nieuwsblad*, 17-02-1917, p. 6.

"Scala bioscoop.", *Utrechts Nieuwsblad*, 10-02-1917, p. 9.

"Schrijven wij elders in dit nummer..", *De Kinematograaf*, 23-11-1917, p. 3360.

"Thalia Theater.", *Rotterdamsch Nieuwsblad*, 17-01-1917, p. 4.

"Ups en Downs, de Leger en Vlootfilm.", *Bataviaasch Nieuwsblad*, p. 6.

"Witte Bioscoop.", *Nieuwsblad van Friesland, Hepkema's Courant*, 18-05-1917 p. 4.

"Witte bioscoop", *Nieuwsblad van Friesland, Hepkema's Courant*, 18-05-1917, p. 6.

"Witte bioscope.", *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 06-02-1917, p.

--

Werken met auteur

Andreas K. Horlings, *100 jaar Apeldoornsche Courant: Mouterij in Harskamp in 1918* (online), 2014, <http://members.upc.nl/a.horlings/harskamp.html>, (11-09-2014).

Ansje VAN BEUSEKOM, *Film als kunst, reacties op een nieuw medium in Nederland, 1895-1940*, Amsterdam, bibl. Vrije Universiteit Amsterdam, 1998.

Bert HOGENKAMP, *De Nederlandse documentaire film 1920-1940*, Amsterdam, Audiovisueel Archief van de Stichting Film en Wetenschap, Van Gennep, 1988.

DBNL, Gedenkschriften. *Deel IV. Storm* (online), 2007, http://www.dbnl.org/tekst/troe002gede04_01/troe002gede04_01_0004.php?q=alerte, (27-07-2014).

D. DE BOER, B.H. SPAANSTRA-POLAK, G.W. HUYGENS, C.C.J VON GLEICH, A.H.B. BRIELS, J. GOEDEGEBUURE, *Nederland rond 1900, Contouren van een cultuur. Kunst Literatuur Muziek Film*, Bussum, Unieboek bv, 1979.

EEN INDISCH OFFICIER, "Legerfilm", *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 15-01-1917, p. 9.

E.H VAN DEN AKKER, De leger- en Vlootfilm, *Nieuwe Amsterdammer*, 24-02-1917, p. 9.

E.H. VAN DEN AKKER, De leger- en Vlootfilm, *Nieuwe Amsterdammer*, 10-02-1917, p.

E.H VAN DEN AKKER, "Ingezonden", *De Avondpost*, 25-02-1917, p. 3.

ENKA, *de Daad*, J. Laverman, Drachten, 1915, p. 1.

Eye filminstituut Nederland, *film in Nederland, leger en vlootfilm* (online), 03-10-2011, www.filminnederland.nl/film/leger-envlootfilm, (02-05-2014).

Eye filminstituut Nederland, *vakpers en fan magazines* (online), 2014, <https://www.eyefilm.nl/collectie/filmgeschiedenis/artikel/vakpers-en-fan-magazines>, (31-05-2014).

Garth S. JOWETT, Victoria O'DONNELL, *Propaganda and persuasion*, Los Angeles – Londen – New Delhi – Singapore – Washington DC, Sage publications.inc, 2012 (5 ed.).

Hein A.M KLEMMANN, "Ontwikkeling door isolement, Nederlandse economie 1914-1918" in: Martin KRAAIJESTEIN, Paul SCHULTEN (eds), *Wankel evenwicht. Neutraal Nederland en de eerste wereldoorlog*, Soesterberg, Uitgeverij Aspekt, 2007.

Imperial War Museums, *BRITAIN PREPAIRED a review of the activities of his Majesty's naval and military forces (main Title)* (online), 2014, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060023124>, (11-06-2014).

Ismee TAMES, *Oorlog voor onze gedachten, oorlog, neutraliteit en identiteit in het Nederlandse publieke debat, 1914-1918*, Verloren, Hilversum, 2006.

Ivo BLOM, "Business as usual? Filmhandel, bioscoopwezen en filmpropaganda tijdens de Eerste Wereldoorlog", in: Hans BINNEVELD, Johannes BINNEVELD, *Leven naast de catastrofe: Nederland tijdens de eerste wereldoorlog*, Hilversum, Uitgeverij Verloren, 2001

Ivo BLOM, *Pionierswerk, Jean Desmet en de vroege Nederlandse filmhandel en bioscoopexploitatie*, Amsterdam, In eigen beheer, 2000

Jan VAN DE PLASSE, *Kroniek van de Nederlandse dagblad en opiniepers*, Otto Cramwinkel, Amsterdam, 2005

Karel DIBBETS, "Het bioscoopbedrijf tussen twee wereldoorlogen", in: Karel DIBBETS, Frank VAN DER MADEN (eds.), *Geschiedenis van de Nederlandse film en bioscoop tot 1940*, Weesp, Het Wereldvenster, p. 229-271.

Karel DIBBETS, "Het taboe van de Nederlandse filmcultuur. Neutraal in een verzuild land.' *Tijdschrift voor mediageschiedenis*, 9-2-2006, p. 46-64.

Koninklijke Bibliotheek, *Delpher* (online), 11-03-2014, <http://www.delpher.nl/> (11-10-2014)

L.A RADEMAKERS, Gouden jubileum van Willy Mullens en 50 jaar cinematografie in Nederland: 1899-1949, 1949.

LEO, "Nederlandse regeringsfilm ,Leger en vloot", *De Telegraaf*, 19-01-1917.

Leo LAUER, Nog eens: De militair-sportieve bibber-kieken!, *De Revue der Sporten*, n.26, jrg 10, 07-03-1917, p. 8

Marc BOONE, *Historici en hun metier. Een inleiding tot de historische kritiek*, Gent, Academia Press, 2011

NPO geschiedenis, HOLLAND NEUTRAAL: *De leger en vloot film uit 1917, de propagandafilm waarmee Nederland neutraal wilde blijven* (online), 27-03-2014, <http://www.npogeschiedenis.nl/nieuws/2007/december/HOLLAND-NEUTRAAL-De-leger-en-vlootfilm-uit-1917.html> , (09-10-2014).

National Media Museum, *Charles Urban and Britain's first war propaganda film* (online), 11-11-2013, <http://blog.nationalmediamuseum.org.uk/2013/11/11/britain-prepared-by-charles-urban-1915/>, (19-08-2014).

Nicholas REEVES, *Official British Film Propaganda During The First World War*, London, Sydney, Wolfeboro, New Hampshire, Croom Helm, 1986

Nicolaas BOSBOOM, Feuilleton. 31 maart 1916, *Nieuwe Rotterdamsche Courant*, 16-09-1923, p. 9

Oxford University Press, *propaganda: Definition of propaganda in Oxford dictionary (British & World English)* (online), 2014, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/propaganda>, (12-09-2014)

Parlementair Documentatie Centrum van de Universiteit Leiden, *Parlement en Politiek, verzuiling* (online), 2014, [http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxub/verzuiling.\(02-05-2014\)](http://www.parlement.com/id/vh8lnhrpfxub/verzuiling.(02-05-2014)).

Paul MOEYES, *Buiten schot, Nederland tijdens de eerste wereldoorlog 1914-1918*, , Amsterdam, Arbeiderspers, 2011

Richard TAYLOR, *Film Propaganda: Soviet Russia and Nazi Germany*, Londen-New York, I.B. Tauris & Co Ltd, 1979 -1998

Van Dale Uitgevers, *Betekenis: 'propaganda'*, (online), 2014, <http://www.vandale.nl/opzoeken?pattern=propaganda+&lang=nn#.VEZRE67i-t8>, (12-09-2014).

Bijlagen

1. Chronologische weergave van de leger en vloot film aan de hand van tussentitels.

- Tussentitels voorzien van wapen '*je maintiendrai*'
-
- 00.02.16 – Titel Leger en Vlootfilm (Holland Neutraal) Regie: Willy Mullens
Nederland 1917 Alberts Frères
-
- 00.10.03 – '*Deze eerste Nederlandsche Regeeringsfilm is in 1993 door het Nederlands filmmuseum gerestaureerd op basis van origineel nitraat materiaal aanwezig in de archieven van het Nederlands filmmuseum en de rijksvoorlichtingsdienst met behulp van nog bestaande titellijsten. Restauratie: Ine van Dooren.*'
-
- 00.28.71 – Kaart van Nederland
-

- De Leger en vlootfilm opent met de kaart van Nederland, met daarvoor eerst een foto van koningin Wilhelmina, en daarna (het lijkt over de foto van koningin Wilhemina heengeplakt), een foto van prins Hendrik.
-
- 01.01.00 – Titel: Holland Neutraal
- 01.32.76 – Soldaten glijden schuin naar beneden richting de camera, in rul zand en vormen woorden ‘ Holland Neutraal met hun lichamen. Dit doen zij door eerst in positie te gaan staan, en daarna, in een volgend geknipt shot, al liggend de letters te vormen. Hun donkere uniformen steken af tegen het lichte zand.
- 01.40.68 – Titel: Rekruten opleiding sport.
- Rekruten in korte witte broek en shirt komen voorbij gemarcheerd over een veld, zij doen oefeningen als knielen, zitten vanuit zithouding weer staan.
- 03.28.09 Titel: In de vissershaven
- Auto’s in rij achter elkaar rijdend door haven met elk +- 8 soldaten aan boord.
- De militairen rennen op het strand vanuit zittende positie grote witte tenten binnen, komen in een witte zwembroek weer naar buiten, verzamelen, en gaan uitgelaten het water in.
- 05.14.49 Titel: Wij gaan zwemmen, 4000 tegelijk...
- Militairen marcheren in hun zwembroek over het strand, lopen naar het water, poedelen, en zwaaien naar de camera.
- 06.15.24 Titel: Sport demonstraties van leger en vloot.
- Groepen militairen in sportkleding marcheren en rennen over sportveld, er zijn hekken te zien met daarachter (mogelijk burger) toeschouwers.
- 07.50.00 Titel: jonassen.
- Rekruten in een rij gooien rekruten in het midden omhoog, en vangen ze weer op, dit lijkt niet heel soepel te verlopen, zo steken er een paar benen buiten de rij, en lijkt een omhoog gegooide rekrut te landen met een eigenaardige duik met zijn hoofd richting de grond. De rekruten dragen een wit sport tenue.
-
- 08.13.95 Titel: De wielrijders.
- Soldaten fietsen in lange rij twee aan twee over pad langs de waterkant, terwijl een geit aan de waterkant rustig staat te grazen.
- 09.25.24 Titel: Vlotte jongens. Bezetten van een spoorbrug.
- Soldaten verlaten hun fietsen, rennen over een pad langs het water naar de spoorweg, klimmen over hek en nemen een spoorbrug in terwijl er een militair trompet speelt. Hierna wordt door de militairen geschoten vanaf de brug, over het water.
- 12.48.91 Titel: Overtrekken van wateren met behulp van een staaldraad, drijfsak of opvouwbaar bootje.
- Soldaten komen aangefietst, spingen in het water, zwemmen naar de overkant, binden een kabel aan een boom zodat andere soldaten met behulp van hun fiets een kabelbaan constructie kunnen gebruiken om (met de nodige vaart) naar de overkant te komen. Anderen doen dit met kleine bootjes of drijfsakken waarmee de overkant wordt bereikt.
- 14.34.96 Titel: Mitrailleurs.
- 14.41.44 Titel: Het doorschieten van een boom.
- Beelden van een militair die een mitrailleur bedient, andere militair wijst de kogelgaten aan die in de boomstam zichtbaar zijn. De boom wordt omver geschoten, ook dit wordt uitgebreid getoond met een close up, waarbij een

militair met zijn hand aanwijst dat de boom door midden is geschoten door het mitrailleurvuur.

- 15.50.36 Titel: Legerhonden.
- Uitgebreide close up beelden van een aantal legerhonden in rust.
- 16.30.72 Titel: Bezoek aan hondendepot
- Honden springen vrolijk op tegen een vrouw die ze iets lekkers geeft, mogelijk is dit koningin Wilhelmina.
- 16.47.72 Titel: H.M de koningin op weg naar de oefeningen
- De koningin en haar gevolg te paard worden gefilmd in de duinen, de koningin en prins bekijken de troepen.
- 18.04.44 Titel: Met de meeste belangstelling volgt hare majesteit steeds de oefeningen van leger en vloot.
- Koningin zit in amazonezit, soldaten macheren langs met bepakking. Oefening begint, groepen rennende militairen. De koningin wordt uitgebreid en van dichtbij gefilmd terwijl zij in amazonezit te paard een aantal kleine rondjes voor de camera rijdt.
- 20.08.31 Titel: Onze trouwe viervoeters in zwaar terrein.
- Legerhonden trekken mitrailleurkarretjes, ondersteund door militairen, uit het water omhoog de duinen op, en aan de andere kant weer omlaag.
- 23.07.03 Titel: Zwemmen van mitrailleurhonden.
- Soldaten zwemmen met de honden, een close up van een van de legerhonden volgt, terwijl hij pootjes geeft.
- 24.47.79 Titel: Cavaleriemitrailleurs.
- Eenheid schiet in bosrijk gebied vanuit loopgraven met mitrailleurs.
- 26.05.40 Titel: Verzorging van gewonden
- Close up beelden van herdershonden met een rode kruis dekje.
- 26.22.40 Titel: Eerste hulp op het gevechtveld.
- Een gewonde soldaat krijgt ter plekke een verband en spalk om zijn arm door twee rode kruis medewerkers.
- 26.50. 27 Titel: Hulpverbandplaats.
- Brancards met gewonden worden naar een tent in het kamp gebracht. De arm van een soldaat wordt verbonden.
- 27.57. 92 Titel: Hoofdverbandplaats.
- Een militair wordt ingeladen in een ambulance-vrachtwagen, voortgetrokken door paarden. Anderen wachten voor en tent, en worden zittend vervoerd met een 'gewone' kar.
- 29.25.48 Titel: Op het evacuatiestation
- Een brancard wordt op een draagconstructie geplaatst die wordt gekanteld (het principe valt nog het beste uit te leggen aan de hand van een 'wip' die schuin naar beneden staat wanneer er contragewicht aan een bepaalde kant wordt geplaatst), de brancard inclusief patiënt glijdt schuin naar beneden in een gereedliggende open boot.
- 30.15.92 Titel: Vervoer van gewonden in ons polderland.
- Roeiboten met gewonden komen onder een brug door, er volgt een korte close up van een toekijkende verpleegster met rode kruis uniform; een van de weinige vrouwen in de documentaire.
- 31.14.59 Titel: Het Nederlandsche rode kruis neemt de verdere zorg van den gewonden en zieken soldaat op zich. Vervoer met een der Roode kruis treinen.
- Beelden van aanrijdende rode kruis trein.

- 31.54.72 Titel: Kijkjes in den trein
- Beelden van het trein interieur, een gewonde wordt verzorgd in bed, door een verpleegkundige.
- 32.37.96 Titel: Z.K.H de Prins der Nederlanden, voorzitter van het Ned. Roode kruis.
- Een kort portretbeeld van de prins, hij draagt uniform, en een mouwband van het Rode kruis om zijn arm.
- 32.57.92 Titel: Verplegingsinrichtingen
  - Een der centrale magazijnen van waaruit ons veldleger van levensmiddelen wordt voorzien.
- Beelden van meel dat in zakken wordt gestort.
- 33.39.92 Titel: Voor een dag vleesch voor een deel onzer troepen.
- Een lange stoet runderen wordt opgedreven, waarschijnlijk richting slachthuis.
- 34.03.96 Titel: Het inladen.
- Soldaten met karkassen over de schouders gooien deze in de achterbak van een wagen.
- 34.28.11 Titel: Bakkerijen
- Mannen met streepjesshirts en bakkersmutsen werken in de bakkerij, er volgt een close up van broden die in en weer uit een grote oven worden geschoven.
- 35.20.67 Titel: Gereed voor het front.
- De broden worden naast elkaar op grote rekken geplaatst.
- 35.53.04 Titel: Aankomst van de levensmiddelen bij de troepen; vervoer per vrachtauto naar de kantonnementen.
- 36.12.63 Titel: Als het paard ziek is...
- Een paard krijgt medicijnen toegediend.
- 36.25.41 Titel: Bitter voor den mond is voor het paard gezond.
- Een paard krijgt een fles met medicijn in de mond, dit wordt uitgebreid in beeld gebracht. Een persoon dient het medicijn toe, een ander laat het paard slikken door kauwende bewegingen te maken met de onderkaak van het dier.
- 36.49.15 Titel: Een lekker hapje!
- Paard krijgt meer medicijnen
- 37.05.15 Titel: Onder narcose.
- Een paard wordt behandeld onder narcose aan zijn been, en ontwaakt weer.
- 38.09.92 Titel: Een zieke hoef.
- Behandeling van een paardenbeen, de hoef wordt hierna zorgvuldig ingepakt.
- 39.59.59 Titel: Een pijnlijke weg naar herstel.
- Het moeilijk lopende paard gaat de stal weer in.
- 40.10.15 Titel: Koninklijke militaire academie.
- Militairen komen aangefietst, bespelen ondertussen muziekinstrumenten, gevolgd door wagen met zwaaiende soldaten, daarachter rennende soldaten.
- 40.52.51 Titel: De Gouverneur.
- De gouverneur en twee hoge militairen, worden gesalueerd.
- 41.05.51 Titel: De binnenplaats, middagappel.
- 41.33.07 Titel: In de eetzaal.
- Etende soldaten, vervolgens beelden van de fanfare met daarachter een militaire stoet, zij lopen de poort uit.
- 42.20.59 titel: Een der centrale wascherijen
- 42.23.80 Titel: Aankomst van de dekens .

- Paardenkar met zakken wordt afgeladen, dekens worden op een arbeider gedrapeerd, het textiel wordt in een bak over een rails vervoerd, enorme bergen met dekens worden door (burger)arbeiders gevouwen.
- 43.24.84 Titel: Het wasschen.
- 43.43.51 Titel: Het drogen.
- Voor het wassen en drogen worden de diverse machines die hiervoor worden gebruikt, in beeld gebracht. Onder andere een semi-industriële wasmachine is te zien.
- 44.08.84 Titel: schafttijd.
- Personeel poseert voor camera als groepsportret en zwaait met hoeden en petten.
- 44.24.59 Titel: Van den vroegen morgen tot den laten avonduren wordt er gewerkt om onze troepen te voorzien van reine dekens, lakens, enz.
- Industrieel wassen wordt opgevolgd door een close beeld van een naaister met een traditioneel (klederdracht) haarkapje, zij heeft een laken op schoot waar ze aan bezig is met naald en draad De naaister, een meisje, lacht naar de camera, ook andere naaisters komen vluchtig in beeld.
- 46.24.15 Titel: Het onschadelijk maken van een der honderden aangespoelde mijnen.
- Een aantal hoge militairen staan rondom enorme ronde mijn, half ingegraven op wat lijkt een strand. Een van de militairen voert een aantal handelingen uit, waarna door hem een lont naar de mijn wordt aangestoken.
- 47.49.96 Titel: Het springen (opname op +- 40 m afstand)
- Er volgt een grote explosie.
- 48.00.40 titel: Mijnenleggen in de benedenrivieren.
- 48.21.07 Titel: Het inladen van de mijnen. Kijkje in een mijnschip.
- 49.22.48 Titel: Naar buiten. Het leggen.
- Boten, aken, in optocht varend, mijnen worden overboord gegooid.
- 50.57.84 Titel: Enkele proefmijnen worden ontstoken. Waterzuilen van 80 m. Hoogte.
- 52.05.11 Titel: Terug naar de haven.
- 52.30.92 Titel: Cavalerie, wielrijders, rijdende artillerie en mitrailleurs treden meestal verenigd op.
- Paardrijende stoet militairen op pad. Zij worden gevolgd door fietsende militairen.
- 53.20.55 Onze wateren en sloten zijn door hunne drassige oevers zeer moeilijke hindernissen .
- Soldaten te paard steken brede sloot over, die dieren en hun berijders lijken hier moeite mee te hebben, maar halen allemaal de overkant.
- 53.57.00 Titel: Nachtmarsch bij stortregen.
- Te paard
- 54.48.40 Titel: Dwars over de heide
- Paarden en hun berijders rijden over moeilijk en drassig terrein.
- 55.21.19 Zwemmen van huzaren en paarden. Een officierspatrouille gaat de maas over.
- De paarden en hun bereiders moeten de rivier oversteken door te zwemmen, een van de paarden gaat hierbij kopje onder en moet met enige consternatie aan de wal worden getrokken, dit lukt, waarna het wordt gekalmeerd.
- 56.59.51 Oefening van cadetten in het terrein.

- Paarden en berijders steken wederom water over, een van de paarden haalt de overkant ter nauwer nood, maar glijdt dan uit en rolt weer terug het water in. Het paard wordt aan de kant getrokken. De militair in opleiding die het paard bereed wordt het water in gestuurd om verloren voorwerpen op te rapen.
- 59.27.00 Van de heide weer terug op de weg.
- 01.00.26 Titel: Door 't mulle zand omlaag.
- 01.01.28 Verzameling van eenige regimenten cavalerie.
- Troepen verzameld, beelden van hoefsmid werkend aan een paardenhoef.
- Salueren, poseren voor camera, trekken van sabels is te zien.
- 01-05-34 Titel: Met een pontonloopbrug over de Dieze.
- Militairen leggen een pontonbrug aan, er staan kijkers aan de oever, onder andere een jong meisje is te zien. Hoge militairen slaan het geheel vanaf de kade gade, en kijken streng in de camera.
- 01.07.40 Titel: Overzetten van paarden en voertuigen met pontonvloten.
- 01.10.38 Titel: De opperbevelhebber met den commandant der IVe Divisie.
- 01.11.36 Titel: Onze luchtpost. 600 duiven worden losgelaten.
- In dit hoofdstuk wordt aandacht besteed aan de postduiven van het leger.
- 01.11.20 Titel: Een duivenkazerne
- Een duiventil in de vorm van een kazerne komt in beeld.
- 01.11.36 Titel: Wielrenners en huzaren voorzien zich van postduiven.
- Soldaten komen aangefietst met mandjes, zij krijgen een duif. Huzaren wisselen van rugzak, hierin bevinden zich postduiven.
- 01.13.14 Titel: Een postduivenmandje.
- 01.13.29 Titel: Ingepakt in haar keurslijfje is de duif beveiligd tegen schokken en stooten.
- Close up wordt gedemonstreerd hoe schokbestendig de duif is, ingesnoerd in een hesje met daaraan vast een doek of mogelijk een kussen. De duif wordt op de kop gehouden en blijft er rustig onder. Hierna wordt zij uit haar hesje gehaald, de veters worden losgereggen, en de duif krijgt een ringetje met een kokertje aan haar poot voor ze wordt losgelaten.
- 01.14.35 Titel: Na den dienst.
- Beelden van militairen, die de duiven voeren.
- 01.14.50 Titel: Handgranaten.
- 01.15.07 Titel: Bij het werpen van scherpe handgranaten, volgt men in een spiegel de uitwerking.
- In deze scene is de spiegelreflectie van de draaiende cameraman, geflankeerd door twee militairen, uitgebreid te zien. Mullens geeft met een handgebaar een aanwijzing (hij wijst) dat de spiegel omhoog moet. Toch is de cameraman uitgebreid in beeld voor de beelden zich weer op het granaat werpen richten.
- 01.16.10 Titel: Het werpen met de hand en met de katapult.
- Grananten worden geworpen door militairen met een kleine katapult.
- 01.16.52 Titel: Het springen
- Beelden van de explosie.
- 01.17.03 Een aanval met handgranaten.
- Een oefening in de duinen, een nagebootste gevechtssituatie waarbij de militairen gooien met granaten.
- 01.18.32 Titel: Mineeren.
- Het ingraven van een mijn wordt gedemonstreerd.
- 01.18.34 Titel: De ingang van den mijnput; het inbrengen van de lading.

- 01.20.06 Titel: Electronisch wordt de mijn op het gunstigste ogenblik ontstoken.
- 01.20.23 Titel: Een druk op de knop en...
- Nadat een militair op afstand aan een lier heeft gedraaid, volgt een explosie van de mijn.
- 01.21.07 Titel: De gemaakte trechter.
- De krater die de explosie heeft achtergelaten wordt gefilmd, hierin laten een aantal militairen zich filmen.
- 01.21.50 Titel: Kustverdediging
-
- 01.22.21 Titel: Schieten met kustgeschut. Zelfs op grooten afstand ziet men de granaten in het water aanslaan.
- 01.23.00 Titel: Vorstelijke belangstelling
- Kort komt koningin Wilhelmina in beeld, die met haar gevolg van een trap afdaalt, richting het strand.
- 01.23.35 Titel: Steeds gereedstaande kustwachters.
- 01.24.19 Titel: Op kustwacht.
- 01.24.40 Titel: Jongens, een mijn!
- 01.24.51 Titel: De mijn wordt met mitrailleurvuur onschadelijk gemaakt. De aanslagen van de kogels in het water zijn duidelijk te volgen.
- 01.26.16 Titel: ' Bij dag en nacht, in wind en weer, staan zij op wacht met hun geweer.'
- Beelden van militairen van de kustwacht, die de ontberingen van opslaande golven trotseren op hun post.
- 01.27.24 Titel: Veld artillerie en kanon
- Het getoonde kanon in close up heeft een rijkelijk versierde gravering ' W' met daaronder de eerste regels van het Wilhelmus.
- 01.28.07 Titel: Op marsch.
- 01.28.43 Titel: ' Wat dreunt daar op de heide? Wat blinkt daar in 't verschiet?'
- Militairen marcheren over de heide.
- 01.29.24 Titel: Met gekoppelde pontons over onze groote rivieren.
- 01.29.54 Titel: Houwitserbatterij in galop.
- 01.31.09 Titel: Schieten met kanonnen en Houwitsers
- 01.32.24 Titel: Een doelbatterij wordt met granaten onder vuur genomen (opname op +- 12 m. van springende projectielen.)
- Het schieten van kanonnen op een doel wordt in beeld gebracht.
- 01.35.29 Titel: Kijkjes in enkele munitiefabrieken.
- Verschillende onderdelen van de munitiefabriek worden in beeld gebracht.
- 01.35.34 Titel: Aanvoer van staven waarvan projectielen worden gemaakt.
- 01.35.54 Titel: Materiaal voor eenige honder duizenden granaten.
- 01.36.17 Titel: In de fabriek. Boren van projectielen en onderdeelen.
- Werknemers aan het werk in de fabriek, ze lijken afgeleid door de camera, en stoten elkaar aan. Een van de werknemers lijkt het zelfs niet te kunnen laten om een stukje mee te lopen zodat hij in beeld blijft.
- 01.37.52 Titel: Vervaardiging van slagwik, een uiterst gevaarlijk werkje.
- Mannen met witte jassen worden gefilmd, scheikundige opstellingen worden getoond.
- 01.38.25 Titel: Persen van slagpijpjes
- 01.38.36 Titel: Gedekt door een schild geschiedt deze gevaarlijke arbeid.
- Beelden van veelal machinaal werk.

- 01.39.10 Titel: Een hoekje in de meetkamer, waar allerlei onderdelen nauwkeurig worden gecontroleerd.
- 01.39.29 Titel: Het afwerken van gevulde projectielen.
- 01.39.52 Titel: De granaatkartetsen met hunne lading worden verpakt in luchtdicht gesoldeerde blikken bussen.
- 01.40.20 Titel: Verpakking, verscheping naar verschillende depots.
- 01.41.01 Titel: Na een week van inspanning gaat een der werkploegen naar huis.
- Werknemers lopende op een pad naast het water worden van bovenaf gefilmd, ze verdringen zich om in beeld te komen.
- 01.41.36 Titel: Uitrustingen. Stalen helmen.
- Een militair poseert met uitrusting, een stalen helm. Hierna volgen beelden van militairen met honden en gasmaskers die worden gedemonstreerd, dit lijken beelden van een publieke demonstratie.
- 01.42.46 Titel: Gasmasker en gasbril.
- Wederom poseert een militair, deze keer met een gasmasker. Er volgt een close up van het gasmasker, dat aan de voorkant kan worden open geschroefd, en een soort grit bevat.
- 01.43.38 Titel: Stalen schilden (met schietgat) beschermen den schutter tot op de kleinste afstanden.
- Een soldaat schiet vanuit liggende positie door een schild. Er volgt een demonstratie van een klepje dat open en dicht kan waar doorheen kan worden geschoten, kogelgaten worden aangewezen met een stok.
- 01.44.40 Titel: Hoogspanningsafdeling
- Twee militairen demonstreren een tang, de ene militair houdt de tang vast, terwijl de andere deze via een instrument dat hij in de grond steekt, lijkt te aarden. De militair met de tang demonstreert vervolgens hoe hij de tang op schrikdraad kan plaatsen.
- 01.45.06 Titel: Handschoenen en beenstukken voor het opruimen van draadversperringen.
- Demonstratie van een kniptang en wanten, om prikkeldraad te kunnen verwijderen.
- 01.45.35 Titel: Anti-luchtvaartgeschut.
- Demonstratie van het groffe geschut, in de duinen.
- 01.46.22 Titel: Een reizend mobilisatie – Toneelgezelschap. Aankomst van de artiesten.
- Er wordt getoond hoe een podium wordt opgebouwd, hoe een piano wordt neergezet (niet geheel vlekkeloos), hoe gordijnen worden opgehangen, et cetera, ter voorbereiding van de voorstelling.
- 01.47.53 Titel: De kleedkamer... Schminken...
- De optredende militaire kleden zich om, een van hen heeft moeite met het aankrijgen van zijn broek.
- 01.48.11 Titel: Het publiek stroomt binnen; het spel gaat beginnen.
- Soldaten nemen plaats op het gras, de voorstelling begint.
- Lachende soldaten kijken naar acts. Uiteindelijk volgt applaus, de militairen zwaaien met hun baretten.
- 01.50.32 Titel: Luchtvaart luitenant v. Heyst. Instructeur bij de luchtvaart afdeling.
- Close up van luitenant met vlieghelm die een sigaret rookt.
- 01.50.43 Titel: Enkele vliegtuigtypen

- Vlieger poseert met hond voor vliegtuig, vliegtuigen staan op rij, vliegtuigen worden uit hangar gehaald.
- 01.51.14 Titel: Het zitje van den vliegenier.
- Vliegenier in vliegtuig gefilmd, hij demonstreert de joystick, de draaiende propeller van het toestel wordt gefilmd, de vliegenier krijgt aanwijzingen van een militair met een kaart
- 01.52.05 Titel: Het vertrek.
- Vliegtuigen stijgen op, zij worden van bovenaf gefilmd. Militairen kijken toe met verrekijkers vanaf de grond.
- 01.53.44 Titel: Een tochtje met het vliegtuig. De cameraman stapt aan boord van vliegtuig, onderwijl naar de camera op de grond gebarend dat hij door moet draaien. Op het vliegtuigtoestel is een grote uitstekende camera gemonteerd. De cameraman neemt plaats voorin het vliegtuig.
- 01.56.23 Titel: Een kiekje van de vliegenier.
- Na een paar seconden beeld vanaf de grond is het beeld van de camera op het vliegtuigtoestel te zien. De cameraman filmt eerst zichzelf, en blijkt het toestel te kunnen draaien. Hierna wordt de grond gefilmd, wegen en daken van barakken zijn te zien. Ook de vliegenier zelf komt kort in beeld. De beelden van de landing van het toestel zijn dan weer vanaf de grond gemaakt, waarbij nogmaals de vastgemonteerde camera te zien is.
- 01.57.08 Titel: Auto-Radiostation (snel verplaatsbare stations voor draadloze telegraphie.)
- 01.59.40 Titel: Pontonbruggen.
- Bouwen van pontonbrug en vervoer ervan over water. Militairen te fiets en paarden met wagens lopen over de brug, er volgen militairen te paard. De laatste inspectie wordt uitgevoerd door hoge militairen, Brug in beeld vanuit verschillende perspectieven. Beelden van een speedboot die voorbij komt.
- 02.06.35 Titel: Opblazen van een brug.
- 02.07.10 Titel: Het aanbrengen van de springlading boven en onder water. Jongens... Berg je...
- Lont wordt aangestoken, militairen rennen van brug. Explosie volgt.
- 02.08.42 Titel: Motorrijders.
- 02.08.57 Titel: Een stout stukje door de duinen.
- 02.09.23 Titel: Motorrijders, carrousel rijden
- 02.10.46 Titel: Manoeuvre beeldjes
- 02.11.06 Titel: Legerdag de Rotterdam
- 02.11.50 Titel: Een kiekje in de loopgraven
- Hierbij worden kort beelden weergegeven van een oefening of demonstratie in loopgraven weergegeven, waarbij te zien is hoe de militairen zich in de loopgraven bewegen, en zich verdedigen.
- 02.13.35 Titel: De minister van oorlog op manoeuvre
- Minister van oorlog komt in beeld, hij overlegt met hoge militairen.
- 02.13.56 Titel: Dorpsgevecht.
- Nagebootste gevechtssituatie in een dorp.
- 02.14.26 Titel: De cavalerie zet hare verkenning voort.
- Onder andere beelden van de bereiding van soep in ketels.
- 02.16.09 Titel: Zwaar geschut wordt in stelling gebracht.
- 02.16.39 Titel: Troepenbezichtiging
- Troepen trekken voorbij.

- Cirkel opent vanuit zwart, Soldaat met getrokken wapen poseert voor wapperende Nederlandse vlag. Fade out naar zwart.
- Einde leger deel van film.
-
-
-
- 02.18.25 Titel: Kweekschool voor zeevaart.
- Rekruten in witte matrozenpakjes vormen de letters van 'onze vloot' op grasveld, salueren, verbinden armen om duidelijker letters te vormen, knielen op grond. Close up in hurkhouding. Zij doen een wijdere variatie aan houdingen om de titel te demonstreren dan bij de militairen van het leger was te zien.
- 02.19.43 Titel: Seinen.
- Rekruten in rijen seinen met vlaggen.
- 02.19.59 Titel: Onze jongens klimmen als katten in het want...
- Rekruten klimmen in netten, op de achtergrond is een gebouw te zien, met wapperende Nederlandse vlag.
- 02.20.14 Titel: roeien.
- 02.20.34 Titel: bokspringen.
- 02.20.59 Titel: Leve de marine!
- Rekruten zwaaien met baret.
- 02.21.18 Defilé, van adelborsten en bemanningen van enkele schepen door H.M de Koningin.
- De mariniers trekken aan het staatshoofd voorbij.
- 02.22.31 Kon. Ned. Ver. „Onze Vloot.”
- 02.22.40 Titel: Op weg naar „H.M. Holland.”
- 02.23.12 Titel: Aan boord
- Matroos pratend close up in beeld, met een reddingsband om zijn nek, waarop de titel 'H.M. Holland' staat.
- 02.23.23 Aanval van torpedoboten.
- 02.24.04 H.M. De Koningin bevond zich op de voorste torpedoot en komt aan boord van de „Holland.”
- 02.24.43 Titel: Een kijkje vanaf de commandobrug.
- 02.25.50 Titel: Plotseling alarm. De Holland loopt op een mijn.. Reddingsboten worden uitgezet.
- Matrozen klimmen uit reddingsboten aan boord.
- 02.27.14 Titel: Hare Majesteit verlaat de Holland.
- 02.27.26 Titel: Het leggen van mijnen.
- 02.28.21 Titel: In het mijnenruim.
- 02.28.50 Titel: Bij het uitzetten van een mijn viel een man overboord... Sloep wordt neergelaten.
- 02.29.26 Titel: Alles weer in orde. Opvisschen van mijnen.
- 02.29.50 Titel: Lanceren van torpedo's
- 02.29.57 Titel: Daar gaat 'ie, opgepast, de bellenbaan.
- 02.30.50 Titel: Opvisschen van oefeningstorpedo's.
- 02.32.11 Titel: Mascotte zorgt voor de noodige afleiding
- Militairen spelen met een hond, die wederom uitgebreid in beeld komt.
- 02.32.36 Titel: Eventjes een frissche neus.
- Close up van een matroos die zijn hoofd uit een gat steekt, hij wordt tegen zijn hoofd getikt met een tros touwen.

- 02.32.52 Titel: Met torpedobooten buitengaats
- Beelden van de boeg van de boot, waarop militairen te zien zijn, tegen de ondergaande avondzon.
- 02.34.36 Titel: Onderzeeërs
- 02.35.39 Titel: Een kijkje door de periskoop
- 02.35.56 Titel: Per onderzeeër naar H.M Hertog Hendrik.
- Beeld vanaf boeg onderzeeër, zicht op het schip H.M Hertog Hendrik.
- 02.36.24 Titel: De Gelderland gezien, „recht tegen zon in.”
- 02.36.49 Titel: Met 30 mijlsvaart.
- Schepen in actie, op hoge snelheid komen ze in beeld.
- 02.38.22 Titel: H.M Hertog Hendrik
- 02.38.36 Titel: Aan boord.
- Matrozen aan dek in gelid, van bovenaf gefilmd, inspectie, er wordt een bericht doorgegeven.
- 02.39.38 Titel: Vlaggenparade.
- De Nederlandse vlag wordt gehesen.
- 02.39.57 Titel: Een kijkje boven in de mast (“ Het kraaiennest.”)
- Beelden vanuit het kraaiennest.
- 02.40.09 Titel: Looden.
- Slingeren van een lood aan een touw door matrozen aan de zijkant van het schip.
- 02.40.27 Titel: Seinen met zoeklichten bij nacht
- 02.41.13 Titel: Kiekjes aan dek. Aardappelen jassen.
- Matrozen bereiden het eten.
- 02.41.29 Titel: Bedienen van kanonnen.
- 02.42.21 Titel: Alarm. “Alle hens aan dek.”
- Militairen en wapens worden in gereedheid gebracht.
- 02.43.14 Titel: De volle laag.
- Er wordt geschoten.
- 02.43.25 Titel: Rust aan boord.
- Alle hens aan dek, de bemanning zwaaien met hun baretten, 3 keer, poseren als groep voor de camera.
-
- 02.43.57 Titel: Einde leger en vlootfilm.
-
- Totaal: 02.44.05
-

Lijst van afbeeldingen.

Figuur 1

Filmbeeld leger en vloot film: uitbeelding van de titel “*Holland Neutraal*’ door militairen:

1.1 Filmbeeld: titel onvoltooid

Eye filminstituut Nederland, *film in Nederland, leger en vlootfilm* (online), 03-10-2011, www.filminnederland.nl/film/leger-envlootfilm, (02-05-2014). 1:24

1.2 Filmbeeld: titel gevorderd

Idem, 1:26

1.3 Filmbeeld: titel voltooid

Idem, 1: 32

Figuur 2

Britain Prepared: Afgedekte achtergrond bij periscoop demonstratie:

2.1 Tussentitel

Imperial War Museums, *BRITAIN PREPAIRED a review of the activities of his Majesty's naval and military forces (main Title)* (online), 2014, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060023124>, (11-06-2014). Deel 7, 4:45

2.2 Tussentitel

Idem, 4:45

2.3 Filmbeeld: Marinier kijkt door periscoop.

Idem, 4:45

Figuur 3

Leger en vloot film: Mitrailleur demonstratie op de wieken van een molen.

3.1 Filmbeeld: close up van draaiende molen.

Eye filminstituut Nederland, *film in Nederland, leger en vlootfilm* (online), 03-10-2011, www.filminnederland.nl/film/leger-envlootfilm, (02-05-2014), 24.50.

3.2 Filmbeeld: Molen met daarnaast mikkende militairen.

Idem, 25:19

Figuur 4

Leger en vloot film: filmbeelden van 'Hollandse elementen.

4.1 Tussentitel

Idem, 30:16

4.2 Filmbeeld: vervoer van zieken in roeiboot.

Idem, 30:57

4.3 Tussentitel

Idem, 18:04

4.4 Filmbeeld: Koningin Wilhelmina in amazonezit te paard in de duinen inspecteert de troepen.

Idem, 18:44

4.5 Filmbeeld: Koningin Wilhelmina in amazonezit te paard zijwaards gefilmd.

Idem, 19:38

4.6 Filmbeeld: Openingsbeeld kaart van Nederland met portret Wilhelmina op voorgrond.

Idem, 00:42

Figuur 5

Britain Prepared: Filmbeelden van de Luchtmacht scène.

5.1 Tussentitel

Imperial War Museums, *BRITAIN PREPAIRED a review of the activities of his Majesty's naval and military forces (main Title)* (online), 2014, <http://www.iwm.org.uk/collections/item/object/1060023124>, (11-06-2014), deel 2, 9:33

5.2 Tussentitel

Idem, 9:33
5.3 Filmbeeld: vliegtuig stijgt op, twee personen op voorgrond.
Idem, 12:00
5.4 Filmbeeld: vliegtuig komt aanvliegen.
Idem, 13:27
5.5 Tussentitel
Idem, 13:50
5.6 Filmbeeld: beelden vanuit de lucht: twee vliegtuigen in de verte.
Idem, 13:57
5.7 Filmbeeld: Boerderij dient als doelwit voor het droppen van bommen.
Idem, 16:07
5.8 Filmbeeld: Rookpluim naast boerderij
Idem, 17:26
5.9 Tussentitel
Idem, 19:10
5.10 Filmbeeld: Militair holt tussen vrachtwagen en op de grond staand vliegtuig.
Idem, 19:44

Figuur 6 Leger en vloot film: filmbeelden luchtmacht scene.

Eye filminstituut Nederland, *film in Nederland, leger en vlootfilm* (online), 03-10-2011, www.filminnederland.nl/film/leger-envlootfilm, (02-05-2014).

6.1 Tussentitel
Idem, 1:50
6.2 Filmbeeld: close up vliegenier Luitenant v. Heyst.
Idem, 1:50
6.3 Tussentitel
Idem, 1:50
6.4 Filmbeeld: militair poseert voor vliegtuig met hond.
Idem, 1:50
6.5 Filmbeeld: close up apparatuur vliegtoestel.
Idem, 1.51
6.6 Filmbeeld: Vliegenier van over de schouder gefilmd in vliegtuig.
Idem, 1.51
6.7 Tussentitel
Idem, 1.51
6.8 Tussentitel
Idem, 1:52
6.9 Filmbeeld: Vliegtuig in de lucht vanaf de grond gefilmd.
Idem, 1:53
6.10 Tussentitel
Idem, 1:53
6.11 Filmbeeld: Cameraman neemt plaats voorin vliegtuig. Camera op vliegtuig gemonteerd.
Idem, 1:54
6.12 Filmbeeld: Hangar en weiland vanuit vliegtuig gefilmd
Idem, 1:56
6.13 Tussentitel
Idem, 1:56
6.14 Filmbeeld: Close up van vliegenier in vliegtuig in de lucht.

Idem, 1:56

Figuur 7 Illustratie bij artikel E.H van den Akker, affiche van organisatie ' Ons Leger' met Nederlandse vlag en leeuw.

E.H VAN DEN AKKER, De leger- en Vlootfilm, *Nieuwe Amsterdammer*, 24-02-1917, p. 9.

Figuur 8

Leger en vloot film: Tussentitel en filmbeelden van zwemscène.

Eye filminstituut Nederland, *film in Nederland, leger en vlootfilm* (online), 03-10-2011, www.filminnederland.nl/film/leger-envlootfilm, (02-05-2014).

8.1 Tussentitel: 'Wij gaan zwemmen. 4000 tegelijk....

Idem, 5:31

8.2 Filmbeeld: Militairen marcheren in zwembroek over het strand.

Idem, 5:47

8.3 Filmbeeld: Militairen in het water.

Idem, 6:10

Figuur 9

Karikatuur van de leger en vloot film.

Felix HESS, "Hoe men in Vredestijd een legerfilm kan maken.", *De Nieuwe Amsterdammer*, 24-02-1917, p. 23, fig. 1.

Figuur 9.1

Karikatuur van de leger en vloot film.

Jan SLUIJTER, "De Ned. Leeuw poseerende voor de regeeringsfilm." *De Nieuwe Amsterdammer*, 27-01-1917, p.1, fig. 1.

Figuur 10

Advertenties voor de leger en vloot film van de *H.A.P filmcompany* in filmvakbladen.

10.1

'H.A.P. FILM. COMP.'" *De Bioscoopcourant*, 05-01-1917, p. 15.

10.2

"Onze verwachtingen niet bedrogen!!!!" *De Kinematograaf*, 19-01-1917, p. 2719.

10.3

'H.A.P. FILM. COMP.', *De Bioscoopcourant*, 19-01-1917, p. 16.

Figuur 11

Foto van publiek aan de entree van *Cinema de Munt* ten tijde van de leger en vloot film

11.1 Een groep oude vrouwen in uniforme kleding verlaat de entree van de *Cinema De Munt* in Amsterdam.

Koninklijke Bibliotheek, *400 bejaarden bezoeken Cinema de Munt en staan in de rij...* (online), 2014,

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/SFA03:SFA022816536/&p=1&i=1&>

[t=2&st=regeeringsfilm&sc=%28regeeringsfilm%29/&wst=regeeringsfilm](#), (02-03-2014).

11.2 Een groep oude mannen in uniforme kleding verlaat de entree van *Cinema de Munt* in Amsterdam.

Koninklijke Bibliotheek, *400 bejaarden bezoeken Cinema de Munt en staan in de rij...* (online), 2014,

<http://www.geheugenvannederland.nl/?/nl/items/SFA03:SFA022816537/&p=1&i=1&t=4&st=cinema%20de%20munt&sc=%28cql.serverChoice%20all%20cinema%20%20AND%20de%20%20AND%20munt%29/&wst=cinema%20de%20munt>

Figuur 12

Affiche van *H.A.P filmcompany* voor de vertoning van de leger en vloot film in de *Flora Bioscoop* in Rotterdam, 1917

NPO geschiedenis, *Holland Neutraal: De propaganda film waarmee Nederland neutraal wilde blijven* (online), 01-12-2007,

<http://www.npogeschiedenis.nl/nieuws/2007/december/HOLLAND-NEUTRAAL-De-leger-en-vlootfilm-uit-1917.html>, (01-02-2014).

Fig. 1 Vorming van titel *Holland Neutraal* door 'levende letters.'

1.1

1.2

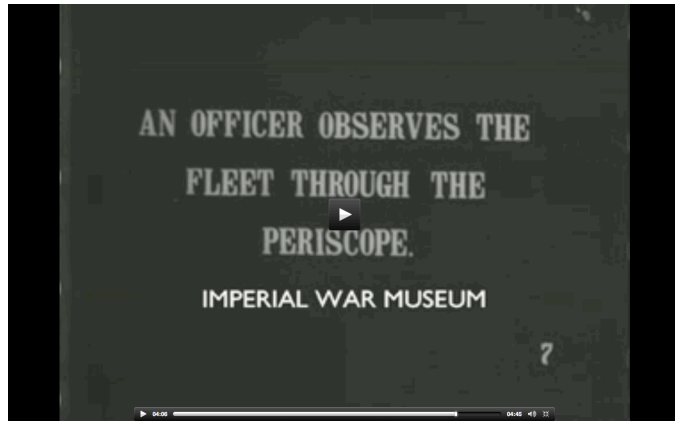

1.3

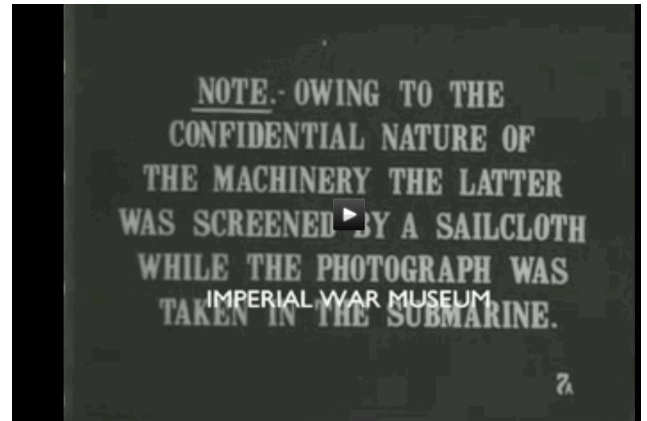

Fig. 2 Afgedekte achtergrond in de film *Britain Prepared*.

2.1

2.2

2.3

Fig. 3 mitrailleur demonstratie op de wieken van een molen

3.1

3.2

Fig. 4. "Hollandse" elementen in de leger en vloot film.

4.1

4.2

4.3

4.4

4.5

4.6

Fig. 5 Stills Luchtmacht scène *Britain Prepared*.

5.1

5.2

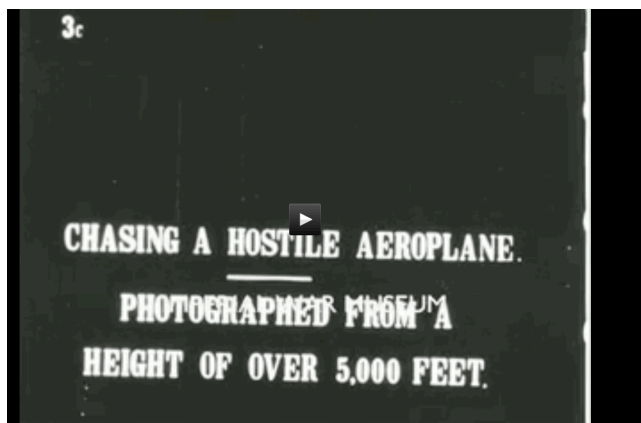
5.3

5.4

5.5

5.6

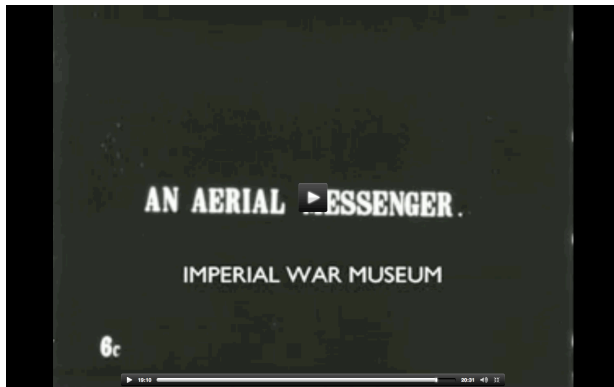
5.7

5.8

5.9

5.10

5.11

Fig. 6 Stills van luchtmacht scene leger en vloot film.

6.1

6.2

6.3

6.4

6.5

6.6

6.7

6.8

6.9

6.10

6.11

6.12

6.13

6.14

Fig. 7 Afbeelding illustratie voor organisatie 'ons leger' bij artikel Kapitein E.H van den Akker in *de Nieuwe Amsterdammer*.

fig 8. Aankondiging en stills van “zwemmende” manschappen in leger en vloot film.

8.1

8.2

8.3

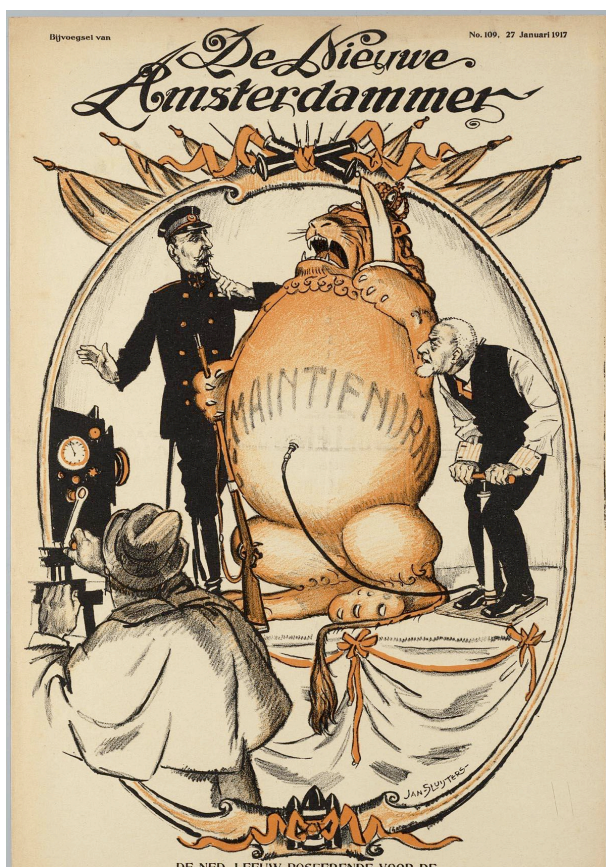

Fig. 9 Karikatuur van de leger en vloot film, in de *Nieuwe Amsterdammer*.

Fig. 9.1

Paginagrote plaat, bijgevoegd bij *De Nieuwe Amsterdammer*, van Jan Sluijters over de leger en vloot film. Tekst onder illustratie: 'Snijders- pas op, niet te erg opblazen, Bosboom, anders knapt-ie!'

Fig. 10 H.A.P filmcompany paginagrote advertenties voor leger en vloot film in *De Bioscoopcourant* 05-01-1917.

10.1

10.2

10.3

Fig. 11 Foto's van publiek aan entree van *Cinema de Munt* ten tijde van de vertoning van de leger en vloot film.

11.1

11.2

Fig. 12 Affiche H.A.P filmcompany leger en vloot film.

LEGER-EN-VLOOT-FILM

FLORA BIOSCOOP
OUDEGRACHT BIJ HET STADHUIS

VANAF VRIJDAG 9 FEBRUARI

DE NEDERL. REGEERINGSFILM
VAN LEGER EN VLOOT

HOLLAND
NEUTRAAL

H.A.P.
FILM

*Het Vaderland getrouw
Blijf ich tot in den doot.*